

પ્રકાશકનું નિવેદન

પૂજ્ય દાદાસાહેબના ચિરમધુર જીવનની ઝાંખી કરાવતું આ નાનકડું પુસ્તક ગુજરાતનાં લાઘિયોનો, સૂક્ષ્મ મૂલ્યો મંડાય અને મંતોષ બનેનો અનુભવ થાય છે. સંઘાય એટલા માટે કે દાદાસાહેબ અમારા વડીલ આપ્તજન હતા અને છે, અને એમના જીવનનો આ મંક્ષિત પરિચય અમારે જ રજૂ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે; સંતોષ એ વાતનો છે કે આધુનિક ગુજરાતના એક મહાન ગુજરાતી-‘મહા રાષ્ટ્રીય’-નેતાનો સાદંત જીવનપરિચય લલે આછોપાતળો પણ સહુ પ્રથમ વાર આ રીતે ‘સન્નિધ પ્રકાશન’ દ્વારા આપી શકાય છે.

દાદાસાહેબનું જીવન ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર વચ્ચેના સેતુ જેવું, સંસ્કારમય અને સેવાપૂર્ણ, પશ્ચિમ ભારતને સમગ્ર ભારતના નકશામાં વધુ ઊજળું કરનારું, બલકે ભારતની પ્રતિમાને વિશ્વમાં વધુ તેજસ્વી અને ગૌરવવંતી કરનારું હતું. આવા એક સમર્થ સજ્જનનું કોઈ જીવનચરિત્ર આજ સુધી ગુજરાતમાં કોઈએ લખેલું નથી કે પ્રગટ કર્યું નથી એ એક કમનસીબ હકીકત છે.

મહારાષ્ટ્રના શાત, અબ્યાસી, ગાંધીવાદી લેખક કાર્યકર શ્રીયુત દા. ન. શિખરેએ મરાઠીમાં ‘સ્વતંત્ર માર્તાએ પહિલે સમાપતિ’ એવા નામે દાદાસાહેબનું ટૂંકું ને સરસ જીવનચરિત્ર ખાસ પરિશ્રમ ઉઠાવીને સને ૧૯૫૬માં જ—દાદાસાહેબના દુઃખદ અવસાન પછી આડ મહિનામાં—લખ્યું અને પૂનાના પ્રકાશક ‘ધિ ટીચર્સ આયડિયલ પબ્લિશિંગ હાઉસ લિ.’એ તે પ્રગટ કર્યું શ્રી શિખરેએ આ પુસ્તક ચિત્રાત્મક અને રાચક શૈલીમાં, મુખ્યત્વે યુવકવર્ગને ઉદેશીને લખ્યું છે એમાં કયાક

નજવા ઉપક્રાંતિદાય નેત્રું અને ક્યારેક અતિશયોક્તિમયું કે કાવ્યમય
 લખાણ હોય તો તે હામ્ય ગણીને, મૂળ મગડીનો અક્ષરશઃ અનુવાદ
 શ્રી હીરાલાલ પો. શાહે કર્યો છે. શ્રી શિખરે, પ્રકાશક શ્રી ન. શ કુલકર્ણી
 અને અનુવાદક શ્રી શાહનો હાર્દિક આભાર! આ અનુવાદ તપાસવામાં
 અને મંદારવામાં અધ્યાપકો ડૉ. ઉપેન્દ્ર ર. ભટ્ટ તથા શ્રી હેમત
 દેસાઈએ કીમતી સલાહસૂચનો આપ્યા છે અને પ્રૂફવાચનમાં પણ સહાય
 કરી છે તે બદલ ને બનેનો હૃદયપૂર્વક આભાર! પુસ્તક સમયસર પ્રગટ
 કરવાનું ‘કુમાર’ પ્રેસના સહુ સનેહીજનોની તત્પરતાથી શક્ય બન્યું છે.

દાદાસાહેબના એક મિત્ર અને સહકાર્યકર શ્રુ. શ્રી. કુમેરદાસભાઈ
 મોદીએ આ ચરિત્ર પ્રગટ કરવા સારું ‘સન્નિત પ્રકાશન’ને ઉદાર અને
 સમયસર નાણાકીય સહાય કરી છે તે બદલ તેમનો ખૂબ ખૂબ આભાર.

ગુજરાતનાં અને ગુજરાતી બાણીનાં સહુ લાભિષેનો આ પ્રકાશનને
 આવકારશે એવી ઉમેદ છે. વિશેષતઃ આપણી ઊંઘરતી પેઢીને ગુજરાતના
 આ વિશિષ્ટ પુત્ર અને લોકસેવકની જીવનસૌરભ પ્રેરક અને માર્ગદર્શક
 નીવડશે તો આ અલ્પ પ્રયાસ ઘણો ઉપકારક બની રહેશે.

પૂર્ણિમા પુ. આવળકર

‘મજતિ’, મહારાષ્ટ્ર સોસાયટી, અમદાવાદ ૬
 દેવદિવાળી, તા. ૧૭ નવેમ્બર ૧૯૬૭

લેખકનો લલકાર

ગગા કાશામા જ જોવી, તાજમહેલ પૂર્ણિમાની ચાદનીમાં જ જોવો, પદરપુરનો વિહોળા અપાઠની યાનામા માણુવો, વક્તા વ્યાસપીઠ પર, રાગ સિંહાસન પર અને સેનાપતિ રણમેદાન પર જોવો, તે જ રીતે દાદાસાહેબ લોકસભામા અધક્ષનુ કાર્ય કરતી વખતે ચમકતા દેખાતા અને આદર તથા પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરતા

એ બધુ સાચુ, પણ એક 'વ્યક્તિ' એ દૃષ્ટિથી પણ તેમનું જીવન મધુર, નિર્મળ અને સફળ હતું, બલકે શ્રી દેવદાસ ગાંધીએ કહ્યા પ્રમાણે, 'દાદાસાહેબ બિલકુલ સામાન્ય હોયનું જીવન પસાર કરતાની સાથે પોતાના મહાન વ્યક્તિત્વને ઢાંકેલું રાખે છે'

ગ્યાનમા છુપાયેલી તલવાર પ્રમાણે, દાદાસાહેબનું અસામાન્યપણું, સામાન્યપણામા છુપાયેલું પડ્યું હતું એ પિતામા માતૃ હૃદય સમાયેલું હતું, અને, પ્રમગ પડયે શિક્ષકની જેમ કડક ચનાર માવગકર, મિનની જેમ પ્રેમાળ હતા દિલ્હીની લોકસભાના તો તેઓ જેમ ઉમ્મર રવામી તેમ જ નમ્ર સેવક તરીકે પણ વર્તતા

દસ વર્ષ પહેલાનો એ પ્રસંગ મને યાદ આવે છે મારા પુસ્તક 'ગાંધી-જીવનકથા' માટે પ્રસ્તાવના લખી આપીને એમણે મને ત્રણી બનાવ્યો હતો મેં દાદાસાહેબને મારે ઘેર નોતર્યા હતા મારા દસ વીસ સાથીદારો ભેગા થયા હતા તે વખતે તેમણે કહેલું 'મારી પાછળ જે રાજ તેજ છે તે ભૂલી જઈને તમારે બધાએ મારી સાથે વર્તવું 'માણસ' એ દૃષ્ટિથી મારી તરફ જોશો—સ્પીકર તરીકે નહીં'

‘સાવધાન જ્યાલ ત્યાલ મેં ધાવી’ [સાવધાનીથી જેને તેને મળ્યું] એવો શ્રીસમર્થનો આદેશ દાદાસાહેબ હમેશ અમલમાં મૂકતા તેઓ પૂના આવે કે, કેટકેટલા નાનામોટા લોકોને તેઓ પોતે થઈને એમના સહુના ઘેર જઈને મળતા, એમની પૂછપરછ કરતા અને ઉત્સાહ તથા પ્રસન્નતાનું છત્ર રચી દેતા એક વાર દાદર રેલેશન પર તેઓ આગાડીમાંથી ઊતરીને મોટરમાં બેસવા નીકળ્યા, પણ—

‘ભાઈ, થોભો તો!’

એવું કૂંઈવિરતે કહીને તેઓ પાછા પ્લેટફોર્મ પર ગયા અને ત્યાં દર વખતે મળનારા હમાલના ખજાજીઓ પૂછી આવ્યા! આવે ‘ગાઠ રતેલ’ એમણે સેકડો નાના મોટા લોકોમાં પેદા કર્યો હતો ખાદીની જ પણ સ્વચ્છ-સફેદ પહેરવેશવાળી, હિંમતવાનકાંતિભરી, દાદાસાહેબની સદા સન્નિવૃત્ત મૂર્તિ દિલ્હીની લોકસભામાં તો દીપરતલની જેમ માર્ગદર્શન કરતી જ હતી, પણ કેટલાયે સામાન્ય જીવોના જીવનમાં પણ આશાનો અને આનંદનો પ્રકાશ પાથરતી હતી

‘રાષ્ટ્ર-નાયક નેહરુ’ ચરિત્ર લખતા પહેલાં હું દિલ્હી ગયો હતો ત્યારે, દાદાસાહેબની મુલાકાતે હું બે ત્રણ વાર ગયેલો. એ વખતની એમની વર્તણૂક કેટલી આસ્થાભરી અને આત્મીયતાવાળી હતી! કેવળ ઉંમરની બાબતમાં જ નહીં, પણ સત્તા અને મંપદા, કર્તવ્ય અને કીર્તિ, સેવા અને સન્માન એ બધી જ બાબતોમાં તેમના મારા વચ્ચે ‘જમીન આરમાન’ જેટલું અંતર હતું, પણ એ અંતર એમણે અણમાત્ર અને ક્ષણમાત્ર પણ મને જણાવવા દીધું નહીં

એમનું નિવાસસ્થાન જે ‘૨૦, અકબર રોડ’ પર હતું ત્યાંથી પાછા ફરવા મારે, સાજના સમયે મોટર મળવી મુશ્કેલ પડે ચાવીને જઈએ તો રસ્તો અખચ, રસ્તા વિરે કોઈને પૂછવા જઈએ તો માર્ગમાં કોઈ રાહદારી મળે એવી શક્યતા ઓછી પણ આવી મુશ્કેલીઓ વિરે શું બોલી

ખતાવવાનું હોય, વારુ ? પરંતુ, ન જોલાયેલા એવા ખીજના દુ જો જાણી
 લેવાની કળા દાદાસાહેબ પાસે હતી. પહેલા દિવસે એમણે પોતે થઈને
 જ એમની પોતાની મોટરમાં મને ઘેર પહોંચાડ્યો; પણ તેનાથી મેં વિશેષ
 આસ્થા ખીજે દિવસે જોવા મળી. એ વખતે એમની મોટર ખીજ તરફ
 ગઈ હતી એટલામાં એક રાજ્યના એક નાયબ પ્રધાન એમની મુલા-
 કાતે આવ્યા, તેઓ પાછા જવા નીકળ્યા ત્યારે દાદાસાહેબ એમને હળવે
 રહીને પૂછે છે : ‘મારા આ મિત્રને એમને ઘેર પહોંચાડવાની તસદી આપ
 લેશો કે?’

આખી જિંદગી દાદાસાહેબે ખીજઓને સુખી કરવા માટે મથામણ
 કરી, આયુષ્ય પૂરું થયા પછી પણ તેઓ મને ઉપયોગી થઈ રહ્યા એ
 પ્રેક્ષુ આશ્ચર્યકારક ! ‘સ્વતંત્ર મારતા’ પહેલે મમાપતિ એ શીર્ષક હેઠળ એમનું
 ચરિત્ર આ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનું માર્ગ માં પડેલાનું, મેં પ્રથમથી જ નક્કી
 કર્યું હતું. એ માલામાનું દરેક ચરિત્ર એ તે તે ચરિત્રનાયકના સરકારી
 ખાતાનો પરિચય કગવી આપનારું વાહન બને એવો મારો હેતુ. એને
 માટે, મરાઠીમાં ઉપલબ્ધ નથી એવી માહિતી ભેગી કરવા સારું મારે
 ઠીક ઠીક મહેનત કરવી પડી પણ દાદાસાહેબનો પરોપકારી સ્વભાવ મને
 અહીં ખૂબ ઉપયોગી નીવડ્યો પોતા વિરેની માહિતી એમણે એમને
 ઘેર શિસ્તથી, કાળજીપૂર્વક અને આસ્થા વડે વ્યવસ્થિત રાખી હતી,
 એ માહિતીનો મધપૂડો જ મારા હાથમાં અનાયાસે અને હળવે રહીને
 આવ્યો. પશ્ચિમના નેતાઓના ચરિત્રોના આરા હજારો સાધનો સાચવી
 રાખેલા હોય છે, પણ આપણે ત્યાં એમનો સામાન્યપણે અભાવ જ !
 એમાં અપવાદ દાદાસાહેબનો એમણે એમના ‘સેવા કુટિર’ માં પોતાના
 પત્રો અને વૃત્તપત્રો, પોતાની રોજનીશીઓ અને પોતાનું આત્મવૃત્તાન્ત,
 પોતાના ગ્રંથો અને પ્રવચનો, પોતાના કાર્યોના અને મર્યાઓના અહેવાલો
 —એ બધી સાધન સામગ્રી સુવ્યવસ્થિત રાખી છે

અને મારું નસીબ એનું કે એ આજો લગ્ન મારે માટે ખુલ્લો

કરી આપવાની ઉમંગતા દાદાસાહેબના બને પુત્રોએ દાખવી સેવા સૌજન્ય
આદિ શુભમંપદાનો વારસો પશુ દાદાસાહેબે પોતાના વધત્રાને વિપુલ
પ્રમાણમાં આપ્યો. દોવાનું મને જોવા મળ્યું પ્રોફેસર પુરોત્તમભાઈ તો
સવારથી રાત સુધી મને સહાય કરવા સારું ઉસાહપૂર્વક તૈયાર રહેતા
‘અનંત દુર્લભ પુરુષોત્તમાર્ને દેતા કિની ઘેરિલ દો કરાન’ (અનંત હાથો
વડે પુરોત્તમ આપતા, તૂ બે હાથ વડે કેટલું લઈશ?) એવી જ મારી
સ્થિતિ એમણે કરી મૂકી પત્ર-વ્યવહાર, રોજનીશીઓ, પુસ્તકો—એવા
કેટલાયે રત્ન માણિકોને તો હું રપસં પશુ કરી ન શક્યો સર્વાંગપૂર્ણ
સાધનસામગ્રી ભેગી કરીને, જોગ્યીને દાદાસાહેબનું મંપૂર્ણ અને વિસ્તૃત
ચરિત્ર લખવા માટે શ્રી પુરોત્તમભાઈ સર્વથા હાયક છે, અને પોતાનું
આ પુત્ર કર્ન-ય તેઓ જલદીથી બનવશે એવી મને ઉત્કટ આશા છે

જેલનિવાસ દરમિયાન દાદાસાહેબે ૧૯૨૩ની સાલ સુધીનું આત્મ
વૃત્તાત લખ્યું છે એના જેટલું અધિકૃત ચરિત્ર સાધન બીજું કયું હોઈ શકે?
એનો ઉપયોગ મેં આ પુસ્તકમાં સારા પ્રમાણમાં કર્યો છે તે જ રીતે
વખલાતના એમના વ્યવસાય પર પ્રકાશ નાખનાર ‘My Life at
the Bar’ નામનું એમનું પુસ્તક, એમાં એમનું જીવનવિષયક તત્ત્વજ્ઞાન
પશુ સમાઈ ગયું છે ‘All light and no shade’ એવી કટાક્ષમુક્ત
ટીકા મુખાઈના ‘Times’ અખબારે એ પુસ્તક પર કરી એનો અર્થ
હું એવો જ સમજું છું કે, આપણા જીવનમૂલ્યો હજી ‘ટાઈમ્સ’ની
દૃષ્ટિની સીમા બહાર છે ‘માનવતાના ઝરાણા’ પુસ્તકમાં દાદાસાહેબે એમના
જેલનિવાસમાના હૃદયરપસં અનુભવો નોખ્યા છે એના આધારે મેં એક
સ્વતંત્ર પ્રકરણ જ આ પુસ્તકમાં આપ્યું છે ૧૯૨૮ની સાલથી એમણે
સટીક અને સર્વિસ્તાર રોજનીશીઓ લખવાનું શરૂ કર્યું અને જિંદગીની
આખર સુધી એ ક્રમ ટકાવી રાખ્યો એમાંના કેટલાક ઉતારાઓ ‘કાહાં
પાડેલે એ નામે બે ખડમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે એ જ પ્રમાણે એમણે

એમના 'વિદ્યાયતના પ્રવાસ'ની હકીકત પણ સૂત્ર રૂપે એક પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

આ બધાં સાધનોનો પરામર્થ મેં અમદાવાદમાં યથાસમય મેળવ્યો. પણ એમના પત્રવ્યવહારનો પર્વત હું ચડી શક્યો નહોં એ જ રીતે, એમની સાથે ગાઢ પરિચયમાં આવેલા શ્રીમંતો-વિદ્વાનોની મુલાકાતો લેવાનો અવસર મને સાંપડ્યો નહોં. અને લોકસભામાંનાં એમનાં ભાષણો-નિર્ણયોનો અભ્યાસ કરવાની તક પણ હું ઝડપી શક્યો નહોં. અમદાવાદની નગરપાલિકા, ત્યાંની 'મજૂર મહાજન' સંસ્થા, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટી, ભારતી સાહિત્ય મંથ વગેરે અનેક વિવિધ સંસ્થાઓનાં દક્ષતરો-કાગળપત્ર હું જોઈ શક્યો નહોં. તેમ છતાં, જેણું કરી શકાય તેટલું સાહિત્ય મેં એકઠું કર્યું અને શક્ય તેટલું માહિતીપૂર્ણ, રસપૂર્ણ અને સંસ્કારસ્પર્શી એવું આ નાનકડું ચરિત્ર લખ્યું.

દાદાસાહેબ જેટલા મહારાષ્ટ્રના, તેટલા જ ગુજરાતના. એ વૈભવ એમના આ ચરિત્રમાંથી પણ મળ્યું. આનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ ટૂંકમાં જ પ્રસિદ્ધ થનાર છે. 'સ્વાતંત્ર્ય-ઇતિહાસ-સંશોધન કાર્ય'માંના મારા એક સહકાર્યકર શ્રી. હીરાલાલ શાહ, એમ.એ., એન. એન. બી. એ ઉત્સાહથી અનુવાદનું કાર્ય માથે લીધું છે અને કુશળતાપૂર્વક પાર પાડ્યું છે. ગુજરાતી ભાષિયોને એ સેવા પસંદ પડશે એવી મારી આશા છે.

સ્વતંત્ર ભારતનો વહીવટ લોકશાહી રીતે ચાલી રહ્યો છે. એ લોકશાહીનાં તરત્તો કયાં, રચના કેવી, લોકશાહીમાંના નાગરિકોના હક્કો કયા અને લોકશાહીમાંના નાગરિકોના ચૂટેલા પ્રતિનિધિઓની ફરજો કઈ? —ઇત્યાદિ મૂળભૂત જ્ઞાન દરેક ભારતીયને સામાન્ય સપાટીએ તો હોવું જોઈએ. પણ એ જ્ઞાન ઇતિહાસ બુગોળની જેમ તિરસ પદ્ધતિથી આપ્યું તો નવયુવક એની દસ ગાંઠ પાસે પણ જવાને રાજી રહેશે નહોં.

એના ઉદ્દેશ તરીકે 'સ્વાતંત્ર્ય-સંગોપન-માળા' મેં શરૂ કરી છે. ધિ ટીચર્સ આયડિયલ પબ્લિશિંગ હાઉસ લિમિટેડના સહકારથી આ

‘માળા’ ચાલી રહી છે. સ્વતંત્ર ભારતની સંગઠન સુકાન જેમના હાથમાં છે એમના ચરિત્રો વાર્તારૂપે આપવાના, અને તે આપતા આપતા પોતાના રાષ્ટ્રનો વર્ણવટ કેવી રીતે ચાલે છે એનો પરિચય કરાવી આપવાનો એવું સાંકડમિશ્રિત સ્વરૂપ ‘માળા’માંના પુસ્તકોનું છે. ‘માળા’નું પહેલું પુષ્પ ‘પહિલે પત્તપ્રધાન’ હતું, બીજું પુષ્પ ‘પહિલે રાષ્ટ્રપતિ’ હતું અને ત્રીજું પુષ્પ ‘પહિલે ગૃહમંત્રિ’ હતું. આ ત્રણેય પુષ્પોનું સ્વાગત વાચકવર્ગે અત્યંત એવું સરસ કર્યું હતું. ‘માળા’ના ચોથા પુષ્પ તરીકે ‘પહિલે સમાપતિ’ પુસ્તક તરણ વાચકોના હાથમાં મૂકતા મને આનંદ થાય છે.

લીની માગી અગર તપી ગયેલું પોલાણ, એને જેમ કાંચે તેમ આકાર આપી શકાય છે, તેમ જ તરુણ મન ઉપર કષ્ટ એવા સરકાગે ધડી શકાય છે. માધ્યમિક શાળાઓના નવમા દસમા ધોરણોના વિદ્યાર્થીઓના કુમળા મન સંસ્કારક્ષમ હોય છે. એ મનનું ધડતર સરસ, સપ્રમાણ થવા વાસ્તે ઉદાત્ત શુદ્ધોદ્ધી ઉજ્જવળ બનેલા ચરિત્રો એમની નજર સમક્ષ મુકાતા રહેવા જોઈએ. દાદાસાહેબ માવળકરનું જીવન તરણ પેઢીને આરિચ્છરીલ કરવા માટે સમર્થ દરેક એવા વિશ્વાસથી અને ખ્યાલથી જ આ પુસ્તક મેં લખ્યું છે.

‘મહાત્મા’ માસિક કાર્યાલય,

દા. ન. શિખરે

નાટુમામ, પૂના ૨

તા ૨ ઑક્ટોબર ૧૯૫૬

*

ક્રમ

૧ પૂર્વજોનો વારસો	૧	૫ માનવતાનાં ઝરણા	૮૭
૨ ધર્મો પણ સેવા માટે જ	૧૨	૬ અધ્યક્ષનો અકુશ	૧૦૫
૩ સેનાની ખાણ	૨૬	૭ નવી ઇષ્ટિ	૧૨૪
૪ જનસેવાની યોજના	૫૨	૮ સ્વભાવની સુવર્ણરેખાઓ	૧૪૩

*

દાદાસાહેબ માવળકર

જન્મ.
તા. ૨૭-૧૧-૧૮૮૮
વડોદરા

અવસાન
તા. ૨૭-૨-૧૯૫૬
અમદાવાદ

૧. પૂર્વજ્ઞેનો વારસો

સાઠ વર્ષ પહેલાની સાળા! એની ઇમારત ક્ષી જૂની, ભણાવવાની પદ્ધતિ ક્ષી પુરાણી અને મહેતાજની સગ્ન કરવાની રીત પણ ક્ષી જૂની, ફર, જગલી!!

પ્રાથમિક સાળાનો એક વિદ્યાર્થી વનમા ઢરો સાત આઠ વર્ષનો ફૂલની જેમ ખીનનારુ એનું મન! પળીની જેમ સ્વચ્છપણે વિહનનારુ એનું માનમ! હજુની જેમ ઠેકકા મારનારુ નાયનારુ મૂર્તિવતુ એનું શરીર!

અગ્નાસ અને શિખના વાડામા તે હજુ પુરાયો નહોતો!

એક દિનસ એ વિદ્યાર્થી સાળામા જરા મોડો ચા-ચો આપ્યો તો ખરો પરંતુ ગૃહકાર્ય કરી લા-ચો નહોતો એની ખમર પડના જ મહેતાજને પગથી માથા સુધી ઝાળ લાગી તેમણે તાકીને જોયું, અવાજ જોયે ચડાવ્યો અને પેલા અપરાધી માજકને દબકાવીને પૂછ્યું. 'બોવ, વખતસગ કેમ ન આપ્યો? ગૃહકાર્ય કેમ નથી કર્યું?'

મિચારું કુમળું બાળક! થર થર ધૂજવા લાગ્યું જાણે વાધ આગળ સસક્યું! તેના મોઢામાથી એકે શબ્દ નીકળે નહિ બાળક જેમ જેમ ગલગલા માડ્યું તેમ તેમ મહેતાજના શરમાનો પારો ચડતા લાગ્યો—તે તાણી તાણીને બોલતા લાગ્યા—અને એકવા ઘાટા પાડવાથી સનોપ ન થયો એટલે તેમણે એક ખાસી લાખી નેતરની સોટી પોતાના હાથમા લીધી અને—

'કર બને હાથ જોયા,' એમ બરાડો પાડી લાકડાની એક પટ્ટી લા-ચા એ પટ્ટી પેલા બાળકના બને હાથમા જોયે પકડારી, અને પછી એ બાળકના વાસા હિપર સોટીના સડોસટ ચાબખા મારનાની શરઆત કરી!

પેલુ બિચારું બાળક સિસકાગ બોલાવવા—મીઠો પાડવા લાગ્યું ।
 એ નાનમ્મણ છવને શિક્ષકે યેગની જેમ ઝૂડી નાખ્યો જેવમા ચોર
 બદમાશોને અગાઉ ફરકાની ફર સજ કરવામા આવતી હતી તે પણ
 હવે તો વધ થઈ છે, પરંતુ એવી સજ પેના શિક્ષક મનમ્મી રીતે
 બાળકને કરતા હતા । વર્તમાના બધા જ બાળકો મૂનમૂન થઈ ગયા હતા

માત્ર પેલા બાળકે તરત જ નિશ્ચય કર્યો કે શાળાના ફરીથી પણ
 મુકવો નહિ એ નિશ્ચયી બાળકનું નામ જ ગણેશ વાનુદેવ માવગકર
 તેમનો જન્મ તા ૨૭ નવેમ્બર, ૧૮૮૮ને રો ૮ (કાર્તિક વદ ૮,
 ૧૮૧૦) વગ્રેહ । મુકામે થયો હતો તેમના પિતા ૭ તને ૧૮૯૪ની
 ૧૫મા શુક્રવાસમા ગોધરા મુકામે અમ-જજ તરીકે કામ કરતા હતા
 તાની પ્રાથમિક શાળામા ૭ વર્ષની હામરના ગણેશે ઉપ નો નિશ્ચય
 કર્યો હતો

‘મામા, હું શાળામા ફરીથી જવાનો નથી એ પડોચા જ
 તેમણે કહ્યું

એ નિશ્ચયને વાનુદેવગણે પણ ટીકા આપ્યો અને પેલુ શાળાગૃહ—
 બ કે કારાગૃહ—ગણેશ વર્ત્ય લેખ્યું

સુજરાતમા શુ કે મહારાષ્ટ્રમા શુ, એ સમયે મહેતાજીઓની
 શાળાઓ એવી જ હતી અન્યાગની પ્રાથમિક શાળાઓની ઇમારતો
 ગંજમહેલો જેવી સુઠ, ખેનરા ફૂદવાના મેદાન ઉઘાનો જેવા ઉત્તમ અને
 કેળવણી ગમત ગમત જેવી મહેદાર હેય છે એને લીધે આગળના પ્રાથમિક
 શાળાના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચી કઈ જ ક પના આવે તેમ નથી એનો
 ખ્યાલ મેળવરા માટે તો શ્રી હરિભટ્ટ આપ્ટેની મા નવલકથા જ
 વાચની જોઈએ

નિશ્ચયી સ્વભાવનો વારસો તો ગણેશને બાપદાદા તરફથી મળેલો
 હતો એમના પિતાજી, દાદા વગેરે પૂર્વજો દંડનિશ્ચયી અને મહત્વાકાંક્ષી

હતા. તેઓ મૂળ તો માવળો નામના ગામના વતની રત્નાગિરિ જિલ્લામાં સંગમેશ્વર તાલુકામાં એ ગામ આવેલું છે. એ ગામના એ દેસાઈ, તેઓ સરદેસાઈ કહેવાતા. તે પરંપરાગત અટકને જાહેરે 'માવળકર', એવી ગામના નામ પરથી યોગ્યમેથી અટક વાપરવાની કેટલાકે શરૂઆત કરેલી.

માવળકર—સરદેસાઈ કુટુંબનો આદિપુરુષ કોણ? શ્રી નૃસિંહ ભટ્ટ સત્યવાદી. નૃસિંહ જેવો કડક સ્વભાવ અને તેના જેવી સત્યવાદી વૃત્તિ એમના વંશજોમાં જીતરેલી હતી. સત્યનિષ્ઠા એ માવળકર કુટુંબનો મોટો અને મૂલ્યવાન વારસો!

૧૮મા સૈકાના અંતિમ દિવસો! કોંકણના સાહસપ્રિય માવળકર છેક ગુજરાતમાં ગયા. અગાઉ પેલા પશુ કોંકણમાંથી પૂના નકોતા ગયા? તેવી જ રીતે માવળકર ગુજરાતના બોરસદ મુકામે નોકરી કરવા લાગ્યા. બોરસદથી આ કુટુંબ સન ૧૮૦૦ની સાલમાં અમદાવાદ આવ્યું.

મણેશના વડાદા એક ગામના તલાટી હતા. એ વખતે એમનો દર મહિને પગાર હતો ફક્ત સાત રૂપિયા. પણ એ તો નદીનો કેવળ આરભ હતો. તે નાનો જ હોય. નદીનો પ્રવાહ જેમ જેમ આગળ વધે છે, બેખડો ઉપરથી ભૂસઠા મારે છે, ખડક અને પહાડ ફેડીને આગળ જાય છે તેમ તેમ તેને ઝરણાં મળે છે, વહેણા ભેટે છે, નાની નદીઓ આવીને તેમાં ભળે છે અને પછી? પેલી નદીનો પ્રવાહ ઊછાળા મારતો, મોઝાં સ્વરૂપે હમતો-નાયતો સમુદ્રને જઈને ભેટે છે. તેવા જ પરાક્રમ અને ધૈર્યથી આ વડાદા વધતા વધતા તલાટીથી રેવન્યુ કમિશનરની કચેરીમાં દુનરદાર થયા અને માસિક સાતમો રૂપિયાનો પગાર મેળવવા લાગ્યા. ક્યા સાન રૂપિયા અને ક્યાં સાતસો રૂપિયા!

આ આમદાની સોગણી વધી એ ક્યા ગુણને પ્રતાપે? આનો ઉત્તર રેવન્યુ કમિશનરે જ આપ્યો છે એમણે પોતાના ઉપરીઓને જણાવ્યું હતું: 'આ માવળકર એટલે ચારિત્ર્ય, પ્રમાણિકતા અને કર્ન્યનિષ્ઠાના ભંડાર. તેમનામાં પરાક્રમ છે, ચારુર્ય છે અને ઉદ્યોગશીલતા પણ છે.'

કેવો મુશ્કેલી છે આ વારસો! પહેલાંના રાજવીઓ અને શ્રીમતો પોતાનાં સંતાનોને ધનદોલત, જમીનમગીર, ગાડીઘોડા, ધગમગલા વગેરે ભરણુપોષણના સાધન આપી જતા. પરંતુ માવજત કરને વારસો મળ્યો હતો ઉપરની ગુણસપતિનો.

પોતાની આ અણમોલ ગુણસપતિ પારકી સગકારના ઉપયોગમાં આવે એ ગણેશના વડદાદને પમદ નહોતું. ‘અંગ્રેજોની નોકરી એટલે દરામી’ એવું તે કહેતા. તેમના પિતાજીએ આગ્રહ કર્યો છતાં પણ તેમણે એ બામતમાં નમનું આપેલું નહિ. ધનનો લોભ તેમણે દેખાડ્યો નહોતો. ‘જ્ઞાનદાન જેવું બીજું એકે પવિત્ર કાર્ય નથી’ એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી તેમણે શિક્ષકની નોકરી સ્વીકારી. પહેલાં તો તે ખ્યાનગી શાળામાં હતા. પાછળથી કોલ્કાતાના હજીરપતિના શિક્ષક બન્યા. ત્રીજા શિવાજી મહારાજ તેમજ તેમના લાર્ડ ચિમાસાહેબને તેઓ અંગ્રેજી શીખવવા લાગ્યા. શિક્ષક તરીકેનું તેમનું નાત્વિક કામ શાંતિથી ચાલતું હતું પરંતુ —

પેલી ૧/૫૬ના સાલ. આગ્રહીનું લુદ્ધ શરૂ થયું, સિપાઈઓએ બળવાની ધ્વજ ફરકાવી. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ઉઠાપોઠ થયો! નાનાસાહેબ પેશ્વા, સેનાપતિ તાત્યા ટોપે, ઝાંસીની ગણી લક્ષ્મીનાથ વગેરે શરૂવારોએ બ્રિટિશ મુઠનો અંત આણ્યુવાનો પ્રયત્ન કર્યો દેશબંધા દાવાનળ પ્રગટ્યો. તેની આજ મહારાજને ધણુ લાગી. કોલ્કાતામાં પણ ક્રાંતિની ચિન્તારીઓ ઊડી ચિમાસાહેબે આગેવાની લીધી કોણે આખું હતું એમને ક્રાંતિનું શિક્ષણ ?

કેશવરાવ માવજંકડે — એમના શિક્ષકો. એની અંગ્રેજ અધિકારીઓને ખબર પડી ઝપાટાપદ તપાસ થઈ, અને કેશવરાવને સજા ફરમાવવામાં આવી — ફાંસીની ?

હા એ સમયે ગ્વરાજ્યનો ઉચ્ચાર કરનારને, સ્વનગ્વનાનું નામ લેનારને, શિવાજી મહારાજનું ચિત્ર દેખનારને, સ્વદેશીનાં ગીત લલકારનારને, દેદગ્નમટ્ટીપ ફાંસી, ફાંસે તે સજા નિર્મધપણે અંગ્રેજો કરતા હતા — પણ ઈશ્વરની મહેરબાની !

કેશવરાવના ગળાફરતી નાખવામાં આવેલી ફાંસીની એ દોરી અકસ્માત છૂટી ગઈ. વાઈસરૉયે તેમની ફાંસીની સજા માફ કરી. પહેલેથી માવજી કરને સમાજમાં માન તો મળતું હતું. હવે તેમાં આ દેશભક્તિથી ઉમેરો થયો. કોઈકે તેમના દંઠ નિશ્ચયની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, તો કોઈ દેશભક્તિની વાહવાહ કરવા લાગ્યા. 'જુઓ તેમની સાદી રહેણીકરણી, જુઓ તેમની પ્રામાણિકતા, જુઓ તેમનું દયાળુપણ' — લોકો ઘેર ઘેર એવા ઉદાહરણ આપવા માડ્યા.

આવા કેશવરાવના ચિરંજીવી વાસુદેવરાવ પણ તેમના જેવા જ ગુણવાન તેમનો જન્મ ૧૮૬૫ની સાલમાં થયો. ૨૪મે વર્ષે તેઓ એસ એસ બી. થયા મરાઠી સાહિત્યનો તેમને ખૂબ વ્યામગ હતો. ગોધરામાં સમગ્રજીવ તરીકે તે ગણેલા. ત્યાં હતા તે દરમિયાન ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળામાં અગ્રાઉ જણાવેલો પ્રમંથ બનવા પામ્યો હતો. ૧૮૯૬ની સાલમાં તેમની બદલી કોંકણમાં થઈ. મહાડથી દેવરખ અને ત્યાંથી રાજપુર ખાતે તેમની બદલી થયેલી.

દિવાળીના દિવસોઃ કેવા આનંદ અને ઉલ્લાસના એ દિવસો! એની જ મન સ્થિતિમાં માવજી કર કુટુંબ ગોધરાથી મહાડ તરફ જવા નીકળ્યું આગખોટનો એ પ્રથમ પ્રવાસ આઠ વર્ષના ગણેશને ખૂબ આનંદ-દાયક લાગેલો. ઉપર જુરું આકાશ ને નીચે જૂર પાણી પવન ફૂંકાય, વહાણ પાણી કાપતું ચાલે—કેવી મજા! કયાંયે જમીન નહિ, ગામ નહિ, ઘર નહિ—એકદમ નિરાળા જ સૃષ્ટિ!

સમુદ્રની લીલા જોવામાં ગણેશ તત્વાન થઈ ગયો હતો. પાણીના વાકાચૂકા લાગી જૂકો થતા મોઝાની રમત નીરખવામાં એ મશગૂલ થઈ ગયો હતો. વચમાં એકાદ મોજી ઊઠે તે રૂપાના ચાલસાની જેમ ચમકી જાય! તેમાં કઈક માહલા આકાશવળા ફૂટકા મારી, એમના સાદી જેડા સફેદ ચમકતા ભીંગડાવાળા પેટ દેખાડતા તે જોવાની ગણેશને કેવી મજા પડતી હતી! પરંતુ એટલામાં —

‘તોફાન! તોફાન!’ એવી જૂઓ વડાજી ઉપર પડી. મમુદ ખગતજો! દગિયાનું રૂપ પલટાયું. સાધો હતો તે વેરી બન્યો. બંદર સાથે ખેલનાર સિંહ પોતનો પંખો ઢિચકવા લાગ્યો, જોરશોરથી ઝર્જના કરવા લાગ્યો. વડાજી જેમ ઈચેનીએ થવા લાગ્યું તેમ ઉનારુઓના છત્ર પળ ઈચેનીએ થવા લાગ્યા.

‘હવે વડાજી કૂળવનું આપણે બધાં રસાનાગમાં જવાનાં’ — આ કરથી સ્ત્રીબાળકો ચેકકળ કરવા લાગ્યાં. મનુનો લા દોને નયો લાગેલો? પરંતુ સમુદ્ર ખેડનારા ખલામીઓએ તો દરિયાને પારખામાં ધાતી દીએળેસો હતો! તે કડ્યા નહિ. તેમણે પોતાનું વડાજી મહાડ મુખરૂપ પહેંચાડ્યું.

મહાડમાં ગણેશ મગડી પડેલા ધોણુમા ઉત્તીર્ણ થયો. તેમાં તેનો ઈચો ક્રમાંક આવ્યો એટલે તેને સૌકેટિસનું જીવનચરિત્ર ભેટ મળ્યું. સત્યને ખાતર મનુને પણ ભેટનાર સૌકેટિસનું એ જીવનચરિત્ર ગણેશ જીવનમર જાતન કરીને રાખેલું.

ગણેશ નવ વર્ષનો થયો. અમદાવાદમાં તેને જનોઈ આપવામાં આવેલી ત્યારે મોટો ઉત્સવ થયેલો. જગજના ધુનની જનોઈનો પ્રમંથ હતો. વામ્લ વાગ્યાં, જમણારો થયા. આતશઝાહનો અગમગાટ થયો. પિતાજીએ ખૂબ ઉમંગથી ગણેશને મખમલનો પોશાક સેવર કરવી આપ્યો. અને એની ઉપર જરીનું ભરતકામ. જંબુડી કોટ અને જંબુડી રતનું પાટલૂન પહેવું, ત્યારે ગણેશ રાજકુંવર જેવો સોબવા લાગ્યો. માનાએ એના ઓવારણાં સીધાં!

ખીજે વર્ષે વામુદેવરાવની બદલી દેવરખ ખાતે થઈ. બદલી કહી એટલે સામાનની હેરફેર. સરસામાનથી લાદેલી આડબજાદગાડીઓ ધુનરા વગાડતી ચાલી. દેવરખમાં ગણેશ ચાર વર્ષ સુધી શિક્ષણ મેળવ્યું. અંધેજ ત્રીજ સુધી તેણે મજલ કાપી. સાળામાં અભ્યાસ કરતાં કરતા તે ખેતરમાં પણ ખેલવા જતો. કાંકણનો મુખ્ય પાક ચોખાનો. માથે

‘ધરલે’ (કાંકણની છત્રી) મુકીને, ઘૂટણબર કીચડમાં, કાંગરની લણણી કરવાનીગણેશ નેમગા પડતી. કુદરત કેવો શિક્ષક છે! કુદરતની જેમ જ સમાજ પણ! તે વખતે પૂનામાં લોકમાન્ય ટિળકે સાર્વજનિક ગણેશોત્સવ શરૂ કર્યો હતો તેના પ્રસારે એક કાંકણ સુધી થયો હતો. દેવરૂપના ગણેશોત્સવમાં ગણેશે સાર્વજનિક સેવાના શ્રીગણેશ ઘૂટયા!

એ જમાનો કેવો વિલક્ષણ હતો! શિક્ષણક્ષેત્રમાં અધિકાર! રાગકુળ ક્ષેત્રમાં અધિકાર! એવું જ સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ! એ વખતના કેટલાક રીતાગ્રાન્થે સાલળીને આજે કાઢીને પણ હસવું આવે—તે સાચા સુધ્ધા ન મનાય.

ગણેશ ભાવળકરના ઘર પાસે એક નાનો છોકરો રહેતો હતો. એનું નામ નગ્નુ સાને. એક દિવસ તેના પિતાએ લાકડી વડે એને સટાક સટાક ફટકાર્યો. કેમ? કયો અપરાધ કર્યો હતો એણે?

અગ્રેજી શીખવાતો! તે ગણેશ પાસે ચોરીછૂપીથી અગ્રેજી શીખતો. પોતાના જેવાં બાળકો અગ્રેજી શાળામાં ‘યસ્ દ્યસ્’ કરે છે એ વાતનું એને કીતુક થયું અગ્રેજી શાળામાં પોતે પણ જાય એવી સહજ ઇચ્છા એને થઈ આવેલી પરંતુ અગ્રેજીને તો ગ્લેન્ડ! તેમની બાપા જીવ જાય તો પણ શીખવી નહિ એવા સુગ્રાળ નરસૂના બાપા. જોરા લોકોના પૈસા સુધ્ધાને અગ્રાઉ કેટલાક લોકો અડકતા નહોતા. ‘ગુરુચરિત્ર’ની પોથી પણ જો તે ઘીની શાહીથી છાપેત્રી હોય તો જ વાચવાની, એવી ધાર્મિક માન્યતા તેઓની હતી. શાળામાં ગયા એટલે આભડછેટ લાગી જ શાળામાંથી પાછા આવ્યા એટલે શરીર ઉપગ્ના કપડા કાઢી જુદી પેટીમાં રાખવા પડતા.

એક વખત મધ્યાહ્નિએ શુ બન્યું? શાળામાંથી ગણેશ પાછો ઘેર આવી રહ્યો હતો. સાથે શાળાના બીજા છોકરાઓ પણ હતા. શાળા છૂટ્યાના આનંદમાં બાળકો ઘેર જવાની ઉત્સુકતા અને હર્ષવિશમાં ગમ્મા ભારતા અને ઠેકડા ભારતા ચાલતા હતા. એવામાં —

‘ભાગો! ભાગો!’ એની એક જૂમ પડી અને પેલા છોકરાએ નામ પણ ખરા ગણેશથી દૂર જઈ તાળીઓ પાડતાં તે મોટેથી બોલવા લાગ્યા. ‘અમકાચો! માવળકર અલકાચો!’

સામે જુએ છે તો કાટચતૂટચા કપડા પહેરેલો એક હરિજન આવતો ગણેશની નજરે પડ્યો તે હતો ૧૫-૨૦ ફૂટને અંતરે, પરંતુ મધ્યાટાણે પડ્યાયા લાગ્યા પડતા હોય છે ને! પેલા હરિજનનો પડ્યાયો ગણેશના શરીર ઉપર પડેલો બસ, ધણું એટલાથી તો તે અમકાઈ ગયો! તે આલડછેટ પોતાને સાચે નહિ એટલા ખાતર સાથેના છોકરાઓ દૂર નાસી ગયેલા આવી અસામાજિક માન્યતા કેવળ બાળકોમાં જ નહિ, પરંતુ મોટેરામાં પણ હતી મહર્ષિ અણ્ણાસાહેબ કહે કેવા મહાન છે— વય, જ્ઞાન અને સેવાનો દૃષ્ટિએ! એમની મોટાઈ સર્વ વાતમાં પાગરેલી છે પરંતુ રૂઢિના પડળ જોઓની આખોને વળગેલા છે તેમને તેમના વિષે શું લાગતું? કહેવું પુનર્વિવાહ કર્યો એટલે બ્રહ્માચાર રૂલાયો અને ધર્મ કુખાઓ, એવું કેટલાક લોકોને લાગતું એક વખત કહે કાકજીમાં પોતાને વતન ગયેલા ત્યાં તેમને જોસવા માટે બળદગાડી ન મળે, રહેવા માટે પોતાના ધરમાં દાખલ થવા ન મળે, એટલું જ નહિ પણ તદ્દન નિકટના સગા એમને પગતમાં સાથે ન જમાડે, પાસે સુધ્ધા બેસે નહિ!

પણ વાસુદેવ! વ વિચારવત હતા, હિંમતવાન હતા તે જ્યારે દેવરૂપમાં મુનસફ હતા ત્યારે કહે ત્યાં ગયેલા વાસુદેવરાવે તેમને પોતાને ઘેર આમ્રહ અને આદરથી બોલાવેલા એટલું જ નહિ પણ જમવા નોતરેલા કેટલાક મોટા માણસોને પણ એમણે જમવા નોતર્યા હતા, પરંતુ તે પગતમાં કહેની પતરાળી મૂકવામાં આવી નહોતી! ન્યાયાધીશ પણ ન્યાય ન કરી શક્યા! બ્રામક સમજૂતીથી અધ બનેલા સમાજનું વર્ચસ એવું જમરજસ્ત હતું!

વાસુદેવરાવ આણીશુદ્ધ ન્યાયાધીશ હતા રાને જે વાંચ્યા સુધી

તેઓ જાગતા, અને દીવીની બબ્બે વાટ પેટાવી કેસના કામના કાગળપત્રો
 ઝીણવટપૂર્વક જોઈ-તપાસી ચુકાદો એટલો કાળજીપૂર્વક લખતા કે ઝાઈ
 એની ઉપર અપીલમાં જાય તોયે તેમના હુકમમાં ફેરવદલો થતો નહિ.
 તેમની કર્તવ્યનિધા ગણેશના ખાસ મન ઉપર સહજ રીતે જ અકિન થઈ
 ગયેલી રોજ સધ્યાકાળે તેમના ઘરમાં ગામના વિદ્વાન લોકો એકઠા થતા.
 ભાનભાતના વિષયો ઉપર ચર્ચા ચાલે તે દૂર જિભા રહીને સાલજવાની
 ગણેશને મઝા પડતી. પગિણીમે તેના મનનુ ઘડતર સહજ રીતે થતું હતું
 વાસુદેવરાત્ર સ્વાભિમાની હતા. તેઓ પોતાના તમામ ખાતગી કાગળો
 મોડી લિપિમાં લખતા જરા અગ્રેજી આવડ્યું કે ભાંગીતૂટી ભાષામાં
 અગ્રેજી પત્ર લખવાની ફેશન હતી હંમણું સુધી પ્રચલિત હતી પણ
 વાસુદેવરાવ તેનો ભોગ બનેલા નહિ. આના સંસ્કાર પણ ગણેશના મન ઉપર
 પડ્યા હતા.

વાસુદેવરાવ અતઃકરણના દ્વામજી અને સ્વભાવના ઉદાર હતા.
 ૧૯૦૦ની સાલમાં તેઓ રાજપુર ગયા. જ્યારે ત્યાં જવા નીકળ્યા ત્યારે
 દેવરખના વકીલોએ તેમના માનમાં ભોજન આપેલું અને દમામપૂર્વક વિદાય-
 સમારભ યોજેલો. માણસોનાં મન જીતી લેવાની કળા ગણેશના જીવનમાં
 આપોઆપ જીતરી આવેલી.

ગુજરાતમાં એક વખત દુકાળ પડ્યો. તે વખતે વાસુદેવરાવે
 પોતાના ધનામી ગામમાથી મળતુ ત્રણ હજાર રૂપિયાનું વાર્ષિક મહેસૂલ તો
 છોડી જ દીધું, પણ સાથોસાથ પોતાના અમત દસ હજાર રૂપિયા ખરચી
 દુકાળમરત લોકોને અન્ન અને વસ્ત્રની છૂટે હાથે મદદ કરી હતી દામાજી
 પતની પરપરા વાસુદેવરાત્ર જેવા ઉદાર માનવી ચાલુ રાખતા આવ્યા છે.
 'વડીલોપાર્જિત મિલકત એ તો આપણી પાસેની એક ચાપણુ છે. તેમાં
 બંને તો આપણે વધારો કરવો પણ તેનો ઉપયોગ આપણા એશઆરામ
 માટે કરવાનો આપણને જરા પણ અધિકાર નથી' એવું તેઓ માનતા.
 ટ્રસ્ટીપણીની આવી કલ્પના ગણેશના મન ઉપર પણ તેઓ દર્યાવતા.

મુખ્યાર્થીમાં સને ૧૯૮૫ની સાલમાં કૌશલસનુ અધિવેશન લગાયું ત્યારે વાસુદેવરાવ સ્વયંએક તરીકે ગયા હતા. તે જમાનામાં સગદારી નોકરો માટે રાજકારણમાં એટલો પડુ બાગ લેવો એ જ એક આદત હતું. સને ૧૯૦૨માં અમદાવાદમાં કૌશલસનુ અધિવેશન લગાયું ત્યારે વાસુદેવરાવે રૂ. ૧૫૦નો ફાળો આપેલો અને ગણેશને લઈને પોતે તેમાં હાજર રહેલા. કૌશલસના અધિવેશનની અધોસાથ સ્વદેશી પ્રદર્શન જગયું હતું. તેનું ઉદ્ઘાટન વડોદરાના મહાગજ ગાયકવાડે કરેલું તે પ્રદર્શનમાં ચૌદ વર્ષનો ગણેશ પોતાના 'બાળા' સાથે ગયો હતો. તેવાંમાં લોકમાન્ય ટિળક આવ્યા. તેમનાં દર્શન તેને સહજ રીતે થયેલાં. પિતાજીએ તેને લોકમાન્યની મોટાઈ વિશે વાત કરી પછી બ્યારે કૌશલસના અધિવેશનમાં લોકમાન્ય પધાયા ત્યારે બધા લોકોએ તાળીઓ પાડી તેમનું સ્વાગત કર્યું અને માત્ર આપ્યું હતું તે પણ ગણેશની બાળ આંખોએ જોયું.

વાસુદેવરાવ આવા સરોંગી, શુભ સંસ્કાર પોતાના બાળકના મન પર પાડી રહ્યા હતા. કેવળ શાળાનું પુસ્તકિયુ જ્ઞાન એ જ સંપૂર્ણ શિક્ષણ છે એવું તેઓ માનતા નહોતા. પણ તેની ઉપેક્ષાએ તે કદી કરતા નહિ. તેમણે ગણેશ પાસે 'અમરકોથ' મોઢે કરાવડાવ્યો. તેની જ રીતે ઝીંતાને બારમો અધ્યાય પણ બાળપણમાં જ મોઢે કરાવી દીધેલો. સસ્ત્રુત અને ગણિત એ બે વિષય ગણેશના વધારે સારા હતા. દેવદંપની શાળામાં તેમનું સ્થાન બીજે નંબરે રહેતું. સને ૧૯૦૩માં કોંકણથી ગુજરાતમાં ગયા પછી અમદાવાદની શહેરી શાળામાં પણ ગણેશની શુદ્ધિગતા ચમકી ઊઠી. અંગ્રેજી હદીની પરીક્ષામાં તેમનો પહેલો નંબર આવ્યો ખીજે વર્ષે નવેમ્બરમાં મેટ્રિકની પરીક્ષા પણ પહેલે જ સપાટે પસાર કરી. જ્યો નંબર ન આવ્યો એટલું જ.

વિદ્યા વડે મન, તેની જ રીતે વ્યાયામથી સરીર મજબૂત કરવા વિશે વાસુદેવરાવ આગ્રહ રાખતા. મલખમ અને પટાબાજની રમતમાં ગણેશ પ્રવીણતા મેળવી. પોતાના સંતાનનો સંપૂર્ણ વિકાસ થાય, એની

ચિંતા સેવનારા વાસુદેવરાવ એક આદર્શ પિતા હતા

પરંતુ પિતાજીનું શિરછત્ર ગણેશને લાખો સમય મળ્યું નહિ તે સોળ વર્ષના થયા તેવામા વાસુદેવરાવ માદા પક્ષા રાખપુરથી અમદાવાદ આવવા નીકળ્યા હતા ત્યાં રસ્તામા મુંઝાઈ જિતના—અને ત્યાં જ તા. ૧૧ નવેમ્બર, ૧૯૦૪ને રોજ મૃત્યુ પામ્યા તે વખતે તેમની વય ફક્ત ૩૯ વર્ષની હતી પ્રિન્સિપાલ આગરકર પણ એ જ ઉંમરે મૃત્યુ પામેના પરંતુ આગની નાની વયમા પણ કેવા મહાન કાર્યો આવા માનની કરી જાય છે!

ગણેશને પોતાના પિતાજી પ્રત્યે ખૂબ આદરભાવ હતો તેમના ઉપકાર તેમને જીવનભર યાદ આપના આગળ જતા ગણેશપતે—દાદા-સાહેબે પોતાના એક પુત્રને એક ખામ પ્રસંગે એક પત્ર નમેલો તેમા પૂર્વજોના ઋણનો ઉલ્લેખ ભક્તિભાવપૂર્વક કરેલો છે એ પત્રમા દાદાસાહેબ નિખાલસભાવે અને નિરુકારપણે લખે છે :

‘સાચી શ્રીમતાઈ પૈસામા નથી, ચારિત્ર અને સેવ ભાવમા છે; અને તે વારસો મને બાપદાદાઓએ સંપૂર્ણપણે આપેલો છે એમ મને લાગે છે મેં એ જ મિનકત તમારે સીને માટે લરપૂર રાખી છે બાપદાદાની કીર્તિમા મેં હિમેશે કર્યો છે અને આવતી પેઢી માટે ચારિત્ર, સેવાભાવ તથા નિર્વ્યસની, ઉદ્યોગી, સાદું જીવન એ જ આદર્શ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણથી આપ્યો છે ઈશ્વર મરણ અને સત્ય આચરણ એ ગુણો આપણા જીવનના પાયારૂપ છે’

૨. ધંધો પણ સેવા માટે જ

‘આગમ શુ?’—ચાર જ અક્ષર, પણ કેવા મુશ્કેલા આ બે જ શબ્દોનો જવાબ આપવો. ભલભલી વ્યક્તિઓને પણ અધરો લાગે છે આ એક જ સવાલ મોટા મોટા રાષ્ટ્રોની મતિને મૂઝવી દે છે, ગતિને રૂંધે છે. આયુષ્યના હંમેશા પગ જીમો રહેલો પ્રત્યેક યુવક આ પ્રશ્નના વમનમાં ફેટલોય સમય ધૂમરીઓ ખાય છે.

મૅટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી અને ૧૯૦૪માં ગણેશની સમક્ષ આ જ સવાલ આવેને જીમો રહ્યો: ‘આગમ શુ?’

એ જ વર્ષે તેમના પિતાજી મૃત્યુ પામ્યા હતા તે તેમના એકના એક પુત્ર હતા ચારિત્ર્યમય જીવન, દૈનિકીયની દોષન અને વિદ્યા-વ્યામંત્રેના વારમો તો ગણેશ માટે તે મૂકી ગયા હતા. પરંતુ તે ઉપરાંત પ્રાપ્ત શિક્ષા અને ધ્યેયનિષ્ઠ જીવન જીવેને આશરે એકાદ સાપ્તરશ્મિવાની માયા પણ તેઓ પાછળ મૂકી ગયા હતા. એટલે ગણેશના માતૃશ્રી કહે: ‘ધર્મિર કૃપાએ આપણા ઘરની રિથિતિ સારી છે; શેઠસાની ચિંતા નથી તું બીનુ કઈ ભણીશ નહિ કે કઈ ઉદ્યોગધંધો નહિ કરે તો પપ્પુ મને નિરાત છે.’

પરંતુ યુવાન ગણેશનું મન મહત્વાકાંક્ષાથી યતનથી ગૂંથું હતું તેને આગમ ભણવાની ભારે હોશ હતી, મોટા યત્નની છાજા હતી અને મોટા થતું એટલે શુદ્ધ કૃષ્ણ દત્તનામધ મપત્તિ કમાવી એટલે મોટા થતું, અથવા તો કોઈ મોટો દોહો કે ગ્યાન મેળવતું એટલે મોટા થતું, એવું તો ગણેશને જીતતી વચ્ચે પણ લાગતું નહોતું તેની આખો સમક્ષ પોતાના ભાવિ જીવનનું જે ચિત્ર તરતરત હતું તે તો —

‘ચાલો, ચાલો ડૉક્ટર સાહેબ, મારે ઘેર ચાલો.’

‘ચાલો. હું આ આવ્યો, બુલ્યો’ એવું કહી કપડા પહેરી, હાથમાં દવાની ચામડાની બેગ લઈ, ગરીબને ઘેર જઈએ છીએ, ત્યાં ખીમાર માણસને તપાસીએ છીએ અને તેને દવા તેમજ તેના સગવડવાને હિંમત આપીએ છીએ, પણ તેને આપેની ફી પાછી આપી જલદીથી

પાછા પોતાને દવાખાને જઈએ છીએ. અથવા તો—

‘ટન ટન ટન’

ઘંટના ટકારા વાગે છે અને પોતાના શરીર પર અમો ચડાવી, હાથમાં પુરતોને થોકડો લઈ કોલેજના વર્ગમાં ઝડપથી પ્રવેશ કરીએ છીએ; ત્યારે બધા જ વિદ્યાર્થીઓ શાંત થઈ આપણી તરફ ટીકીને જુએ છે. કાન ધઈ ને આપણો એકેએક શબ્દ સાંભળે છે અને આપણી વાણીના અર્થક પ્રવાહ દ્વારા આપણે જ્ઞાનદાન કરીએ છીએ—

એવા સુખસ્વાખ્યા ગણેશનાં કલ્પનાયકુ રોજ જુએ. ઇંઈ પણ લોક-સેવા ઠગવી, જ્ઞાનોપામના કરવી એવું તેમના મનનું વલણ હતું. સ્વસ્થ બેસીને ખાવું એવી પ્રમાદી ઇચ્છા તેમના મનને સ્પર્શતી સુધ્ધા નહિ. તેવી જ રીતે પાવડા ભરીને પૈસા એકઠા કરવા, એવીયે લાલસા તેમના મનમાં બિછળતી નહિ ખૂબ જ્ઞાન સંપાદન કરવું અને જનતાની ખૂબ સેવા કરવી એ જ તેમની મનીષા.

એટલે ૧૯૦૫ની સાલમાં અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં ગણેશ-પત દાખલ થયા. હાઈસ્કૂલમાં અગ્રણી તેમજ સરકૃત વિષયોમાં તેમને ધનામો મળ્યા હતાં. કોલેજની પહેલા વર્ષની પરીક્ષામાં તે ત્રીજા વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયા તો પણ તેમને દર મહિને ૭ રૂપિયાની શિષ્યવૃત્તિ મળી. તે રકમનું તેમણે શું કર્યું? તળેગાવની ‘સમર્થ વિદ્યાલય’ નામની રાષ્ટ્રીય શાળાને તેમણે એ રકમ ભેટ તરીકે આપી દીધી. યુવાન કોલેજવિદ્યાર્થી-એને રેટરેટલી સીજવગતુઆની ઝંખના હોય છે! મોજશોખની વિવિધ વસ્તુઓ લેવા માટે કોઈ પણ વિદ્યાર્થીએ તે પૈસા ખરચી નાખ્યા હોત. અને તેમને રોકનાર પણ કોણ હતું? એ પૈસા તો તેમની કમાણીના હતા ને? પણ, ના ગણેશપતે તો એ રકમનું રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં દાન કર્યું. આમાં જ એમની મહાનતાનું બીજ છે, અસામાન્યતાનું રહસ્ય છે, આગળના સમગ્ર જીવનનું તત્વજ્ઞાન છે.

૧૯૦૬ની સાલમાં ઇન્ટરની પરીક્ષામાં તે બીજા વર્ગમાં યશસ્વી

રીતે ઉત્તરિય ધર્મા ગુજરાત કોલેજમાં તેમનો નખર પહેવો આ યો એથી
કોલેજના અધ્યાપકોએ તેમની પીડ થામકી સામાની આપી વિદ્યાર્થીઓએ
તેમની પ્રથસા કરી અને માતૃપીએ ?

આનંદનાં આસુ વહા-યા ગજેશપતે પોતાનો દેની તુલ્ય માતાને
પ્રણામ કર્યા તેના મુખારવિંદ ઉપર છલકાતો આનંદ જોઈ તેમને પ્રત્યક્ષ
સ્વર્ગ મળ્યા જેવો આનંદ થયો પિતાજી હયાત હોત તો તેમને કેમ
ગૌરવ ધ્યાન—તેમણે જુલો આનંદ વ્યક્ત કર્યો હોત !

હવે બી એ મા કયા વિષયો લેવા ?

ગજેશપતને અભિરુચિ હતી ઇતિહાસ, રાજકામ્ય અને સાહિત્યની
ટેનિસનના ૫ યોનો તેમણે મનનપૂર્વક રમાસ્વાદ કર્યો હતો રૅનાર્ડ્સની
નવલકથાઓમાં તે યથેચ રીતે વિહારી હતા અને રા નોક હોમ્સની
રહસ્યકથાઓ વાચવામાં તેમને ખૂબ મગ્ન પડતી હતી હરિભાઉ આપ્ટેની
મ ૧૨ી નવલકથાઓનું તો તેમને જળરુ આકર્ષણ લાગ્યું હતું આવા
સાહિત્યનો અભનાસ કરવાની તક બી એ ના વર્ગમાં તેમને સહેજે મળે
તેમ હતી પરંતુ તેમણે તો પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્ર એ બે વિષયો
લીધા કેમ વારુ ?

એ જમાનો જ એવો હતો બ્રિટિશ સરકારે બંગાળના બે ભાગવા
પાડ્યા હતા હિંદુ અને મુસલમાનોમાં ફાટફૂટ પાડવાની તે એક ચાલ
હતી તે નિષ્ફળ બનાવવા બંગાળનો વિદ્યાર્થીવર્ગ સજવણી જીડ્યો બુલેલો
વર્ગ ચળવળના મેદાનમાં જીત્યો અને જમીનદારોએ પણ તેમાં સાથ
ધુગ ચેઃ મહારાષ્ટ્રે નાના લાઈની જેમ બંગાળને ટેકા આપ્યો આખો
ભારતદેશ અમતોપર્થા ધૂધવાતો હતો—એક જવાળામુખી પરંત બની ગયો
હતો ૧૮૦૬ની કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં અરાજ્ય સ્વદેશી, નહિયાર
અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની ચતુ સૂનાની લેખપા મઈ સ્વદેશીનો પવન દેશભરમાં
ફૂકાવા માડ્યો ગજેશપત બધા કપડા સ્વદેશી જ વાપરતા તાજકીય સભાઓ
માં હાજરી આપતા રહુડ-ટસ અંધરહડ નામનો મર્યા ત્યારે સ્થપાઈ હતી

તેમાં પણ ભાગ લેતા. દર અડવાડિયે બૌદ્ધિક વર્ગ ચાલતા તેમાં તેઓ ભાગ લેતા.

૧૯૦૭ની સાલમાં કૌંગ્રેસમાં મોટું તોફાન થયું. બુદ્ધિશાળી પણ વાનોડિયા મવાળોની મૂડીમાંથી લડાયક અને ક્રિયાશીલ એવા જહાલ પક્ષના હાથમાં કૌંગ્રેસને સોંપવા માટે લોકમાન્ય ટિળક ઊભા થયા. અને પસો વચ્ચે ઝઘડો થયો, બૂમાબૂમ થઈ, મારામારી થઈ, લાકડીઓ ઊછળી, ખુરશીઓ ફેંકાઈ, જોડા ફેંકાયા; છેવટે પોલીસની લાડીઓ પણ આવી પહોંચી. આ આખોય ક્રાંતિકારી પ્રસંગ ગણેશપંતે જાતે જોયો. સુરતના એ કૌંગ્રેસ અધિવેશનમાં તેઓ હાજર હતા. લોકમાન્ય ટિળકના ધૈર્ય માટે તેમને હાર્દિક માન ઊપજ્યું, અને પછીના વર્ષે તો તે માન ખેવડાયું જ.

૧૯૦૮ની સાલમાં બ્રિટિશ સરકારથી લોકમાન્ય ટિળકનો વધતો જતો પ્રભાવ સાંખ્યો ન ગયો. એટલે તેમના ઉપર મુકરદમો ચલાવી ૭ વર્ષની કાળાપાણીની સજા ફટકારી. એ ખટલાના સમાચાર જાણ્યા અમદાવાદને ચોરેચોટે હાજરો લોક ટોળે મળનાં. ગણેશપંત એનો અક્ષર-અક્ષર અહેવાલ વાંચતા અને રોમાંચ અનુભવતા. કોઈને પણ વફાલ તરીકે શક્યા વિના, લોકમાન્યે પોતે પાંચ દિવસ — ગ્રાવીસ ફલાક સુધી ખચાવનું ભાષય કરેલું તે વાંચીને તો તે આશ્ચર્યમુગ્ધ બન્યા. કેવું અલૌકિક મનોધૈર્ય! કેવું અસામાન્ય બુદ્ધિચાતુર્ય!

સૂર્ય તથો એટલે ચરાચર મીઠવસ્તુઓ ઓછીવત્તી તપવાની જ. ગણેશપંતને પણ દેશસેવા કરવાની લાગણી વધારે પ્રમાણમાં થવા લાગી. તેમના કાકા બાણુરાવને અને એમના ત્રણ મિત્રોને નવ મહિનાની જેલની સજા થઈ હતી શા માટે? ‘ટિળક મહારાજની જવ’ એમ ગણપતિ-વિસર્જનના સરઘસમાં ગોવવા બદલ જ તો! એવો કપરો એ સમય હતો. ગણેશપંતને લાગે કે પોતે પણ સ્વદેશીનો પ્રચાર કરે અને પ્રસાર એટલે ફક્ત ભાષણબાજી નહિ ‘ચર્યા, ચર્યા ફટલી કન્વાની? શુ કરવું છે તે એક વખત નક્કી કર્યા પછી તે મુજબ એકદમ કામે લાગી જવાનું’ એવો તેમનો સ્વભાવ. નક્કર કાર્ય જ એમને પસંદ.

ગવેશી દિવોમધ્યા કગ્તાં આવડે એટલા માટે તો તેમણે બી.એ માં પદાર્થવિજ્ઞાન અને ગ્માયણુશાસ્ત્ર જેવા વિષયો પસંદ કરેલા. કૉલેજમાં તેઓ ટેનિસ સગ્સ રમતા. વડત્વસભાના પણ તેઓ મંત્રી હતા.

બી.એ.નો અભ્યાસ તેમણે કાળજીપૂર્વક કર્યો દસ રૂપિયાની શિબવૃત્તિ એ વર્ષ સુધી તેમને મળતી હતી ૧૯૦૮ના ડિસેમ્બરમાં બી.એ.ની પરીક્ષામાં બી.એ. બ્રેક્કીમાં પોતાની કૉલેજમાં બી.એ. નંબર મેળવીને તેઓ હિતીર્ણુ થયા પદાર્થવિજ્ઞાનમાં તેમને એડ્મીટ્ડ ગ્રાજ્ય મળ્યા અને સાયનસાસ્ત્રના પ્રયોગોમાં? સો એ સો ટકા! આ યશ મળ્યો તેના સ્વધનોમાં તો કૉલેજની એક નાની સરખી ઓરડી. એ જ તેમની પ્રયોગશાળા! આખા વર્ષમાં તેમને ફક્ત છ જ કાચ નર્મીઓ વાપવા મળેલો 'ત્રિયામિદિઃ સત્ત્વે મર્વતિ' એ જ સાચુ પરિક્ષામાં મશ મેળવ્યા બદલની બક્ષિસ ગેટે કૉલેજમાં 'દક્ષિણા દેસો' તરીકે તેમની એક વર્ષ માટે નિમજૂક થઈ એ કામ અધ્યાપકના જેવું જ હતું ઇન્ટરના વિદ્યાર્થીઓને તેઓ તર્કશાસ્ત્ર શીખવતા અને પદાર્થવિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં પણ કામ કરતા. ડૉક્ટર નહિ તે અધ્યાપક થવાની તો તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી.

પરંતુ કેવું કિરમત! 'માનવી ધારે છે કંઈક અને ઈશ્વર કરે છે કંઈક' એવો અનુભવ તેમને થયો નહિ તો પૂનાની ફરમ્યુસન કૉલેજમાં વિજ્ઞાનના એક અધ્યાપક તરીકે પ્રવેશપત્ર આપી જીવન વીચું હોત આકાશમાં પતંગ ઉડાડવા માટે આપણા હાથમાં દોર હોય છે એ ખરું; પણ પવનના ઝપાટાથી તેને કંઈ ગતિ મળે, એ જાણુ કહા શકે? ટિટ્નિકથી માડીને એડ્મી ડોરિયા સુધીના મોટા પ્રયત્ન જહાજોને પણ કંઈક ને કંઈક અકસ્માત નડ્યા અને મરા રસાતળમાં! સમાજમાં વિવિધ પરિમળોની સરવાળા-બાદબાકીમાંથી આપણે આપણા કર્તૃત્વનો આકડો નક્કી કરવાનો હોય છે. માનવપ્રવૃત્તિને ખૂન મરાઈ હોય છે, નકામો અડકાર ન નાખવો જોઈએ. કેવળ નિગહકારી આવે આપણી સમક્ષ આવે તે દર્શન-ધી-જ અને ઉત્સાહથી કરતા રહેવું જોઈએ 'કંઈ પણ

ધાય તોય વડીલાત કે સરકારી નોકરી તો કરવી જ નહિ' એવો ગણેશપતનો સંકલ્પ હતો. પરંતુ એ જ એમને નસીબે આવીને ઊભા રહ્યાં.

અને આખરી નિર્ણય કરવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. ગણેશપતે એમ એ. તરફ જવું કે એલ એલ.બી તરફ, એનો છેવટનો નિર્ણય આજે કરવાનો હતો અમદાવાદમાં ભદ્ર વિસ્તારમાં માવળંકર કુટુંબ ઘણા સમયથી રહે છે. તેમાં ગણેશપતના માતૃશ્રી, તેમના દાદાજી (માતાના પિતા) અને બીજાં કુટુંબજનો અને હિતેચ્છુઓ આજ એકઠા મળ્યા હતાં. ગણેશપતે પોતાની ઇચ્છા એક વખત બધાની સમક્ષ વ્યક્ત કરી સારે —

માતૃશ્રી: 'તેની ઇચ્છા મુજબ ન થઈ શકે? કૉલેજમાં પ્રોફેસર બનશે તો કુટુંબનું નામ કાઢશે!'

દાદાજી: 'હા! એ વાતમાં કંઈ માલ નથી. શાળા કૉલેજમાં ગયે શું વળવાતું? ફક્ત છોકરાં ચરાવવાનાં ના મળે સત્તા, નહિ માન, નહિ પૈસા નામકિત વડીલ થવું અથવા તો એલ.એલ.બી થઈ સીધા સરકારી નોકરીમાં પેસી જવું. અને ન્યાયાધીશ બનવું.'

માતૃશ્રી: 'પણુ તે ન ફાવ્યું તો?'

દાદાજી: 'કેમ ન ફાવે? તેના પિતા સરકારી નોકરીમાં હતા, તેના દાદા સરકારી નોકરીમાં હતા, અને તેના પિતામહ પણ સરકારી નોકરીમાં જ હતા. એ બધાય કેવા યશસ્વત, કીર્તિવત અને ધનવંત બન્યા હતા! જેવી પ્રતિજ્ઞા મળી હતી તેમને બધાને! કેટલા પૈસા કમાયા હતા તે! ગણુએ વડીલનો અભ્યાસ કરવો એ જ હિતકારક છે. તે જ તેણે કરવો જોઈએ. બીજું કંઈ નહિ.'

બિચારા ગણેશપત! આટલા મોટા પદવીધર થયેના, ફેલો તરીકે કામ કરેલું! પરંતુ તેમની ઇચ્છાનો કદર કરનાર કોણ હતું? તેમનાં બધી આશા-આકાંક્ષા પગ નળે કચડી દેવાઈ. પોતાના જીવન વિષેના તેમના મનોરથ ધૂળમાં ભળ્યા. કારણુ તેમની માતૃબક્તિ! તેની આગળ તેમણે પોતાની

મહસ્વાકાંક્ષાનું બલિદાન આપ્યું. માતૃશ્રીને સજ્જ ઉદ્ધારણે નહિ, એ તેમનું જીવનવ્રત। તે માટે ઘેર પશુ ત્યાગ કરવાની તેમની સદૈવ તૈયારી હતી. તેમણે પોતાના મનની હોંશને બાબુએ હડસેલી વફાલાનનો અશુભમતો રાહ સ્વીકાર્યો. ૧૯૧૦ની સાલમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરવા તેઓ મુંબઈ ગયા.

મુંબઈ ગયા તે એક રીતે સારું જ થયું. નહિ તો ગણેશપંત સરકારના સાધુસામાં સપડાત. કારણ, ૧૯૧૦ના ડિસેમ્બરમાં વાર્ષિકરોય હોર્ડ મિન્ટો અમદાવાદ આવેલા તેમના વિશે પ્રજામાં અમંતોય પ્રસારેલો હતો. પારકા ક્રિસ્ટિય રાજ્ય માટે પ્રજાજનોમાં સંતાપ તો કાયમનો હોય જ પરંતુ તેમાં જ્યારે સરકારી અમલદાર વર્ગ વધારે બુધ્ધી કાર્યો કરે છે ત્યારે જનતા તેની ઉપર એકદમ ચિદ્રવ છે. એ ચીડ કેવી રીતે વ્યક્ત થાય? રપટ લખવા બેસવાની તો બંધી હતી. એટલે તે ચીડની જવાબી અત્યાચારને રવરૂપે પ્રગટ થતી. અમદાવાદમાં વાર્ષિકરોય આવ્યા ત્યારે તેની ઉપર બૉમ્બ ફેંકવામાં આવ્યો. સરકાર ખગભગી જીડી. પોલીસ અમલદારો મજરાયા. છૂપી પોલીસ દોડાદોડી કરવા લાગી. તેમણે ગણેશપંતની પાસ તપાસ કરી, કારણ માવગંકર કુટુંબમાં મળધૂધીમાં જ દેશભક્તિ અપાતી હતી. ગણેશપંતના કાકા નો દિગ્ગમ્ભક્ત હતા. અને તે બદલ તેમને સજા પણ થઈ હતી. એટલે છૂપી પોલીસે ગણેશપંત વિશે ખરોખર તપાસ કરી. પણ તે વખતે તેઓ મુંબઈમાં હતા—અમદાવાદમાં નહિ એવી પોલીસને ખાતરી થઈ અને ગણેશપંત કાયદારાંતી જાળમાંથી છૂટ્યા.

ગણેશપંતની કર્તવ્યનિષ્ઠાની એ ખૂબી હતી કે વફાલાનનો અભ્યાસ જો કે તેમને પસંદ નહોતો, છતાં પણ એક વખત હાથમાં લીધો એટલે તે ઝટ એકાગ્ર મને કરવાનું તેમણે નક્કી કર્યું. અને એનું ફળ પણ પૂરેપૂરું મળ્યું. સને ૧૯૧૧માં એલ.એલ.બી ની પરીક્ષા તેમણે પસાર કરી—પ્રથમ શ્રેણીમાં, અને પ્રથમ નંબરે! અત્યાર સુધી આવે તેજસ્વી યશ તેમને

પ્રાપ્ત થયો નહોતો. પણ આ પરીક્ષા માટે પરિશ્રમની પરાકાષ્ઠાને પણ તેમણે સ્પર્શ કરેલો. ખીજે વર્ષે, ૧૯૧૨ની સાલમાં, ખીજી એલ.એલ.બી ની પરીક્ષા તેમણે પસાર કરી અને તે પણ પ્રથમ શ્રેણીમાં જ!

રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ અથવા મૂઢ પ્રધાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની જેમ અધ્યક્ષ દાદાસાહેબ માવળંકરે પણ કાયદાની પરીક્ષામાં યશનું સર્વોચ્ચ શિખર સર કરેલું. અને રાજેન્દ્ર પ્રસાદની માફક દાદાસાહેબે પણ માનનીય ગોખલેના 'ભારત સેવક સમાજ'માં દાખલ થવાનું નક્કી કરેલું. તે માટે દાદાસાહેબ સાત-આઠ દિવસ ખાસ પૂના પણ ગયા હતા. પોતે શા માટે આવ્યા છે, એ કોઈને ન જણાવતાં તેમણે સંસ્થાનું ઝીણવટપૂર્વક અવલોકન કર્યું. તેના સભાસદ, તેની કાર્યપદ્ધતિ અને એકંદરે તેની અંદરનું વાતાવરણ, એ બધું તેમણે સૂક્ષ્મ નજરે જોઈ લીધું અને એમના મનને સંતોષ થયો.

'દેશસેવા કરવાનો આ જ ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ' એવું તેમણે મનમાં નક્કી કર્યું. તે વખતે માનનીય ગોખલેની કીર્તિના કંકા દેશભરમાં—બંદે દુનિયા-ભરમાં વાગતા હતા. તેમની સિદ્ધિ અને કીર્તિનો કળશ તે વખતે ચમકતો હતો. રાજદરબારમાં અને લોકસમુદાયમાં તેમની દેશલક્ષિતની, હુદ્દિઆતુર્યની અને વકતૃત્વશક્તિની વાહ વાહ થતી હતી. ખાસ કરીને રાજકારણને નૈતિક ભૂમિકા આપવાનો તેમનો આગ્રહ ઉદાત્ત હતો—ગાંધીજી ઉપર પ્રભાવ પાડનારો હતો—અને રાજેન્દ્ર પ્રસાદ કે માવળંકર જેવા યુવાનોનાં મન જીતી લેનારો હતો.

દાદાસાહેબની મનોભૂમિમાં નીતિનો છોડ છોક જાળપણથી જ ફૂટેલો. મુંબાઈ જેવા મોજલા શહેરમાં કાયદા જેવા કુટિલ ધંવાને અભ્યાસ કરતી વખતે પણ તેમણે નૈતિક નિહાને જરાયે ઝાખી થતા દીધેલી નહોતી. હોં કોલેજમાં હાજરી પુરાવવાની સાદી વાત લો એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના મકાનમાં કાયદાના પર્જો ચાલતા. પરંતુ મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ પોતાની હાજરી પુરાવવાનું કામ ખીજ વિદ્યાર્થીઓને સોંપી રકુચકર થઈ જતા

અને પામે આવેલા સમુદ્રની ખુલ્લી ઠવા ખાવા તથા તેનાં મેઝનની લીલા નિહાળવા એપોલો બંદર ઉપર જતા અને દર સમુદ્રની પીઠ પર ડાહ્યાનાં નાનમિટાં વહાવેા જોતા.

છૂટે હાથે પૈમા ખર્ચા મુંગાઈની પૂરી મઝા માણવા જ તેઓ ત્યાં ગયા હતા ને! ફક્ત દાદામાહેન જ કર્નવ્યનિષ્ઠાથી વર્ગમાં બેસી ધ્યાન દર્શને કાવદાનો અભ્યાસ કરતા — જાણે કોઈ મંદિરમાં બેસી તન્મયતાથી દેવની પૂજા કરતો ભક્ત જ! પોતાના લહેરીલાલા મિત્રોને દાદાસાહેબ કોઈક વખત ટોકના પશુ ખરા. પણ તેમનું ક્ષણ સાંભળે! જિલટા એ મનમોહ્યો. તેમને જ સામી ચોપડાવાઃ ‘અરે, આ ઉમર જ લહેર કરવાની છે! ચોપડામાં માથુ બોસી બેસી રહેનાગ બોચિયા નથી અમે! તમારા જેવા ધ્યેયવાદી એટલે મૂર્ખશિરોમણિ! તમે તમારે ફોડે પેલા ‘હિન્દુ લો’ના પુસ્તક ઉપર તમારું માથું!’

‘અરે, પણ તમે પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થશો કેવી રીતે? તમારા પિતાજીએ પૈસા ખર્ચા તમને અહીં મોકલ્યા છે શા માટે?’ દાદામાહેન ગંભીરપણે પૂછતા. પણ તે મસ્તરામ વિદ્યાર્થીઓ હીડી-હીડી કરીને ઉત્તર આપતા: ‘અરે, એમાં છે શું? નોટસની ચાર ચોપડીઓ લીધી કે ત્રણ મહિનામાં અભ્યાસ પૂરો, અને પરીક્ષામાં સડસડાટ પાસ!’

જેવી અભ્યાસ પ્રત્યે તેવી જ સાર પાઠ ધંધા પ્રત્યે પણ દાદાસાહેબની દૃષ્ટિ પ્રામાણિકતાની હતી, કર્નવ્યનિષ્ઠાની હતી, સમાજસેવાની હતી. ‘ખુશ જા મમ સમ,’ એવું બોલના જ અક્ષીયાયાની રન-માણેકની શુદ્ધ જીવડની તેમ વહીલાન અમાપ મંપતિ મેળવવાની શ્રેયાત્રી છે એ દૃષ્ટિએ તેઓ કદીયે વિચાર કરતા નહોતા. મમાજને નૈતિક જૂમિકાએ મૂકવા યોગ્ય ન્યાય અપાવો જ જોઈએ અને એ ન્યાયની પ્રતિષ્ઠાને મદદ કરવાનું કામ એ વહીલનું કર્નવ્ય એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી. સમાજના પ્રત્યેક ઘટકનું ઝંરક્ષણ થાય અને દરેકને પ્રામાણિકપણે જીવન જીવવાની તક મળે એવું ધ્યેય વહીલોનું જો હતો તો જ વહીલવર્ગ

સમાજના 'વધારેમાં વધારે લોકોનું અધિકમાં અધિક હિત' કરી શકશે એવો તેમને વિશ્વાસ હતો. લલ્લાંભોળાં સામાન્ય માણસોને કુર્યા અને લખાડ લોકો ક્રાંતી ન જાય અને ખાડામાં ન હિતારે એ માટે વકીલોએ પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એવી તેમની આકાંક્ષા હતી. કોર્ટમાં તો કેવળ કાયદો જ ચાલે છે—નીતિ, ધર્મ, ન્યાય એ બધાંને મદિર કે વિદ્યાલયમાં શોધો એવો મત ધણા વકીલોનો હોય છે. પરંતુ દાદાસાહેબ તેઓમાંના નહોતા. તેમને તો વકીલાતનો ધંધો પણ સેવાનો, પ્રામાણિકતાનો અને ઉદાત્તપણાનો લાગતો.

ફક્ત કોર્ટની જ ઇમારતમાં, કાયદાના શબ્દોના ચૂંચણાં ચૂંથી, રેફરેન્સિબલ મુદ્દા પર હટકબારીઓ શોધી, તેમાંથી પોતાના અસીલોને છોડાવવા એટલું જ વકીલનું કાર્યક્ષેત્ર છે એવું દાદાસાહેબ કદીયે માનતા નહિ. એક પક્ષના વકીલે આરોપીને પુરાવાની દોરી વડે જકડીને માધી લેવો અને બીજા પક્ષના વકીલે પોતાના ચારુધંધી તે બંધન છોડાવવું એવી રમત એટલે વકીલાત એમ પણ તેઓ માનતા નહોતા. પરંતુ બંને પક્ષના વકીલોએ સત્યના દોર વડે કાયદાનો રવૈયો ફેરવી ન્યાયનું નવનિર્મિત કાઢવું એ જ વકીલનું કાર્ય સમજવું. અદાલતની બહાર પણ સામાજિક સમસ્યા લક્ષ્યમાં રાખી વકીલાત ચલાવવી એવા મતના તે હતા. જાઈલાકુ, બાપ-દીકરા, પતિપત્ની, એવા સંબંધોમાં વૈર જાગે તો તે નાબૂદ કરવા માટે સહિષ્ણુતાનો અને સહકરનો, વિશ્વાસનો અને ક્ષમાવૃત્તિનો, આપણેનો અને માનવપ્રેમનો ઉપદેશ આપીતા વકીલવર્ગે કરવો જોઈએ એવી તેમની અપેક્ષા હતી. વકીલની ભૂમિકા તો 'સમાજના સાચા સલાહકાર'ની છે એમ તેઓ માનતા. ખોટા-ખરા જનાવટી સાક્ષી વડે, ચોરી-લખાડવેડા કરી, ભ્રામક યુક્તિવાદ રચી, પ્રમંથ આપ્યે લાય આપી મુકદ્દમા જીતનારા અને પોતાની તુંગડી ભરનારા વકીલો સમાજનું શોષણ કરનારા પરાપણી જંતુઓ છે, એમ તેમને લાગતું. ન્યાય આપવામાં સહાય કરવાના અને સમાજમાં નીતિમત્તાને જિંદગી લાવવાના હેતુથી તેમનું મન

વકીલાત તરફ વળેલું.

તદુપરાંત એ વખતે મોટા બાગના સ્વચ્છતા અથવા સામાજિક
ક્ષેત્રના નેતાઓ વકીલવર્ગના જ હતા. ત્યારે વકીલાત એટલે નેતાગીરી
માટેની ઉમેશ્વરી, એવું જ સમીકરણ થતું સાર્વજનિક સેવાનો દરવાજો
વકીલાતની ચાવી વડે ત્યારે ખોલાયો. વકીલાતનો વ્યવસ્થા અપનાવતી
વખતે દાદાસાહેબના મનમાં આ વિચાર પણ હતો એક વકીલ વિદ્વાને
તો તેમને રજૂ સનાદ આપી હતી કે એખસેના 'લાન્ન મેવક મમ જાને
આજન્મ સમાસદ ધર્મને તુ 'ધધાદારી નેય' જાનને નહિ એના કરન્ન
વકીલાત કા એમા મેટા સોડોની ઓગખાણુ થશે, સમાજમા પ્રતિધા
વધને અને પછી જનતાની મેવા પણ જિંમી ભૂમિકાથી કરવા મળશે'

નક્કો કર્યું વકીલ ઘરાનું, - પણ એ તો તેવા કરવાની રીતિથી, ફક્ત
વીસ વર્તી વધે પડતું વકીલાત કરવી કયા? દાદાસાહેબ સમક્ષ એ સવાલ
આન્યો. 'મુન્નાઈમા' નેમના મને જટ જવાળ આપ્યો મહેતા, વાચકા
જેવા પ્રખર કાનદાપડિનોના હાથ નીચે કામ કરવાની પોતાને તક
મળશે એવી આશા હતી. તદુપરાંત ત્યાંની દોરડું અપીલ જાણુન કામ
નિર્મળ દાદાસાહેબની શાન, સરળ, સાત્ત્વિક મનોરૂતિને પસંદ હતું

'તે જા'તુ તો ખરું પણ અહીં અમદાવાદમા પોતાના અપદાદાનું
ધર છે, સગાસગાઈ છે તેમને હોડીને મુન્નાઈ જવાન જેવી રીતે!' - દાદાજીએ
શકા વ્યક્ત કરી અને માનુશીએ એમા દુકારો પુગાન્યો પરંતુ દાદાસાહેબે
પોતાની મુન્નાઈમાની વકીલાત માટે એવી તો કુશળતાથી વકીલાત કરી
કે માનુશીએ તેમ જ દાદાજીએ તેમની યોગજાને સમતિ આપી. તેમ
જતા માનના પ્રેમાળ હૃદયે હેવટે એક શકા તો કાઢી જ: 'મુન્નાઈની
હવા તારી પ્રકૃતિને કેમ માફક આવશે?'

એ મુદ્દાના ઉકેલ તરીકે દાદાસાહેબે કહ્યું: 'એક વર્ષ માટે મુન્નાઈમા
વકીલાતનો અખતરો કરી જોડે જાગરનો પિપૂડી વાગે તો ઠીક, નહિ
તો અમદાવાદ તો આપણું જ છે ને!'

મુંબાઈ જવા માટે દાદાસાહેબે માતૃદેવતાને તો પ્રસન્ન કર્યાં. પરંતુ ખરા દેવ અથવા કિસ્મત-એટલે કે યોગાયોગ વચમાં આન્યા. મુંબાઈ જવા નીકળવાના અરસામાં જ દાદાસાહેબનાં બહેન બીમાર પડ્યાં—અને માંદગી પણ ટાઇફોઈડની. તે તેમનાં એકનાં એક બહેન—લાઈલાંકુમાં તે એકલાં જ. એ બહેન ઉપર દાદાસાહેબને ખૂબ હેત. તેને બીમાર હાલતમાં મૂકીને એમનાથી મુંબાઈ કેવી રીતે જવાય? તેને સાજી કરવા માટે તેમણે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ સફળતા ન મળી. તા. ૨૦ માર્ચ, ૧૯૧૩ને રોજ બહેનનો દેહાંત થયો. દાદાસાહેબના મન ઉપર આ મૃત્યુની ખૂબ અસર થઈ. તેમનું મન અત્યંત ખિન્ન થયું. તેઓ ઉદાસ બની ગયા.

બે-ત્રણ મહિના વીતી ગયા, અને મુંબાઈ જવાની વાત ફરી ઊપડી. તે માટે જૂન મહિનામાં તેઓ અજમેર ગયા. ત્યાં તેમના એક મોટી હંમરના રેલ્વે ન્યાયખાતાના જિયા હોદ્દા ઉપર હતા. ત્રણ પેઢીઓથી માવળકર કુટુંબ સાથે તેમનો ગાઢ સંબંધ હતો. તેમની સલાહ, સંમતિ અને આશીર્વાદ મેળવી દાદાસાહેબે તરત જ મુંબાઈ જવા નીકળવું અને ત્યાં રહેવા માટે ધર વગેરે શોધી કાઢવું એવા નિશ્ચય સાથે અમદાવાદ પાછા ફર્યા.

પણ એ તો માનવીનો નિશ્ચય! જંગલમાં રોપેલા છોડ જેવો જ! તેને અકૂર ન ફૂટે. એવામાં કોઈક વાર વાવાઝેલું આવે કે કોઈક વાર મૂશળધાર વરસાદ વૃદ્ધી પડે, કોઈક વખત કંડીનો ચમકારો તેને ધીજવી નાખે તો કોઈક વખત આજી ઝાકળની બેડી લીનાશ પણ તેને માટે પ્રાણઘાતક નીવડે. દાદાસાહેબના મુંબાઈ-પ્રયાણની વાતને બીજો ફટકો લાગ્યો. એટલે કે તે જ અરસામાં તેમના દાદાજીને અકસ્માત નડ્યો. બહારથી ઘેર પાછા ફરતા એક સાયકલવાળાએ તેમને પછાડ્યા. તેથી તેમના પગનું હાડકું લાગી ગયું અને તેમને ઘણા દિવસ સુધી પથારીમાં પડી રહેવું પડ્યું. એમને એવી હાલતમાં મૂકીને દાદાસાહેબ કેવી રીતે જાય? તેમણે હવે મુંબાઈનો નાદ છોડ્યો. ‘આપણા નસીબમાં મુંબાઈ નથી’ એવું તેમના નિરાશ મનને લાગ્યું.

‘જેથે જાતોં તેથે તૂં માફા સાંગાતી ।

યાગચિમો દાતો દા ધરુનિયાં ॥’

(બ્યાં બહુ છુ ત્યાં તું મારો સાથીદાર દેવ છે : મારો હાથ શ્રીહીને મારી પાસે કામ કરાવે છે.)

મેં તુકાગમની આ પંક્તિમાં એમને અખૂટ શ્રદ્ધા હતી. ‘પરમેશ્વરની કૃપા હું અમદાવાદમાં ગઈ એવી સામે છે. તે જ જીવનને વિધાન છે. તેની કૃપાવિરહ આપણે કદી રીતે બંધ રાખવાના!’ એવો કંઈક પ્રારબ્ધવાદી વિચાર તેમના મનમાં દૃઢ બન્યો. પરંતુ આ પ્રારબ્ધવાદથી તેઓ કદાચે નિષ્ક્રિય નહોતા બન્યા. કર્મન્ય કંતા રહેવું એ જ આપણો ધર્મ છે એવું માની તેઓ જીવનપર્યંત પ્રયત્નવાદી અને કર્મવ્યશીલ રહ્યા, અને સાધોસાધ વિશ્વની નિવાસક શક્તિ જીપર શ્રદ્ધા રાખવાને કારણે તેમને કદી જો અપવશ બળ્યો કે અપેક્ષાભંગ થયો તો તે કોઈનો દેવ નહોતા કરતા અને તેમના ચિત્તની શાંતિ કદી કમમતી નહોતી.

આવી ઈશ્વરશ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વાસથી તેમણે અમદાવાદમાં વકીલાત કરવાનું નક્કી કર્યું. ૧૯૧૩ની સાલમાં, ઑગસ્ટનાર મહિનામાં, દરોરાના શુભ મુહૂર્તે તેમણે વકીલાતના ક્ષેત્રમાં પદાર્પણ કર્યું. જો કે તે એક જૂના વકીલના હાથ નીચે કામ કરવા સાથે, પણ તેમણે સાથે સાથે પોતાની સ્વતંત્ર કચેરી પણ ખોલેલી. કચેરીમાં કારકૂન તરીકે સરખંદ રતનચંદની નિમણૂક કરેલી. જરોબર ૩૬ વર્ષ સુધી આ કારકૂન તેમની સાથે હતા. ૧૯૪૬ની સાલમાં તેમનો દેહાંત થયો ત્યારે જ દાદાસાહેબને ત્યાંની નોકરી છૂટી.

અમદાવાદમાં પોતાની વકીલાત જમાવવામાં જાગ્રતતાનો હાથ છે એવી દાદાસાહેબની શ્રદ્ધા હતી. તે વધારનારી બે આકસ્મિક ઘટનાઓ થોડાક જ વખતમાં બનવા પામી.

તે જ વર્ષે તેમના પાંડેશી વલ્લભભાઈ પરદે ખેતાની બેરિસ્ટરી

શરૂ કરી. વલ્લભભાઈની સાથે તેમનો સંપર્ક ખૂબ ગાઢ બન્યો અને દિવસે દિવસે તે વધતો ગયો. સરદાર સલાઓમા પોતાના કરતા 'સોગલું' સરસ બોલે છે એનું તેમને લાગતું નગરપાલિકામા ભાઈ ભાઈ પ્રમાણે ખભે ખભે મિનાવી તેઓ બને કાર્ય કરતા. 'વલ્લભભાઈ એકદમ ઝડપથી મહાત્માજીની હરોળમા બેસતા બન્ય છે' એનું તેમણે પોતાની નિત્યનોંધમા લખી રાખ્યું છે આવા મોટા માણસના પોતે નિકટના રનેલી છે એનું તેમને અભિમાન થતું અને—

દાદાસાહેબના જ રૂ પણ સમગ્ર દેશના, બધેકે આખા જગતના જીવનમા ક્રાંતિ લાવનાર મહાત્મા ગાંધીજીએ અમદાવાદમા પોતાના આશ્રમની સ્થાપના કરી,

*

૩. સોનાની ખાણ

‘અરે, માવળકર, સેશન્સનો એક ખટલો ચલાવવા લેનો કે?’

‘હા, જરૂર.’

‘પણ એ અર્ધા કલાકમાં જ શરૂ થવાનો છે—અહીંના આમિન્ટન્ટ જજ સમક્ષ તપારી કરવા માટે ફક્ત અર્ધા કલાકનો સમય છે, હો!’

એક મોટી વયના વકીલે દાદાસાહેબને કહ્યું વકીલાન શરૂ થવાની દાદાસાહેબને ૭ જ મહિના થતા હતા એવામાં કામ પણ કયાથી ચાલ્યું આવે? અને એમાંય મેશન્સના મોટા કામ મળે એટલે તો મહોત્સવ જ! તો પણ દાદાસાહેબ નિયમિત કોર્ટમાં જતા પગમાં ખૂટ અને પાટલૂન, શરીર ઉપર લાખો કોટ અને માથે પૂનાની પાંધડી મૂકી હાથમાં લાકડી લઈ તે કોર્ટમાં વકીલોના ખડમાં દાખલ થતા હતા તેવામાં તેમના ઓળખીતા એક મોટી ઉમરના વકીલે તેમને સેશન્સ કેસ હાથમાં લેવાનું—અને તે પણ અર્ધા કલાકમાં જ—સૂચવ્યું મુલાન દાદાસાહેબના મોમાં પાણી છૂટ્યું આટલી ઝડપથી આવું મોટું કામ મળે એટલે મોટો દત્તો જ!

પરંતુ પેલા વકીલમહાશયે ખુલાસો કર્યો ‘અરે, માવળકર, પણ એક વાત અગાઉથી કરી દેવી સારી વકીલ હી તરીકે તમને મળશે ફક્ત પાંચ જ રૂપિયા! આરોપી નં ૨ અને નં ૩ માટે અમે બને બહાદુર તો છીએ જ તમે ફક્ત આરોપી નં ૧ તરફથી જીબા રહેજો એટલે પંચુ સેશન્સ કોર્ટમાં જીબા રહેવાની તક મળે છે એ જ તમને ધણું મોટો લાભ છે’

પૈસાનો લોભ દાદાસાહેબને કહીએ નહોતો તે માટે તેમનું મન

વલખાં મારતું નહોતું. પરંતુ ફક્ત અર્ધા કલાકના આટલા મોટા ખટલાની તૈયારી તો ઠીક, પણ માહિતીયે એકઠી કેવી રીતે કરાય? આ સવાલથી તેઓ વિચારમાં પડી ગયા.

‘એની તમે ચિંતા ન કરતા, અમે છીએ ને તમારી સાથે?’ એવી હિંમત આપી વકીલમહાશય બીજે જવા જલદીથી નીકળી ગયા. ખોટી નાત કહી એક છોકરીનું લગ્ન કરાવી પૈસા ઉઘાપત કરવાનો એ ફાજ-દારી ખટલો હતો. દાદાસાહેબ પેલી કોર્ટમાં ગયા અને તેમણે આરોપી નંબર ૧ વતી વકીલાતનામું દાખલ કર્યું. એ અગાઉ કેસની શરૂઆત પણ થઈ ગઈ હતી. સરકારી વકીલનું લાપણું પૂરું થયું હતું અને પહેલા સાક્ષીની તપાસ ચાલતી હતી. તેની ઊલટ-તપાસ કરવાનું કામ દાદાસાહેબ માટે રાખવામાં આવ્યું હતું. તે માટે ન્યાયાધીશ તેમને બોલાવ્યા. ત્યારે ગમે તેમ ગપ્પાં મારી—ગપ્પાંસગ્પાં કરી કોર્ટનો સમય લેવો એ દાદાસાહેબને ઠીક ન લાગ્યું. તેમણે ન્યાયાધીશને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું: ‘આ ખટલો મારા હાથમા હમણાં જ આવ્યો છે. તેનાં કાગળિયાં ત્રેવા માટે મને થોડોક વખત લાગશે. ત્યાં સુધી બીજા આરોપીના વકીલ ઊલટ તપાસ કરશે તો ઠીક રહેશે.’

આ નિખાલસતાનો ન્યાયાધીશ ઉપર સારો પ્રભાવ પડ્યો તેમણે તેમને સગવડ આપી. બીજા બે દિવસ સુધી કેસ ચાલ્યો. છેવટે પચ અને ન્યાયાધીશને મંખોધીને લાપણું કરવાનો વારો આવ્યો. પહેલા દાદાસાહેબ બોલ્યા. પચને અગ્રેજી આવડતુ નહોતુ, એટલે દાદાસાહેબે ગુજરાતી લાવામાં લાપણું કર્યું—અને તે પૂરા પોણા કલાક સુધી! બધા જ મુદ્દા, બધો જ દલીલો અને બધા જ પુરાવા રજૂ કર્યા એને લીધે બીજા બંને અનુલવી વકીલોને પોતાના લાપણુમા નવુ કઈ કહેવાનુ સિલકમા રહ્યું નહિ. એના એ જ મુદ્દાને ફેરવી ફેરવીને જ્યારે તેઓ રજૂ કરવા લાગ્યા, ત્યારે ન્યાયાધીશ તેમને સંભળાવ્યું: ‘કોર્ટનો વખત નકામો શા માટે લો છો ?

આ બધું માવજતરે અગાઉ કહેલું ન છે '.

મુરાન માવજતરે મારે તે આ એક પ્રમાણુપત્ર ન હતું તેમની વગેરે તરીકેની હોશિયારીનું આ પહેલું ગૌરવ હતું શુભ શરૂઆત કરી એટલે અર્થ ન જ નહોતો હતો !

અન્યતઃ સોલ દાદાનાદેવના મનને કટીયે સ્પર્શ્યો નહોતો. સાચા સાધનો દ્વારા ન્યાય મેળવી આપવો એને જ પોતાનું ધ્યેય તેમણે મનમાં માન્ય હતું એક વખત એક ગરીબ માણસ પોતાનો કેન લઈને તેમની પામે આવ્યો.

‘આપની હી શુ?’ તેણે પૂછ્યું

‘પર રૂપિયા,’ દાદાનાદેવે હાથ આપ્યો તે અગાઉ એમના મનમાં એવો વિચાર આવેલો કે કેસ એકદમ સીવો સાહે છે ત્યારે મુદતમાં તે કેમલો આવી જશે દરેક મુદતના આપણને પાયા રૂપિયા મળે તે પૂ ના છે સજ નજને પણ કેટલો ખર્ચ હોય છે? દર મહિને દેહાંતે રૂપિયા ન તે! એનો અર્થ રોજના પાયા જ રૂપિયા !

પણ તેમનો આ સીધા હિસાબ કોઈ અવગે કરી નાખ્યો કેવ આપ્યો પૂરા વીસ દિવસ સુધી—જય દિવસ નહિ ત્યારે અસીવ પામે વધારે પૈસા માગવાની તમાલ વડીલ કાનુને દાદાનાદેવને આપી. પરંતુ દાદાનાદેવ બોલ્યા ‘સમજો કે કેસ જય કમ્પ ઓઝી મુન્તે પતી ગયો હોત તે પર રૂપિયામાનો હિસ્સો આપણે એને પાડો આપ્યો હોત ખરો? આખા કેસ મારે જીવક રકમ આપણે તે મ્યારી હતી હવે વધારે પૈસા માગવા એ કાગ લખ કરવા જેવું ન થાય?’

દાદાનાદેવની આવી પ્રમાણિકતા અને સચ્ચાઈની જુદાસ આપે આપ મુજરાતમાં મા પ્રસરી ગઈ ‘પ્રામાણિકતા જ હા કાગલ નીવડે છે’ એ જ સાચું

કોઈ કોઈ વખત સિદ્ધાંતને ખાતર નુકસાન પણ વેડુ પડતું
અમદાવાદના એક ડોયુટી કલેક્ટર હતા એમનો દાદાસાહેબના કુટુંબ
સાથે ઘર જેવો મેળવ હતો આનો અણસારો અસીલોને કાને ગયેલો
તેનું પરિણામ એનું આવ્યું કે જગા મેળવવા અત્રેના નીસ કેમો, જે
પેલા ડોયુટી કલેક્ટર સમક્ષ ચાલતા હતા, તે બધા જ દાદાસાહેબની
પાસે આવ્યા

‘દાદાસાહેબ, આપ જ અમારો કેસ ચલાવો એની અમારા ઇચ્છા
છે આપની વકીલ તરીકેની કુશળતા અને છુદ્ધિચાતુર્યને કારણે આપ
અમને યથાર્થી બનાવરો એની અમને સંપૂર્ણ ખાતરી છે’ આવી
વ્યવહારુ મીઠી મધ જેવી ભાષામાં તેઓ વાત કરવા લાગ્યા

દાદાસાહેબે તે બધાના મનમાં છુપાયેલી દાનત આનંદ પકડી
પાડી તેમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઉત્તર આપ્યો

‘મારી આની પ્રશંસા કરવા બદલ હું આપનો આભારી છું મારામાં
જે કંઈ આવડત હશે તેનો હું ઉપયોગ કરીશ એ તો દેખીતું છે પણ
ભાઈઓ, એક વાત ધ્યાનમાં રાખજો કે પેલા કલેક્ટર સાથે મારી જે
કંઈ મંત્રી છે તેનો જરા પણ ઉપયોગ હું આ કેસમાં કરવાનો નથી
આમ કરું તો તમને ચાલશે કે નહિ એનો વિચાર કરી આવતી કાલે
મને તમારો નિર્ણય જણાવજો’

પણ ખીજે દિવસે શું થયું ?

નીસમાંથી ફક્ત એક જ માણસ પોતાના કેસના કાગળિયા દાદા
સાહેબને આપવા આવ્યો બાકીનાએ મો પણ બતાવ્યું નહિ દાદાસાહેબ
પોતાની મૈત્રીનું વજન વકીલાતના નાજવામાં મૂકે એનું તેઓ ઇચ્છતા
હતા એમણીની જ જણ નહિ આવ્યાથી દાદાસાહેબની કમાણી ગઈ એ
ખરું, પરંતુ ચારિત્ર્ય અને સચ્ચાઈની કમાણી તેમને ખૂબ થઈ અને તે
તેમને જીવનભર સુખદાયક નીવડી એ સમયે આવા પ્રકારના પાત્ર પચીસ

જેમોની કમાણી દાદાસાહેબે સત્યનિશા ખાતર જતી કરી હતી. પણ એ સત્યનિશાને કારણે જ તેમના વકીલાતના ધંધામાં તેમને ઉતરોત્તર ધથ મળતો ગયો અને અંતમાં આર્થિક કમાણી પણ સારી એવી થઈ.

*

*

*

ડગલે ને પગલે એકદમ ધૂણા ઊપજે એટલા લગાડવેડા વકીલાતના ધંધામાં દેખાવા લાગ્યા. ખુલ્લે પત્રે કાંટાગા મારે જનારા વટેમાર્ગીની જેમ એમનું ચિત વ્યથા અનુભવવા લાગ્યું. કૉલેજનો તેમને એક મેસ્ટ હતો. તેના ભાણિયાએ પોતાની તુંડમિજાજી સ્ત્રીને ગુરસાના આવેશમાં ચાબુક વડે ફટકારી. તેના ઉપર કેસ ચાલ્યાં. પણ તેને છોડાવવા કાયદાના પડિનો ખડે પત્રે તૈયાર જ હતો. એક પ્રખ્યાત વકીલે ખોટી વાત ઉપજાવી કહી અને તેને ખડું સ્વરૂપ આપવા માટે ડૉક્ટરનું ખોટું સર્ટિફિકેટ પણ રજૂ કર્યું. સરકારી નોકરી કરતા આસિસ્ટન્ટ સર્જને ફક્ત વીસ રૂપિયાના લાખ ખાતર પણ ખોટું સર્ટિફિકેટ આપેલું.

વકીલ પણ ખોટો અને ડૉક્ટર પણ ખોટો! એને લીધે ન્યાય મળેલો તે પણ ખોટો. અપરાધી નિર્દોષ ઠર્યાં. અને જુડી નાખનાર એ બડેખાને શિક્ષા ન થઈ. પણ એ માટે ફેટ્કેટલાં લુચ્ચાઈ લગાડવેડાં થયાં! એ જોઈ દાદાસાહેબને ફાગ્નદારી ખટલાઓ પ્રત્યે નિરંકાર ઊપજ્યો.

કાપડની મિલોમાં કામ કરતો મજૂરવર્ગ. એક દિવસ તેની ચાલીમાં કંઈ બોલાચાલી થઈ. તેનું પરિણામ માગમારીમાં આવ્યું. લાકડીઓ ઊઠળી. ફેટલાક માણસો ધાવલ પણ થયા. મોટું તોફાન થયું. તે અટકાવવા પોલીસ આવી. તે મજૂરોના ફેટલાક આજેવાતોને પકડી ગઈ અને તેમના ઉપર મુકરદમો દાખલ કર્યાં.

મુકરદમો થયો એટલે વકીલ આવ્યા. બંને પક્ષોના મજૂરોએ પોત પોતાના વકીલ રોખ્યા. ફેટલાક મજૂરોએ દાદાસાહેબને પોતાનું વકીલાતનું આપ્યું. તેમણે કાગળિયાં જોવાં, અને પોતાના ગયાવ ખાતર મારામારી

ધર્મ હતી એવો જવાબ કરવાનું નક્કી કર્યું.

પણ કેવું આશ્ચર્ય! એમનો જવાબ કરવાનો પ્રસંગ જ ઊભો ન થયો. કારણ ખીખ વફાલો એમાં પહોંચેલા હતા. તેમજો ખોટી હકીકતોનો આશરો લઈ ખટલો જીતવાનું કાવ્યું, ‘ખરુ હોય કે ખોટું હોય, સાક્ષીઓ આપણને જોઈએ તેની જુમાની આપસો’ એનું તેમજે યુવાન માવળકરને પોતાના મુરખ્ખીપણાના રુઆમથી કહ્યું

પાંચથી વધારે માણસો મારામારી વખતે હાજર નહોતા એવું ખોટું કહેવાનું પેલા રીઠા વફાલોએ પોતાના સાક્ષીઓને શીખવાડ્યું હતું, અને દાદાસાહેબને પણ પોતાનો કક્કો ઘૂટવા જણાવ્યું. પોતાના સાક્ષીઓને ખોટી જુમાની આપવા કહેવાની દાદાસાહેબે સાફ ના કહી. પરંતુ જમાનાના ખાદિસ વફાલો બધાએ હજારેમાં પારંગત હોય છે, એમને બધું જ આવડે છે. પેલા પાકટ વયના વફાલે દાદાસાહેબના સાક્ષીઓને શીખવવાનું કામ પોતાને માથે લીધું એથી દાદાસાહેબનું કોમળ ચિત્ત અસ્વસ્થ બન્યું. તે વિચાર કરવા લાગ્યા: ‘અરે, તું પોતે અસત્યનું પાપ કરતો નથી એ સાચું; પણ ખીખના અસત્ય આચરણ પ્રત્યે આંખ આડા કાન કરે છે એ પાપ નથી શું?’

અને તે પાપબીરુ મનને અધિક જ વેદના થાય એવો વિવક્ષાશુ પ્રમંગ ન્યાયમંદિરમાં બન્યો. પેલા પદાવેલા અઘાન મજૂરો ખોટી સાક્ષી પૂરવાને અચકાવ્યા અટકવા લાગ્યા, અને પેના પીઠ વફાલો તરફ ‘આગળ શું કહેવું?’ એની નજરથી જોવા લાગ્યા એમને સચના આપવા પેલા પીઠ વફાલો કોઈક વાર ડોકું હલાવતા તો કોઈક વાર હાથની આગળીઓ વડે નિશાન કરતા આ ન્યાયનું નાટક જોઈ સરકારી વફાલ રોષે ભરાયો અને ન્યાયાધીશને કહ્યું: ‘સાહેબ, આ વફાલો પોતાના સાક્ષીઓને ઇશ્વારા કરે છે’ એ સાબળતા જ પેલા પીઠ વફાલ શરીરે વાંઝી કરડ્યો હોય તેમ જૂમ પાડી ઊઠ્યા અને હરિશ્ચન્દ્રના જેવો અભિનય કરી સત્યના

સોગદ ખાતા બોલ્યા

‘આ જૂરો આરોપ છે વફાલાત કરતા તો મને ધોળા આવ્યા પરંતુ આવા લખાડવેડાનો આરોપ માગ ઉપર કોઈએ કદી મૂક્યો નહોતો જખરજરતીથી સાખીઓની જુમાની લેવા માટે તો આ સરકારી વફાલ ન લાણીતા છે એમના જૂઠાણા અહીં ખુ ના પડવા લાગ્યા એટલે તે મારી ઉપર લખતું જ આજ ચઢાવે છે

‘રામાય સ્વસ્તિ, રાવણાય સ્વસ્તિ’ એનું સામોપચારતું ધોરણ ન્યાયાધીશે રાખ્યું અને તે બોલ્યા ‘સાક્ષીઓની જુમાનીઓના મુદ્દા હું લખતો હોવાને કારણે પ્રત્યક્ષ શુ બન્યું તેની મને ખબર નથી પરંતુ સરકારી વફાલે તો સાચી વાતની હક પકડી હતી તેણે ન્યાયાધીશને વિનંતી કરી ‘જોઈએ તો માવજત કર વફાલને પૂછો’

ન્યાયાધીશે દાદાસાહેબ તરફ પ્રશ્નાર્થ નજરે જોયું દાદાસાહેબની કસોતીની આ પળ હતી તેમણે વફાલોને ધશારા કરતા જોયા હતા પણ એમ કહે તો પોતાનો આખો કેસ બગડશે એવો ભય તેમના મનમાં પેદા વળી વફાલોએ બિલકુલ ધશારા કર્યા જ નથી’ એનું બેધકક અસન્ય કહેવાનું સાદસ તેમનાથી થાય તેમ નહોતું તેમણે મધ્યમ માર્ગ શોધી કાઢ્યો અને ઉત્તર આપ્યો ‘હું પણ જુમાનીની નોંધ લખવામાં મશગૂલ હતો’ એ સત્ય હતું, પરંતુ અર્ધુપર્ધુ—શાબ્દિક—વ્યાવહારિક હતું સમગ્ર—નૈતિક સત્તનું આ ખૂન હતું તેની ચમ્પટી દાદાસાહેબના મનને ધણી સમય સુધી થવા કરી તેમણે ખીજે જ દિવસે પોતાની જાતને આ કેસમાંથી કાઢી લીધી એટલું જ નહિ પણ ‘હવે પછી હું ફોજદારી કેસ હાથમાં લેવાનો નથી એની પ્રતિજ્ઞા પણ તેમણે કરી દામાજી પને પોતાની કલમ હેઠી મૂકી હતી એના જેવો જ આ તત્ત્વ નિહનો નિ ધાર હતો ખૂનના કેસમાંથી આરોપીને છોડાવવા માટે મોટે ભાગે પ્રથમ તો સત્તનું જ ખૂન કરવું પડે છે એનું જ્ઞાન તો નવા

પકીલોને ડખતું જ હોય છે, પરંતુ તે ખાતર ત્યાગ કરવાની તૈયારી
કેટલા જાણુની હોય છે ?

‘હાથમાં હું સજ્જ ધારણુ કરીશ નહિ’ એવી પ્રતિજ્ઞા ફાજદારી
કેસોની બાબતમાં દાદાસાહેબે કરી હતી એ સાચું, પરંતુ ખાસ પ્રસંગોએ
તે એ પ્રતિજ્ઞામાં છૂટછાટ લેતા. ગુજરાતના એક નાના સરખા ગામડાની
વાત છે. ચોરી લૂટફાટ જેવા નાનકડા ગુનાની તપાસ કરવા માટે એક
પોલીસ સબઇન્સ્પેક્ટરે પોતાના રસાલા સાથે ત્યા જઈને ધામા નાખ્યા.
પોલીસ ચોકીમાં તેમણે પોતાની ઑફિસ બનાવી. પોતે તો જાણે બાદશાહ
જ બન્યા હતા તેમણે ગામના રખારીઓને એકદમ તેડાવી મગાવ્યા. તે
સાદા સીધા રખારીઓ ધરધર કાંપત્યા આવ્યા. તેમને જોતાં જ પોલીસ
અમલદારે તેમની ઉપર ગળોનો વરસાદ વરસાવ્યો, એટલું જ નહિ
પણુ હાથમાંની નેતરની સોટી વડે સટોસટ મારવાની શરૂઆત પણુ કરી.
સત્ય શોધી કાઢવાની આ પોલીસ-પદ્ધતિ હતી એ ઉપરાંત કેટલાક દુષ્ટ
અત્યાચાર પેલા ઇન્સ્પેક્ટરે કર્યા. પેલા બધા રખારીઓ અમદાવાદ દાદા-
સાહેબને ઘેર આવ્યા રડનાં રડનાં તેમણે પોતાની ઉપર ગુજરેલા બુલમતી
કથની મંલગાવી. એ પ્રકરણુ એક સાર્વજનિક કાર્ય જ છે એમ સમજી
દાદાસાહેબે હાથમાં લીધું, અને એક પાઈ પણુ ફી ન લેનાં એ ફાજદારી
કેસ તેમણે ચલાવ્યો.

ફાજદારી કેસોનો શિરોમણિ એટલે ખૂનનો કેસ ફાસીની
સજાવાળા કેસને તો દાદાસાહેબ અડકતા સુધ્ધા નહિ. ફાસાનો વિચાર
મનમાં આવતા જ તેમનું સુકોમળ હૃદય કપી બિડતું સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ
પણુ તેમનો મત ફાસીની શિક્ષા વિરુદ્ધ જ હતો. ‘સજા એટલે વેર
વાળવું એમ નહિ-ખૂનનો બદલો ખૂન નહિ-, પરંતુ ગુનેગારને સુધારવા,

એ જ સમનો હેતુ' એવી તેમની વિચારધારા હતી એક વ્યક્તિના અપરાધની જવાબદારી સમાજ ઉપર પડે આવે છે માણસ ચોરી કરે તેનું કારણ તેની ગરીબી, અને તે ગરીબીનું મૂળ કારણ સમાજની વિષમ રચના છે એવું તેમનું વિચારમયન હતું જેવ એક શાળા બને, માનસિક રોગોનું દવાખાનું બને એવી તેમની ઇચ્છા હતી તેઓ કહેતા કે 'શારીરિક કષ્ટ અથવા દેહદક એ સમનું સ્વરૂપ ન હોવું જોઈએ અને ગાર પોતે પશ્ચાત્તાપયુક્ત બની પોતાના દોષ મુદ્દાગતા અને બધા પ્રત્યે પ્રેમ અને સહલાવધી વર્તતા રીતે એના પ્રકારનું વાતાવરણ જેલમાં પેદા કરવાની જરૂર છે શરીરનું સોડી બગડે ત્યારે કેવળ શરીર ઉપર મલમ પડા બાધે કંઈ ફાયદો થતો નથી તે જ પ્રમાણે, ગુના એ સમાજના રોગના કેવળ બાહ્ય લક્ષણ છે એમ સમજી એના બાહ્ય ઉપચારો કંઈ રોગોનું મૂળ નાબૂદ થવું શક્ય નથી એનો અર્થ એમ નથી કે બાહ્ય ઉપચારોની જરૂર નથી બાહ્ય ઉપચાર તો જોઈએ જ પણ એણેથી ન અગ્રતા માનવ સ્વભાવમાં ખૂબ ઊંડે જઈ, આવા ગુના કેમ થાય છે તેની ચિકિત્સા કરી, તે ગુના થાય નહિ તેની પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયત્ન થવે જોઈએ

‘પૃથ્વીના ૫૦ ઉપર ૩૬ રાષ્ટ્રોએ ફાસીનાં સજા રદ કરેલી છે તેને બીધે ગુના વધ્યા દોષ એવું કંઈ જણાતું નથી તો પછી બાકીના રાષ્ટ્રો—ખાસ કરીને અહિંસાપ્રેમી ભારત—ફાસીની સજા શા માટે નાબૂદ ન કરે?’ એવો પ્રશ્ન દાદાસાહેબ વારવાર કરતા

*

*

*

સત્યના સાધનો વડે ન્યાયના કામમાં મદદ કરવી એ દાદાસાહેબની વકીલાતનો મુદ્દાલેખ હતો એક મકાનમાલિક અને તેના ભાડવાત વચ્ચે ઝઘડો થતા ધણે ઉજ્જવળ યશ દાદાસાહેબને મળ્યો એક ભાડવાત મહિને રૂ ૮૦ના ભાડાના એક મકાનમાં ૨૦ વર્ષથી રહેતો હતો દર ત્રણ વર્ષે નવો કરાર થાય, પણ મૌખિક આગળ જતા મકાનમાલિકનું મૃત્યુ થયું વધારે ભાડુ મળે એવી ઇચ્છા તેના પુત્રને થઈ તે વખતે

એટલે પહેલા મહાયુદ્ધના વખતમાં ૧૯૧૭ની સાલમાં મકાનનાં ભાડાં અતિ ઝડપથી વધ્યાં હતાં. ત્યારે પેલા નવા મકાનમાલિકે રૂ. ૩૦૦ ભાડું માગ્યું. ભાડવાત રૂ. ૧૫૦ આપવા રાજી હતો.

પરંતુ મકાનમાલિકે તે કબૂલ રાખ્યું નહિ. તેણે પોતાની જગા મેળવવા કોર્ટ સમક્ષ માગણી કરી, અને ભાડવાતને ત્રણ વર્ષનો લેખિત કરાર કોર્ટમાં હાજર કરવા જણાવ્યું. પણ લેખિત કરાર તો નહોતો જ. એ ખરી વસ્તુસ્થિતિ જ્યારે દાદાસાહેબે ન્યાયાધીશને સમજાવી ત્યારે ન્યાયાધીશને તેમની ઉપર વિશ્વાસ બેઠો. તેમણે મકાનમાલિકના વકીલને કહ્યું કે મારે વાદીની તપાસ કરવી છે. એટલે વકીલે વાદીને સાક્ષીના પિંજરામાં બિંબો કરવા માટે વધી ઉઠાવ્યો અને ત્રણ વર્ષનો કરાર થયાનું સાબિત કરવાની જવાબદારી પ્રતિવાદી ઉપર છે એ તરફ ન્યાયાધીશનું ધ્યાન ખેંચ્યું. પરંતુ ન્યાયાધીશે કાયદાના શબ્દ કરતાં ન્યાયના તત્ત્વ તરફ વધારે વજન આપ્યું તેમનું કડક વલણ જોતાં જ વકીલના પગ લથડવા લાગ્યા. અને તેણે તરત જ રૂ. ૧૨૦ ભાડું સ્વીકારવાનું કબૂલ રાખી સમાધાન કરાવ્યું. મુકરદમાની આમગાડી વકીલવર્ગ પોતાના સ્વાર્થ માટે અવળે પાટે ચઢાવી દેતા હોય છે ત્યારે તે કેવી રીતે જળવીને સંભાળી શકે છે એનું આ ઉદાહરણ બિંદુ દાદાસાહેબનું મન આનંદિત બન્યું.

*

*

*

દાદાસાહેબ હમેશાં પોતાનું વર્તન સમાજમાં સત્ય અને વિશ્વાસ વધે એ રીતનું રાખતા. તેમને પોતાને પણ ખીજ વકીલોનો વિચિત્ર અનુભવ થયો હતો. તેમના વડદાદા પાસે સરકારનાં બે ઇનામી ગામ હતા. તે ખામતમાં કઈક કેસ ચાલતો હતો ત્યારે અમદાવાદના એક વકીલને દાદાસાહેબના પિતૃગર્હ દાદાએ એ કામ સોંપેલું. આ વકીલ-સાહેબ માવજકર કુટુંબના ખાસ મિત્ર હતા, તો પણ આ કેસની

અપીલ માટે જ્યારે જ્યારે તે મુગાર્થ જતા ત્યારે વજીલ દીની બધી રકમ અગાઉથી વસૂલ કરતી

અને મુગાર્થના મોગા ઝેરિસ્ટર તો ફક્ત કાગળે જોવાના સેકડો રૂપિયા પડતતા મુગાર્થની હાઈકોર્ટમાં આ ખટલો એવો સમાગે કે દાદાસાહેબના પિતરાઈ દાદા મરણ પાગા અને તેમના દીકરાના નામથી કેસનું કામ આગળ ચાલ્યું નવા પ્રતિવાદીનું નામ દાખલ કરતાની સાથે જ ઝેરિસ્ટર સાહેબે તમામ દીની નવેકરથી માગણી કરી. કારણકે જોવા: 'આ હવે નવો કેસ શરૂ થયો!' વાસ્તવમાં પેલા ઝેરિસ્ટર એ કેસ માટે હાઈકોર્ટમાં એકે વખત જીલ્લા રજા નહેતા પણ પોતે ગળેથી બેવડી હી લઈ લીધી ત્યારે જ તેઓ જતા, આ કડવા અનુભવને કા જે દાદાસાહેબ પેલાના અસીલ પાનેથી દીની રકમ અગાઉથી માગતા નહિ

અસીલની બચાઈ ઉપર વિશ્વાસ મૂકવાના દાદાસાહેબના આ અવલવની એક વખત મળની કમોટી પણ થઈ ગઈ એક ગામડિયો ખેડૂત કેસ લઈ તેમની પાસે આવેલો દાદાસાહેબ મન્યા નહિ એટલે તેમના કાગડુને કેસના કાગળિયા લીધા અને દીની રકમનો ફેટલોક હિસ્સો પણ આગાઉથી માગી લીધો દીની બાકીની રકમ બીજે દિવસે મવારે પેલો છાવી આપે અને પછી જ દાદાસાહેબ એને ગામ જાય એવી જોગ વણુ કરી છે એવી યાત્ર પેલા વ્યવહારુકુશળ કાગડુને દાદાસાહેબને કાને નાખી સાચ્છેનીની મુશ્કેલી પણ આપી: 'સાહેબ, આ ગામડિયો માયુસ છે તેની પાસેથી બધા પૈસા અગાઉથી લેવા જોઈએ, નહિ તો કેસનો એક વખત નિકાલ થયો કે એ ફરી મો શાનો જગાવે? અને આપણે પણ તેને ગામ ફરી શા માટે જતુ જોઈએ?' દાદાસાહેબે હસતા હસતા આ સૂચના સામળી લીધી. પગલું મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે પૈસા જ્યારે મળવાના હશે ત્યારે મળશે — આપણે આપણું કામ પાર પાડ્યું

બીજે દિવસે સવારે નક્કી કર્યા મુજબ પેલો ખેડૂત આવ્યો તે જમરા પણ દરવ્યા પ્રમાણેના પૈસા લીધા વિના જ આવ્યો, ગ્રામી જીપકવા-

નો વખત થયો હતો. ‘મને ક્યાંયથી પૈસા મળ્યા નહિ’ એવી કાકલૂદીભરી
 વાણી તે બોલ્યો. કંઈ જ ન બોલનાં દાદાસાહેબ રેશન ત ૬ ઊપડ્યા.
 તાલુકાના ગામમાં જઈ તેમણે કુશળતાથી મુકરદમો ચલાવ્યો; અને તેમાં
 તેમણે સફળતા મેળવી. મઝાની વાત તો એ છે કે અઘણતમા ગયા બાદ
 બેત્રણ વખત ખેડૂત ‘પૈસા લાવું છું, લાવું છું’ એમ બોલ્યો; પરંતુ કેસ,
 પૂરો થયો, અઘણત જીટી, દાદાસાહેબ પાછા ફરવા નીકળ્યા તોયે ખેડૂતના
 ખાસામાથી એક દોદિયું પશુ બહાર ન નીકળ્યું. તેમ છતાં કંઈ પણ
 કચકચ કર્યા વિના ચહેરા ઉપર અમંતોપનું ચિહ્ન ન જતાવના, દાદાસાહેબ
 યશની મોટી દોલનની કમાણી કરી અમદાવાદ પાછા આવ્યા રેશન
 ઉપર પેલા ખેડૂતે ફરી દિલગીરી વ્યક્ત કરી ત્યારે તેને સાંત્વન આપવા
 દાદાસાહેબે કહ્યું : ‘અરે, પૈસામા શું છે? તને આજે નહિ તો કાલે
 મળશે અને તું મને આપીશ. એની આટલી બધી ચિંતા શા માટે?
 મારી હી આપવા માટે તું કંઈ કરજ કરીશ નહિ, હો! ઘરની ચીજવસ્તુ
 વેચવા કે ગીરો મૂકવાનું ગાકપણું ન કરતો; કારણ આવા કષ્ટથી આપેલા
 પૈસા માન મનને સુખ આપી શકવાના નથી.’ અમદાવાદ આવ્યા બાદ
 પૈસા વિશે દાદાસાહેબને પેલા કારકુને પૂછ્યું. પૈસા ન મળ્યા, તેમ છતાં
 કેસ ચલાવેલો એ આણીને તેને આશ્ચર્ય થયું કેટલાક દિવસો વીત્યા
 છતાં બાકીની રકમ આવી નહિ. તેને યાદ અપાવના આપણે એક પત્ર
 લખીએ એમ તેમના કારકુને સૂચવ્યું. દાદાસાહેબે જવાબ આપ્યો : ‘શા
 માટે પત્ર? અસીલ પ્રામાણિક હશે તો એની મેળે પૈસા મોકલી
 આપશે, અને જો નહિ હોય તો યાદ દેવડાવના છતાં પૈસા મોકલવાનો નથી.’

કોઈ પણ સ્મરણપત્ર ગયો નહિ, અને પૈસા પણ ન આવ્યા એમ ને
 એમ કેટલાયે મહિના વીતી ગયા. દસ મહિના બાદ એક શુભ દિવસ
 જાગ્યો. તે દિવસે પેલા ખેડૂતે મોકલેલી તમામ રકમનો મનીઓર્ડર દાદા-
 સાહેબની કચેરીમાં આવ્યો. કારકુનનો પરાજય થયો, પણ તેને આનંદ
 થયો; અને દાદાસાહેબને? —

માનવતા ઉપરનો એમનો વિશ્વાસ દઢતર બન્યો.

*

*

*

ફાજલદારી ફક્ત એટલે જોટા લમાડવેડા અને જૂઠાણા. તેથી દાદા સાહેબ તે વર્ણ્ય લેખતા પરંતુ દીવાની દાવા પણ શુ કઈ સત્યથી ચાલે છે? પથ્થર કરતા ઈંટ પોચી એટલો જ તેનો અર્થ. ખીખ સૌ વકીલ-મિત્રો અને અસીસોના હાથ અસત્યથી ખગડાયેલા હોય છે તે કાદવ વચ્ચે કામ કરી પોતે ચોખ્ખા રહેવાનો અપત્તન દાદાસાહેબ કરતા એમ કરવું કાજળની ટોટડીમાં રહીને અગ્નિ કાળો કાથ ન લાગવા દેવા જેટલું મુશ્કેલ હતું ખરાનું જોડું કરવું, અન્યમાથી નવા પુરાવા નિર્માણ કરના, એવા બનાવટના પ્રકાર કોર્ટમાં કમલે ને પગલે દેખાતા હોય છે. તેની ચાનક લગાડનારો એક પ્રસંગ બની ગયો.

એક વિધવા હતી તેણે એક છોકરો દત્તક લીધેલો તેના આધાર પેટે તેના મરનાર ધણીએ કરી મોકલેલું વસિયતનામું હતું તે કથું હતું ૧૯૦૪ની સાલમાં પણ તે જોડું છે એમ કહેનારા હિતેચ્છુઓ નીકળ્યા ૧૯૩૫ની સાલમાં વસિયતનામું સાચું હોવાનું સાબિત કરવાની જવાબદારી તે વિધવાના પોતે વકીલ હોવાથી દાદાસાહેબ ઉપર આવી પડી

૩૧ વર્ષ પહેલાના પુરાવા મેળવવાના, પણ તે કેટલા મજે? પેલું વસિયતનામું મૃત્યુ પામેલા પતિના પોતાના હાથે લખાયેલું હતું તેની ઉપર સાક્ષી તરીકે સહીઓ કરનારામાંથી ફક્ત એક જ વ્યક્તિ હયાત હતી. વસિયતનામાના હસ્તાક્ષર પેલી મરનાર વ્યક્તિના જ છે એ સાબિત કરવા દાદાસાહેબે મરનારના હાથના લગભગ ૨૦૦ કાગળપત્ર એકઠા કર્યા. પરંતુ સાક્ષી તો એક જ હતો તેને રજૂ કર્યો ત્યારે એક વકીલ મિત્ર તેમને વજુમાગી સલાહ આપી: ‘તમારે યશ જોઈતો હોય તો ખીખ બેચાર સાક્ષી પણ તમે ઊભા કરો.’

દાદાસાહેબ: ‘એ ખરું, પણ હું સાક્ષીઓ કયાથી લાવું? એ વખતનો ખીખે એકેન સાક્ષી આજે હયાત નથી.’

વકીલમિત્ર: એમાં શું? જોઈએ તેટલા સાક્ષી મળી શકે છે.

દાદાસાહેબ: એટલે મારે હોડિયોક ખોટા સાક્ષીઓ જિલા કરવા એમ તમારું કહેવું છે? તો પછી સન્ય કયા રહું અને ન્યાય થાનો મળવાનો?

વકીલમિત્ર: તે માટે આપણે અહીં આવ્યા નથી. કેસ જીતવો એટલું જ આપણું કામ. ન્યાય-અન્યાયના ચુકાદો કરવાનું કામ ન્યાયાધીશનું.

દાદાસાહેબ: તો પછી ન્યાયાધીશને સાક્ષીઓનું જૂઠાણું પકડી પાડતા આવડશે નહિ એવું તમને લાગે છે?

વકીલમિત્ર: અલમત! સાક્ષીઓને જરોજર પડાવ્યા હોય એટલે પત્તું, અને ન્યાયાધીશને શું? એ તો કાગળો ઉપર દેખાય તે જ ખરું માને છે.

દાદાસાહેબ: તમારો મત ગમે તે હોય, પરંતુ મારું ધોરણ તો નક્કી છે અને તે એ કે અસત્ય માર્ગે કેસ જીતવા કરતા સત્ય કહી કેસ હારી જઈશ તો પણ મને વાધો નથી; એવું હું મારા અસીસોને અગાઉથી સ્પષ્ટ કહી દઉં છું.

આવું સન્યનિષ્ઠ ધોરણ બંધારમા શરૂઆતમા તો નુકસાનકારક જ લાગે પરંતુ છેવટે એ પણ લાસદાયક જ નીવડે છે. આથી જે માનસિક શાંતિ મળે છે તેનું તો મૂલ્ય ઘઈ શકે તેમ નથી પરંતુ મૂલ્ય કરવા જેવો લૌકિક યથા પણ થોડાએક વખત પછી મળવા લાગે છે. સત્યના વૃક્ષને મોડેથી ફળ આવે છે એ સાચું, પણ તે અત્યંત મધુર હોય છે—લાખા વખત સુધી ટકનારા હોય છે લોકોનો વિશ્વાસ સત્યનિષ્ઠ માણસને લાભ કરે છે અને તે જ કોઈ પણ ધધાની ખરી મૂડી છે—અમૂલ્ય અને અક્ષય! દાદાસાહેબને પોતાના જીવનમા આવા મધુર ફળ વધારે ને વધારે મળવા લાગ્યા તેમનું જીવન એટલે આવા સત્યથી સ્વાદિષ્ટ થયેલા અને નીનિથો રસહસકતા, મધુર ફળોની છાંયડી જ!

પ્રામાણિકપણા ને શ્રમપરાયણતાનો સાથ મળે એટલે યથા દૂર નથી રહેતો હાઈડ્રોજન ઑકિસજનના સંયોજથી પાણી પેદા થવાનું જ. દાદા-

સાહેબ દ્વારા પ્રમાણિક જ હોત તો પણ લોકોએ તેમને માન આપ્યું હોત, પરંતુ વ્યવહારમાં યશ મેળવે જ હોત એમ ન કહી શકાત તેમણે વકીલાતમાં યશ અને ધન બંને મેળવ્યા એનું કા જી તેમની પરિશ્રમવૃત્તિ મૂળથી હૃદિ તો તેજસ્વી હતી જ ધધાની સરાણ ઉપર ધસાઈને તે અધિક તીવ્ર પળી કાર્ષિ પણ કેસ હાથમાં લેતા ત્યારે તેના તમામ કામગિરિનો ત્રીજાવટ પૂર્વક તેઓ અભ્યાસ કરતા અને કાલના ઘડનારાઓના મનમાં કયો દેવ હશે તેનું મધુરું મનોધન કરતા મૂળ સુધીના સિવાય તેમને એનું પડતું નહિ. એકાદ જુદા ઉપદેશો હોય તો દ્વિતીય એના ઉપ ના પાડતા તોડ્ય ચલતું નથી, દૂર દૂર સુધી દેલાયેલા મૂળિના પણ ખોદી કાઢવા પડે છે તેનું જ સુકરદમાંની બાબતમાં દાદાસાહેબ તમા ખૂબ જાણ લેતા એક મુશ્કેલીમાં તો તેમણે એક કાયદો એક વાર નહિ, બે વાર નહિ, પરંતુ બે વાર અથવા ઇતિ સુધી વાંચી કાઢેલા !

૧૮૨૩ની માનની વાત —

અમદાવાદ નગરપાલિકાએ એક શહેર સુધારણા યોજના ધડી જમાલપુર નામના વિસ્તારમાં રસ્તા બાધરા, રસ્તા ઉપર દીવા કરાવવા, પાણી પૂરું પાડવું, કોડાગણીવાર કરવા, વગેરે સુખ સગવડ ત્યાંના લોકો માટે કરવામાં આવનાર હતા સાથે સાથે હોંગુ બજાર, ગાયોની ગમારું અને રમણીઓના ધરબાધી આખા શહેરને સગવડ આપવાનો પણ નગરપાલિકાનો વિચાર હતો.

વિચાર તો સારો હતો, પરંતુ તેનો આચાર કરતા અન્યાય થઈ રહ્યો હતો. આ સુધારણાની અને સુખસગવડની કિંમત પેટે એ વિચારના પેલા લોકો ઉપર એક નવો ભારે કર નગરપાલિકાએ નાખ્યો.

એની વિરુદ્ધ ત્યાંના લોકોએ અરજીઓ કરી, પરંતુ એ તો નગરપાલિકાની કચરાપેટીમાં મઈ, ત્યારે ૫૦ ૬૦ નાગરિકોએ નગરપાલિકા ઉપર કેસ કર્યો તે માટે ૨૫ ૩૦ વકીલ જિગા રજા દાદાસાહેબ પાસે બે કેસ આપ્યા બધા વકીલ પોતપોતાના અસીલ ઉપરનો કર રૂપિયે એકબીજાને બેચાળા જોડો કરાવવા માયાદુટ કરતા હતા, પણ દાદા

સાહેબની રીત તો જુદી જ હતી.

તેમણે આખા પ્રકરણનો પ્રારંભથી અગ્રયાસ શરૂ કર્યો. નગરપાલિકાએ શહેરસુધારણા માટે એકદરે ટેટલો ખર્ચ કર્યો, તેમાંની કેટલી રકમ ખામ જમાલપુર વિસ્તાર માટે ખર્ચાવાની હતી અને કેટલી રકમ આખા શહેરની સુખ-સગવડ માટે ખર્ચાવાની હતી એનો તેમણે હિસાબ કર્યો. આંકડા, -આંકડા, -આંકડા! તમામ હિસાબ આકડાનો! કૉલેજની પરીક્ષા માટે પણ તેમણે આટલી આંકડાકૂટ કદી કરી નહિ હોય. ધનના કારભાર માટે આટલા આંકડા માડવાનું કામ તેમણે કદીયે કર્યું નહિ હોય પરંતુ આ કેસમાંથી માર્ગ કોઢવા માટે આંકડાના વંચકમાંથી તે જુદીની કુહાડી ચલાવના ચાલ્યા.

અને હેવટે તેમને જણાઈ આવ્યું કે એકંદર સુધારણા યોજના સારું નગરપાલિકા જે ખર્ચ કરનાર છે તેની જરૂરબર બેવડી રકમ 'સુધારણા-કર' પેટે જમાલપુરના નાગરિકોના માથા ઉપર લાદવામાં આવી છે. આ ખુલેખુલ્લો અન્યાય નહોતો? બીજું, તમામ ખર્ચની કેટલીક રકમ તો આખા શહેરની સુખસગવડ માટે ખર્ચાવાની હતી. એ રકમ જ્યાં જ નાગરિકો પાસેથી વસૂલ કરવી જોઈતી હતી, ફક્ત જમાલપુરના રહેવાસીઓ પાસેથી જ નહિ. કેસનાં કાગળિયાં ઉપર આવેલ સ્વચ્છ પ્રકાશ દાદાસાહેબની અમશીલ જુદિએ નાખ્યો. અને, આવા દારૂગોળાનું પીડબળ હોવાને લીધે યશને કિલ્લો સર કરવાનું શાનું મુસ્કેલ રહે?

પચ સમક્ષ કેસ ચાલ્યો. એકાદ કુશળ અને સુસજ્જ સેનાપતિની માફક દાદાસાહેબ જ્યારે એકએક મુદ્દો આગળ લાવવા માડ્યા, એકએક પુરાવો રજૂ કરવા લાગ્યા, ત્યારે પંચને ખાતરી થતી ગઈ કે કર ખરેખર અન્યાયકર્તા છે. તેમણે એકદમ કહ્યું કે તમારા અસીલોનો કર અમે ૧૦ ટકા ઓછો કરીએ છીએ પરંતુ તેટલાથી દાદાસાહેબનું સમાધાન કેમ થાય? તેમણે આંકડાઓ વડે દેખાડી દીધું કે નગરપાલિકાનું પગલું, પેલા કામમાં યનારા ખર્ચથી બેવડી રકમ વસૂલ કરવાનું નગરપાલિકાના

અધિકારની બહાર છે પેલી આકાશઓની ફોજ જોના જ પચોતે પણ એ કમૂલ કરવું પડ્યું અને અર્ધો જ કર લેવો વાજબી છે એમ દ્યુ, અને તેમથી કુલોષ ખર્ચ આખા શહેરના સુખ-સમૃદ્ધ માટે થવાનો હોઈ તેકડે ૧૦ ટકા છૂટ મળી

આ વચનો નુવાન સર્વજન પ્રસરી ગઈ પછી શું? કમળ ઉપર ગુન વ કરનાર જમરોની જેમ બીજા અલીયો પણ દાદાસાહેબ પામે દોડી આવ્યા તેમની કચેરીમાં ભારે જિંદી થઈ—‘અમારું વહીવાનનામું લો! અમારું વખીલાનનામું લો!’ એમ બધા લોભે વિનવવા લાગ્યા

પરંતુ એ કેવી રીતે શક્ય બને? દાદાસાહેબે આશરે બારેક કેત લીધા પછી તેમના એમ્બાના જ નહિ, પણ તમામ એમોને તેમણે યશ મેળવી અપાઓ તેમની મૂલમૂલો છુદ્ધ અને વ્યાપક દિલ્લે લીધે વખીલાનને તેમનો ધવો પણ એક સાર્વજનિક સેવા જ બની ગયો હતો

*

*

*

સાર્વજનિક મેવાની દિગ્વિથી દાદાસાહેબ વખીલાનના સ્વાર્થી ધવામાં પણ કેવી રીતે વર્તતા એનું એક ઉદાહરણ નવલકથા કળાવ વડુ રસપૂર્ણ અને આર્થિક છે

એક જૂદા સ્ત્રી હતી હંમર આશરે નેવું વર્ષની તેને બે દીકરા— તેમની હંમર પણ સાંકળી લગ્નમગ્ન બનેલાઈ બગડેલો, મોડાં પાંચરો વેપાર કળારા—સંસ્કારિપૂર્વક અને પ્રામાણિકપણે એમ્બીજ ઉપર તેમને પ્રેમ પણ ખૂબ પડ્યું બને વચ્ચે અંગે ધમે તેમની વચ્ચેના આગ્રિરોપ શમે નહીં એમ્બીજનું મો મુશ્કા ન બુએ! એમણે વહીલોનું મોડું પ્રયોગ જોયું

વહીલોપાર્જિત દુકાનમાં નાણે ભાઈ બેસેલો હતો મોગખર્ચે સ્વનાત દુકાન કદી હતી બનેને અરસ કમાણી થતી હતી દત્ત પદર વર્ષ બને દુકાને કમાણી કરતી ચાલી પછી, મદી આવી એમણે કહ્યું અથવા ફોર્ડે કાન દૂકથા એટલે મદો, મોટા ભાઈએ વહીલોપાર્જિત દુકાનમાં ભાગ માગવાની સરખાન મરી પેને પાનની રવતવ દુકાન ઉપરાત

પેલી મળિયારી દુકાનમાં પણ લાગીદાર છે એવો તેનો દાવો હતો. નાના ભાઈને નવાઈ લાગી, પરંતુ તેની મોટા ઉપર ખૂબ માયા. એટલે તેણે પોતાનું આજીવિકાનું સાધન વેચ્યું અને પચાસ હજાર રૂપિયાની રકમ મોટા ભાઈના પગ આગળ ધરી ‘મોટા ભાઈ, આટલી જ મારી પૂજી આ સિવાય કંઈ નથી. મારી પાસે હોત તો તે પણ તમને જ આપ્યું હોત તમે મારે મન બાપુજીનો જગાએ છે હવે આનાથી વધારે કંઈ માગતા નહિ — ભાગીદારીનો હક્ક બજાવતા નહિ — વધારેની આશા રાખતા નહિ’

બંને ભાઈ સાઠ વર્ષની ઉંમરના — સમજી અને પ્રેમાળ; પણ અહંકાર ખરાબ. મોટા ભાઈએ ૫૦,૦૦૦ રૂપિયાનો એક તરત જ પાછો આપ્યો, તેના મનનો વળ જ એવો હતો તે બોલ્યો: ‘મારે તારો ધર્મદોષ જોઈતો નથી હું આ વડીલોપાર્જિત દુકાનમાં ભાગીદાર છું એ મારો હક્ક પહેલા કબૂલ કર; નહિ તો હું દાન તરીકે તારી પાસેથી ફૂટી બદામ પણ લેવાનો નથી’

જમી! ભાઈ ભાઈની જગી કુસ્તી જમી જોનારા ખૂબ હતા, પરંતુ સમાધાન કરાવનારા કેટલા? દરેકની પાસે કાતર છે, સોયદોરા નાંધે, દીવાસળીની પેટી અને ઘાસલેટની બાટલી છે, પાણીની ઝારી અને રેતીની ડોલ નહિ સૌ કોઈ ફાટેલી જગાએ આગળા ધાસી વધારે જ ફાડે છે એમણે વકીલવર્ગનું તો પૂછ્યું જ શું? અધ્યક્ષે ઉપર તો તેમનું જીવન નભે છે તે શા માટે ટોચ શમાવે? મોટા ભાઈની જીદ કે તેણે મોટી ફી આપી છેક મુઆઈયા એક મોટો બેરિસ્ટર કેસ ચલાવવા અમદાવાદ આપ્યો.

નાના ભાઈના વકીલ દાદાસાહેબ સાઠીએ પહોંચેલો પેલો ભાઈ અતરથી બોલ્યો: ‘માવળકર સાહેબ, અમે બંને ભાઈ હવે અદાલતમાં સામસામે ઊભા રહેવાના એ કેડું દુર્દેવ’ મારી ધરડી માના અત કરણને ફેટલી વેદના યાચ છે તે કેવી રીતે વર્ણવું? પણ હું શું કરું? મારી પાસે

આપો વધારે પૈસા દોન તો મેં તે બધા જ મોટા ભાઈના પગ આગળ
મૂકી દીધા હોત દમણા મારો ધધે મહીમા છે એન્સે દેનું કરીને પૈસા
આપગ હું તમારુ થયો પણ તેવાયે મો. ભાઈ ખુશ નવાં થતા. તે છે
તો ખૂબ પ્રેમાળી પણ એવા જ ઉમમિગજી તેઓ એકદમ ગુસ્સે
થઈ જાય છે એનું જ પરિણામ છે આ કેસ; એને હું કેવી રીતે દાણા
શકું, કહે ?

આખરે અદાલતમા કેસ આવી જોમો મુમાઈના ઍરિસ્ટર પણ
ભલા માણસ હતા તેમણે દાદાસાહેબને કહ્યું : 'શા માટે આ બધો
સમારવો ? એમા છે શું ? પ્રિવી કાઉન્સિલ નુધા બને ભાઈ જશે અને
પૈસાની ધુમાડો કરી મૂકશે આવગેકજી, કઈ બાધછોક કરવા જોવી
નથી શું ?'

'અલગત, મારો તો તીમ છું છે,' દાદાસાહેબે તરત જ ઉત્તર
આપ્યો 'મારા અસીલને તો પોતાના ભાઈની વિરુદ્ધ કોર્ટમા જમા રહેતું,
એ જ પ્રાથમિકટ લાગે છે, પરંતુ તમારા અસીલની દડ એવી છે કે
તેને ભાગીદારને હક્ક સાબિત થતો હોય તો પાઈએ પાઈ ચૂકતે જોઈએ,
નહિ તો એને એક પાઈ પણ નથી જોઈતી તેમ છતાં આમે, આપણે
એમાથી કઈક માર્ગ કાઢીએ'

બને વકીલોએ ન્યાયાધીશને પોતે સમાધાનનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા
છે એમ જણાવ્યું તેમણે પણ પ્રોસાદન આપ્યું દાદાસાહેબને ઘેર જ
તેમણે વાટાઘાટો કરવાનું નક્કી કર્યું પરંતુ મોળા ભાઈએ એકદમ દુર્યોધનની
ભૂમિકા અપનાવી 'એનું મોટું સુધ્ધા જોવાની મારો ઇચ્છા નથી' એમ
કહી તેણે વાટાઘાટો કન્વા સાથે બેસવાનું ના કબૂલ કર્યું પછી દાદાસાહેબે
તેને પેલાના બચસાના એક ઓરડામા બેસાડ્યો અને નાના ભાઈને ખીજ
ઓરડામા !

વાટાઘાટો દરમિયાન આ ઓરડામાથી પેલા ઓરડા તરફ અને પેલા
ઓરડામાથી આ ઓરડા તરફ જવા-આવવા માટે દાદાસાહેબને કેન્સાક

માઈલની મજલ કરવી પડી! પૂરા છ દિવસ આ સમાધાનનું મંથન ચાલુ રહ્યું. છેવટે આ મથનમાંથી નવનીત નીકળ્યું. તડભેડ થઈ. નાના ભાઈએ હાંપતેથી પૈસા આપવા એવું મોટાભાઈએ કબૂલ રાખ્યું. બંને ભાઈઓએ માવજતકર અને બેરિસ્ટરને લવાદ નીમ્યા અને તેમનો નિકાલ કોર્ટમાં નોંધવામાં આવ્યો. બંને ભાઈઓનાં તૂટેલાં મન સધાયાં—

‘વાહ! વાહ! આ તો ખૂબ જ સરસ ફળ મળ્યું. આવું તો દુર્લભ હોય છે, કળિયાદલાલની દુનિયામાં. એટલે તો હું તમને બધાને—પેલા બંને ભાઈઓને પણ—ચાપાણી મટે આમનથી આપું છું.’ એમ કહી ન્યાયાધીશે બધાને ચાપાણી પાયાં. કેટલાયે વર્ગો બાદ પેલા વૃદ્ધ ભાઈઓ સાથે આ પીના હતા પ્રેમની સાકર ભેળવેલી પેલી આ તેમને કેવી મીઠી લાગી હશે?

અને એ ધરડાભાઈઓ હાથમાં હાથ મિલાવી હસતા ખેલતા પોતાની વૃદ્ધ માતાને પગે પડવા ગયા ત્યારે સાર્વિક આનંદનો કેવો સાગર ઊછળ્યો હશે! તે આનંદની કલ્પનાથી જ દાદાસાહેબના અનાકરણમાં પ્રસન્નતાના લાખો ફીવા ઝગમગી રહ્યા!

આવા જ સાર્વિક આનંદની ખીજ એક દિવાળી! ૧૯૨૩ની સાલની એક વાત અમદાવાદના એક સુપ્રસિદ્ધ ઉદ્યોગપતિ, મોટા કારખાનાવાળા, રિદ્ધિ-સિદ્ધિ તેમને ઘેર પાણી ભરે લક્ષ્મીની પૂર્ણ કૃપા. તેમનો વેપાર ખૂબ, અને તેમા માથાકૂટ પણ ધણી અને એમાંથી નીપજતા કેસ પણ અસંખ્ય!

એક વખત તેમની ઉપર આવકવેરા ખાતાએ આપત્તિ આણી. ૮૮,૦૦૦ રૂપિયા તાબડતોબ ભરી દેવા એવો હુકમ તે ખાતાએ છોડ્યો. તરત જ પેલા શેઠે દાદાસાહેબને તેડાવ્યા તેમની ઉપર તેમનો મંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ‘દાદાસાહેબ, હમણા જ મુખાઈ બન અને આ કેસ જીતી આવો.’

‘શેઠ, કેસ તો બેખમલર્યો દેખાય છે. લગભગ લાખ રૂપિયાનો

સત્યાલક્ષ એટલે મુમાર્ધના એમદ મોળા ઝરિસ્તર રોકીએ એ આપણા હિતમા છે '

‘ના ના તમારી કાર્યશક્તિ ઊપર મને વિશ્વાસ છે—તમને પોતાને નહિ હોય એમ્હો વિશ્વાસ છે તમે જરૂર સફળ થશો અને નહિ થાવ તો કાઈ નહિ, મને તેની પરવા નથી હું તો તમારા હાથમા એ કેસની સધળી જવાબદારી સોંપુ છું

તે ઉગ્રોગપતિના મુનીમ સાથે દાદાસાહેબ મુબાર્ક જવા રવાના થયા તે છતાંય તેમને સામનું જ હતું કે પોતાની વ્યક્તિગત કોઈ ઉચ્ચપને કા છે શોને નુકસાન ન થવું જોઈએ એ લે તેમણે ત્યાના એક કસાયેલા કાવદા નિષ્ણાતની સનાહ સેવાનું નક્કો કર્યું પરંતુ તે અગ્રાઉ આવકવેરાની કચેરીમા જઈ આવતું જરૂરી હતું એમ્હો તે ત્યા મુનીમ સાથે ગના કમિશનર અધેજ દતા સળજન અને નાથી તરીકેની તેમની નામના હતી તેમને મળીને દાદાસાહેબે પોતાના મામની રૂપરેખા કહી ત્યારે —

તો હમણા તમારો કેસ હાથ ધરીએ

‘એમ કેમ બને?’

‘કેમ એમા શું વાધો છે?’

અહીંના નિષ્ણાત ઝરિસ્તર રોકવાનો અમારો વિચાર છે હું નવો સવો છું

‘પણ એમા શું છે? કેસનો નિકાન ખરા પુગવા ઉપર થાય છે, વકીલ ઉપર નહિ તમે પોતાના પુરાવા સરળ રીતે રજૂ કરો એટલે પ થું એમા બીજા કેઈની મદદ શું મમ જોઈએ? હું સંભાળી સર્પશ બીજી બધું

દાદાસ હેબે પોતાની વાત સચો અને સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરી એમાની સત્યનિષ્ઠા પેલા કમિશનરને પમેદ પડી તેણે તેમનું કહેવું માન્ય કયું અને ૮૮,૦૦૦ રૂપિયાની ફ્રૂટ આવી દાદાસાહેબના વશનો ખાસો છલોછલ બરાબો—અને તે પછુ કંપના નહોતી એમ્હો જલદીથી! સરળ રીતે જ કેસનો નિકાલ પણ આવી ગયો

પરંતુ એક અલૌકિક અનુભવ દાદાસાહેબને અમદાવાદ આવ્યા બાદ થયો એ અત્યારના લૌતિકવાદી જમાનામાં માન્યામાંય નહિ આવે એવો અદ્ભુત હતો. એક વિલક્ષણ મીઠો ઝઘડો દાદાસાહેબ અને તેમના અસીસ ઉદ્યોગપતિ વચ્ચે થયો.

ઉદ્યોગપતિ: પડી ને મારી લવિષ્યવાણી સાચી? અરે દાદાસાહેબ, તમારું પાણી મારી આખોએ કચારનુંયે ઓગળી કાઢ્યું છે આપના શુશ્રુની કિમત કરતાં અમને આવડે નહિ પણ, વ્યવહાર છે એટલે આપની ફી કહો.

દાદાસાહેબ: ફી શાની લેવાની હોય? કંઈ જ મહેનત પડી નથી મને તો. મુબાઈ ગયો અને તરત જ થયો મળ્યો.

ઉદ્યોગપતિ: ઠીક, પણ એમ કેમ ચાલે? મેં આપને ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાખડી પેટે ૧૦,૦૦૦ રૂપિયા આપવાનું નક્કી કર્યું છે.

દાદાસાહેબ: દસ હજાર! અને તે પણ શા સારું? છૂદૂ છૂદૂ એ પૂરતું તો મેં કંઈ જ કામ કર્યું નથી. એટલા પૈસા લઉં તો મારું મન જ મને કોરી ખાવા લાગે. એ તો કાયદેસર લૂટ જ થઈને? બહુ બહુ તો ૨,૦૦૦ આપો એટલે પત્યું.

ઉદ્યોગપતિ: બે હજાર ફક્ત હું ઓછા કરું છું, એટલે પત્યું. આઠ હજાર તો તમારે લેવા જ જોઈએ ના કહેશો તે નહિ ચાલે.

દાદાસાહેબ: આ તો કેવળ અન્યાય થઈ રહ્યો છે. મહેનત અને મૂલ્ય, એમા કંઈ ન્યાય હોવો જોઈએ કે નહિ!

ઉદ્યોગપતિ: હવે તો હું આપનું ઝંઈ પણ સાલજનાર નથી.

દાદાસાહેબ: અને હું પણ આપનું કંઈ સાલજનાર નથી.

(કેટલોક વખત શાંતિ પથરાઈ ગઈ.)

ઉદ્યોગપતિ: હું એક સમાધાન સૂચવું છું તે કબૂલ છે કે નહિ તે કહો.

દાદાસાહેબ: બોલો.

ઉદ્યોગપતિઃ આપણે અધડો ચાર દબાર રૂપિયાથી ખર્ચીએ. એટલી રકમ તો આપે લેવી જ નેઈએ તો જ મને શાંતિ થશે.

આવી ક્ષણટી રીતના સમાધાનથી આ અલૌકિક અધડો પડ્યો. પણ પેલા સાધનમંડળ અને ઉદાર ઉદ્યોગપતિએ આજળા જતાં થોડા સમય આવતાં દાદાસાહેબ ઉપરની દાઝ ઉઠારી જા!

દાદાસાહેબના સૌથી મોટા પુત્રનું સમ હનું. લમનું નિમંત્રણ બધાને અપાયું. એ નિમંત્રણ-પત્રિકાની નીચે દાદાસાહેબે સ્પષ્ટ મુચના આપી કે હતી લમમાં દાર્ઢીએ પણ ચાંલેલા લારવો નહિ. પણ એ લક્ષમાં ફાળુ લે!

સરારનો વખત. હોમડવન ચાલતાં હતાં. બ્રાહ્મણો મન્ત્ર ઉચ્ચારતા હતા. દાદાસાહેબ પીનાંબર પહેરી પાટલા ઉપર બેલા હતા. એવામાં પેલા ઉદ્યોગપતિના મુનીમજી આવ્યા અને ખૂબ વિનયપૂર્વક 'જલ્દ ગ્રાહણ' કહી તેમણે દાદાસાહેબના હાથમાં એક પરખીડિયું આપ્યું.

'કેવું આ વકોલનું જીવન! લમ જેવા મંગલ પ્રસંગે પણ કેસની કમકસ્ટ આવીને ઊભી રહે! શેઠજીના દાર્ઢક નવા કેસનાં કામગિયાં હશે આ પરખીડિયામાં!' એવું મનમાં કંટાળીને કદાચ બોલતાં દાદાસાહેબે પરખીડિયું ફેડ્યું. અંદર લુએ છે તો શું!

'ચિ. બાબાસાહેબને લમ પ્રસંગે શુભ ભેટ' ૭,૦૦૦ રૂપિયાનો ચેક! એવો એક નાની સરખી ચિઠ્ઠી.

દાદાસાહેબના ચિત્તમાં પુરુષપ્રકાપ જિજ્ઞાસો.

સારિતક લાવનાને કલ્પેલ એમના અંતઃકરણમાં જાગ્યો. શેઠજીની ઉદારતા અને પ્રેમભાવથી તેમનું મન ગદ્ગદિત થયું, પણ તે બધી લાવના ભારે સંવત્સર્ગ દરમિયાન તેમણે પેલા મુનીમજીને હસ્તે ચહેરે કહ્યું: 'શેઠજીને મારા પ્રણામ કહેજો, અને જણાવજો, કે હું આ ભેટ લઈ ચકતો નથી, એ બદલ ક્ષમા કરો. એમની લાવનાની અવગણના કરવાની મારી છંદા નથી, પરંતુ હું નામલાજ છું.'

નમસ્કાર કરીને દાદાસાહેબે પેલો સાત હજારનો એક મુનીમજીના હાથમા પાછો આપ્યો ત્યારે શિવાજી મહારાજની અમૂલ્ય ભેટો પાછી વાગનાં તુકારામ મહારાજે સ્વર્ગમાં કેવાં આનંદનાં આસુ સાર્યા હશે! દક્ષિણ આફ્રિકામા મળેલી હીરા-મોતીની ભેટો સહજ લાવે પરત કરનાર ગાંધીજીને દાદાસાહેબના ત્યાગની ખમર પડતા કેવો અપાઝ આનંદ થયો હશે!

શેકજી નાપુશ થયા—અને આશ્ચર્ય પશુ પામ્યા. લક્ષ્મીને વશ ન થનાર સજ્જનને તેઓ કાયમના વશ થયા. તેમણે પોતાના મનના સુમાધાન ખાતર મોતીનો એક હાર લાવીને દાદાસાહેબની નવપરિણીત પુત્રવધૂના ગળામા ચૂપચાપ પહેરાવી દીધો; અને તેમના નિર્દોષીપણા ઉપર પોતાના ઉદારપણાનો જીન મેળવ્યાનું સુખ અનુભવ્યું.

આવી સચ્ચાઈને કારણે, શ્રમશીલતાને લીધે અને નિર્દોષીપણાને પ્રતાપે અમદાવાદના ધણા બધા ઉદ્યોગપતિઓ અને મિલ્લમાલિકોનો વિશ્વાસ દાદાસાહેબ ઉપર સહજ રીતે ખેડો. હજારો રૂપિયાની વકીલાત ફીના ફેસ તેમણે કેટલીયે વાર પાછા કાઢ્યા. આવકવેરાના ફેસોમાં તો તેમનો બરોમગી કરનાર કોઈ જ નહોતું. તેઓ જ એ ક્ષેત્રમા સર્વશ્રેષ્ઠ બીજા એક આવકવેરાના ફેસમા તેમણે પોતાના અસીલ ખાસેથી સરકારે વસૂલ કરેલા ૪૦,૦૦૦ રૂપિયા પાછા મેળવી અપાવ્યા. તેમના સૌજન્યને લળતો લાલ ઉદાવનારા નીકળેલા ખરા, પશુ તે તો થોડા.

પોતે નિરુદ્ધ હોવાને કારણે દાદાસાહેબની જાપ બીજા વકીલો ઉપર તો પડે જ, પરંતુ ન્યાયાધીશ પર પશુ પડતી. એક વકીલ મહાશય એક કંપનીના ‘મુખત્તાર’ તરીકે ૧૦ રૂપિયાના હપ્તા વસૂલ કરવા માટે ૮૦ રૂપિયાની ફી લેતા હતા અને કાયદા પ્રમાણે ન્યાયાધીશ તેમને મંમતિ આપતા હતા. સાસ્ત્રિક સંતાપથી દાદાસાહેબે પેના ન્યાયાધીશને દમડાવ્યા: ‘આમ અવળા માર્ગને લીધે જ ન્યાય ખાતાને કાગી ટીલી

લાગે છે' આપાધીગે પોતાનો હુકમ રદ કરી નવો હુકમ કાઢ્યો. આપની કદર કરવી, સમાજમાં વિશ્વાસ કાયમ રાખવો અને માનવ મંમેધો મુખદાવી કરવા એ જ વકીલોનું કર્નવ્ય છે એવું કાદાસાહેબ માનતા —અને તેમ જ વર્નના પશુ!

આમ સાત્વિક સમાધાનથી મિષ્ટ થયેલો અને સેવાશુદ્ધિથી પવિત્ર બનાવાયેલો વકીલાનનો ધવો કાદાસાહેબે પોતાના અગ્રાઉના મંકલપ પ્રમાણે વીસ વર્ષ સુધી કર્યો ૧૯૧૩ની સાલમાં તેમણે ડાઈમાં જે પગલું મૂકેલું તે ૧૯૩૭ની સાલ સુધી ગચ્છું આ ૨૪ વર્ષમાં ત્રણ વખત વિરામ પડ્યા—તે પશુ શબ્દની સેવા ખાતર. ૧૯૨૧ની સાલમાં અસહ-કારના આદેશનમાં લાગ લેના માટે તેમણે વકીલાત મોટું રાખેલી, ૧૯૨૭ની સાલમાં સુજરાનના રેલમેકટમાં જનનાની સેવા કરવા માટે તેમણે પોતાની વકીલાતને અલપ વિરામ આપેલો અને ૧૯૩૩ ૩૪ની સાલમાં રત્નગિરિ ખાતે સરકારે તેમને સોળ મહિના નગરોદેહ કરી રાખ્યા હતા, ત્યારે પણ તેમની વકીલાતમાં વિરામ પડેલો. દર મહિને બે-ત્રણ હજાર રૂપિયાની કમાણી કરી આપનારી વકીલાત પણ દેશસેવા માટે તેઓ બાબુએ મૂકી દેતા.

આવાં વીસ સુધી વર્ષ ચઢતી કમાણીથી અને વધતી ધર્તિથી કાદાસાહેબે જે સેવા અને સવ્યાધિપૂર્વક વકીલાત કરી તેનું અનુભવ અમૂન નવીન વકીલોએ મંધરી રાખવા જેવું છે. પોતાના મેજ ઉપર સુવર્ણક્ષરે લખા મૂકવા જેવી આ 'વ્યવસાય-રમૂતિ' મહત્ત્વની છે. યશસ્વી વકીલના નીતિ સૂત્રો કાદાસાહેબે લાવિ પેટી માટે લખા મૂકેલાં છે તે આ પ્રમાણે છે :

વ્યવસાયનાં આઠ સૂત્રો

૧. એક વાર કેસની ફી નક્કી થઈ ત્યાર પછી કામ મમે તેટલું વધે તો પણ વધારે ફી માગશો નહિ.

૨. કેસ જીત્યા એ કારણે ખાસ ઇનામ માગશો નહિ. કેસ હારે તો ફી પાછી આપો ખરાદ ખૂબ મહેનત લઈને કામ કરવું અને યશ મેળવવો એ વકીલનું કર્તવ્ય જ છે. તે માટે ફી ઉપરાંત ખદિસ માગશો નહિ.
૩. નૈતિક દૃષ્ટિએ અયોગ્ય હોય એવા કેસ લેશો નહિ.
૪. કેસ ચાલુ હોય ત્યાં સુધી પોતાના અસીલના વિરોધી પક્ષ સાથે કંઈ પણ વ્યવહાર કરશો નહિ. ખોજ કેસ સુધ્ધાંમાં પણ તેનું વકીલાતનામું લેશો નહિ.
૫. ખોટા પુરાવો આપી અથવા તો દાખલો રજૂ કરી ન્યાયાધીશને ખતાવવાનો પ્રયત્ન કદીયે કરશો નહિ.
૬. આજે કેસ ચાલવાનો નથી એમ જાણવા મળે તો પણ નક્કી થયેલા વખતે ઘડેમાં હાજર રહો.
૭. એકાદ વકીલનો જગાએ તમારે કામ કરવું પડે તો અસીલ ઉપર વધારે ફી લાદશો નહિ. વકીલવર્ગનું મંગલ લાઈચારા ઉપર રચાયેલું હોવું જોઈએ.
૮. ઐહિક ઔશ્વર્ય અથવા આધ્યાત્મિક વિકાસ, અને દૃષ્ટિએ તમારે એક સૂત્ર સાચવવું જ જોઈએ — તે એ કે, ચારિત્ર્ય. તમારું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ રાખશો તો તમે સરસ દ્રવ્યપ્રાપ્તિ કરશો, સમાજમાં કીર્તિ પણ કમાશો અને હંમેશને માટે સુખશાંતિ મેળવી શકશો.

*

૪. જનસેવાની દાલત

‘ખેખી, કયા જાઓ છો?’

‘હું નીચે જઈને આવું છું’

‘કેમ? નીચે શું છે?’

‘નીચે ગાંધીસાહેબ આવ્યા છે, તેઓ શું કહે છે તે સાંભળવા જઈ છું’.

‘બેસો, રે બેસો! ત્યાં જઈને તમે વધુ શું શીખી આવવાના છો? ગાંધીસાહેબ આફ્રિકાથી આવ્યા એટલે શું કહાપણનું પોન્દુ બાધીને આવ્યા છે? તેમને વ્યાવહારિક જ્ઞાન શું છે? અરે, તેમનો એક એક સિદ્ધાંત જ જીવોને, કેવો વિચિત્ર છે! કહે છે જન્મભર અહમય પાગો શું એ શક્ય છે? અને એ તમને શું વ્યવહારુ જ્ઞાન આપવાના છે? બેસો અહીં રમો પતા, અને કરો મજા!’

જિજ્ઞાસુનામની પત્તાની રમત ખૂબ જાણી હતી. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને તેમના નજી વકીલ મિનો ગ્રંથગામી તસ્લીમ થઈ ગયા હતા. અમદાવાદ શહેરમાંની ‘ગુજરાત કલમ’ માં ૧૯૧૫ની સાલમાં એક દિવસે મધ્યાહ્ને ગાંધીજી આવ્યા ત્યારે એટલા ઉપર પત્તાની રમત ચાલુ હતી. દાદાસાહેબ તે જોતા હતા તે એ કલમમાં તેમના દાદાની સાથે ૧૯૦૯ની સાલથી જતા હતા. કલમમાં મોગ મોગ વકીલ-બેરિસ્ટરોને મુકાબલે દાદાસાહેબ ત્યારે હોકરા જેવા દેખાતા. એટલે તેમને ખીજ સખાસદ લાડમાં ‘ખેખી’ નામથી મનોહરતા. આ તેમનું હુલામણું નામ ૧૯૧૬ની સાલ સુધી રહ્યું હતું.

નીચે આગળમાં પુરછીઓ નાખી ખીજ એક ટેબલ ખુદનામાં બેસી હતી ત્યાં ગાંધીજી આવ્યા બધાએ જોઈને તેમનું સ્વાગત કર્યું. તેમનો પરેરવેશ એકદમ સાદો હતો. માથા ઉપર કાઢિયાવાડી પાધડી,

શરીર ઉપર ખાદ્યનો જડો ખરખરોડો જળો અને ઘોતિયું— જેમ તેમ ઢીંચણ સુધી પહોંચે એટલું ટૂંકું, આરામ-ખુરશી ઉપર બેસી ગાંધીજીએ થોડો વખત ચર્ચા કરી. બોલ્યા તે એકદમ ધીર અવાજે, અને સીધીસાદી ભાષામાં. ન શરીરનું સંસ્કાર્ય, ન વક્તવ્યનું તેજ, ન પોશાકનો રુચાણ! તરત જ છાપ પાડે એવો ખાલ રંગનો એક પછુ ગુચું નહોતો. ગાંધીજી પાસે અને 'ગુજરાત કલણ'માં તો એકઠા થયા હતા વાક્યતુર વક્રીનો ને મોટા મોટા ઍરિસ્ટો! એકદમ સ્ટુપીડમાં સુસજ્જ થયેલા! સાવ સાહેબ જેવા દેખાતા! વલ્લભભાઈ શું, દાદાસાહેબ શુ—બધા જ પાટલૂન, નેકટાઈ વગેરે પાશ્ચાત્ય પોશાકમાં વટખંધ કરતા. વલ્લભભાઈને તો ગાંધીજીના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, સ્વદેશી અને સત્યાગ્રહ અંગેના વિચાર બિલકુલ ગમતા નહિ. તેમનો સ્વભાવ કરડો હતો, કડક હતો. એ કરડાઈને કારણે તેઓ ગાંધીજીની અને તેમના વિચારોની ચેષ્ટા-મશ્કરીઓ પણ કરતા.

દાદાસાહેબનો તો સ્વભાવ જ સૌમ્ય, મૃદુ, વિનમ્ર. કોઈને ચીક-વવા-ખીજવવાનું તે કદીયે કરતા નહિ. તુચ્છભાવે તે કોઈની પણ સાથે બુલેચૂક્ય વર્તતા નહિ. વલ્લભભાઈની મના લક્ષમાં ન લેતાં તેઓ નીચે ગયા અને તેમણે ગાંધીજીનો તમામ વાર્તાલાપ સાંભળ્યો. વાર્તાલાપમાં ભાગ લેવા જેટલી કે પ્રત્યોત્તરીમાં બિતરવા જેટલી હિમત તેમનામાં નહોતી. તેમની વૃત્તિ સંકાયશીલ હતી. અને વધુમાં ગાંધીજીનું આંતરિક મહત્ત્વ તેમની બુદ્ધિ ઉપર કસ્યું હતું. ગાંધીજીના આશ્રમમાં મોટે ભાગે દરરોજ તેઓ પ્રાર્થનામાં જતા.

શરૂઆતના દિવસોમાં ગાંધીજીનો આશ્રમ અમદાવાદ શહેરમાં જ હતો. કોચરબ ગામમાં એક નાનું સરખું મકાન ભાડે રાખી ગાંધીજી પોતાના થોડાક અતુયાયીઓ સાથે રહેતા હતા. આશ્રમમાં રહેણીકરણી સાદાઈ-લરી હતી. જમીન ઉપર એક શેતરંજ પાથરેલી રહેતી અને તેની ઉપર એક નાનું ઢાળિયું—મેજ મૂકેલું રહેતું. મહેમાનોને બેસવા માટે એક નાનો બેન્કો હતો. ગાંધીજી આશ્રમમાં ખુલ્લે શરીરે જ હોય તેઓ બોલતા ગુજ-

રાત્રીમાં અને લખતા જરૂની કલમથી કાચુ, સ્વદેશી પરખીડિયા ને
ટપાલની ટિકિટો ચોટાકવા માટે પાણી રાખેલું તેઓ પણ માટીના ડ્રેડિયા
માં દરરોજ ગાંધીજીની સાથે આશ્રમના બધા સભ્યો દળવા ખાડવા
પીસવા જેવા અમમહેનતના કામ કરતા, એટલું જ નહિ પણ શાક
સમારવું, રસોઈ કરવી અને રસોડામાં ખીરસનાનું પણ કામ તે બધા
જ કરતા કાતવું અને વણવું એ તો તેમના અત્યંત પ્રિય કામ

આ વિશ્વસ્ય સાદાર્થ અને વિચિત્ર અમપરાયણતા અગ્રેજ કેળ
વણી પામેલા દાદાસાહેબને વિચિત્ર લાગતી પરંતુ ગાંધીજીના વર્તનનું
સૌજન્ય અને લાંબાનું માદવ તેમના મનને હરી લેતું રાજકારણમાં પણ
સત્યનિષ્ઠા અને નીતિનિષ્ઠા આચરવી જોઈએ, એ માનનીય ગોખલેનો
ગુરુમન ગાંધીજી પોતાના જીવનમાં સંપૂર્ણપણે ઉત્તરતા હતા ગાંધીજીનું
આવું અસામાન્યપણું દાદાસાહેબની સૂક્ષ્મમુદ્દિએ પારખી કાઢ્યું હતું

વલ્લભભાઈ અને દાદાસાહેબનો મંમથ ગાઢ બન્યો અને વચ્ચે મંપૂર્ણ
ધરવટ બધાઈ મનેના મકાન લદના એક ભાગમાં આવેલા હતા—બરોબર
આમસામાં એક જથ્થુ જૂમ પાડે તો તે બીજાના ધરમાં મખળાય એટલા
નજદીક મકાન હતા, ફક્ત એક રસ્તો જ વચમાં આવતો વલ્લભભાઈના
ધરમાં એકની તેમની દીકરી મણિમહેન હતી મા વિનાની અનાથ બનેલી
બારંતેર વર્ષની એ બાળા બાપો દિવસ માનગકરના ધરમાં જ રમતી રહેતી

વલ્લભભાઈ અને ગાંધીજી એ બે મહાન નેતાઓના સહવાસથી
દાદાસાહેબના જીવનમાં કાલિ થવા પામી તેમની સેવાવૃત્તિના મૂળ આ
ખાતર પાણીને લીધે જોરમાં ફૂગી નીકળ્યા ૧૯૨૫ની સાલમાં મુમર્દમાં
કોંગ્રેસનું એક ખાસ અધિવેશન હોર્ડ સિંહાના પ્રમુખપદે ભરવામાં આવ્યું
હતું તેના સ્વયંસેવક તરીકે દાદાસાહેબ ગયા હતા વધાગમાં સમામાં
સાક્ષ્યવાનું મગરો, એવો સ્વાર્થી હેતુ બધા રસસેવકોને દોષ છે પરંતુ
દાદાસાહેબ તે ખરેખર સ્વયંસેવક હતા સત્યાગ્રહ વર્ષની ઉંમરે પહેાએલા

આ ગર્ભશ્રીમંત યુવાને, વક્રીલ તરીકેનો અબ્બો સરીરે પહેરેલો હોવા છતાં, મુંબાઈના કૌઝેસ અધિવેશનમાં સ્વયંસેવક તરીકે નાનુમોદું તથા સામાન્ય સફાઈ, ઈ.નું કામ પણ કર્યું. અધિવેશનમાં આવેલા બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રતિના પ્રતિનિધિઓની જગાની સાકસફી પણ તેમણે જાતે કરી. તેઓનું ગમે તે કામ દાદાસાહેબ ખૂબ વિનયથી કરતા. બધા વખત તેઓ કામમાં જ લીન રહેતા. એને લીધે અધિવેશનનાં લાપણાં સાંભળવાનો તેમને બહુ જ ઓછો સમય મળેલો. સ્વાર્થ કરતા સેવાની જ કિંમત તેમને મન વધારે હતી. તેમનું આગળનું સમગ્ર જીવન પણ નીચેનાં ચાર સૂત્રોમાં વણાયેલું જણાય છે :

૧. પૈસાનો લોભ કરવો નહિ.
૨. કામનો લોભ જરૂર કરવો નેહિએ.
૩. કામ કર્યું એટલે કિંમત યાચ છે.
૪. સેવા કરી એટલે સત્તા આવે છે.

ખીજે વર્ષે, ૧૯૧૬માં, દાદાસાહેબને સેવાની એક મોટી તક સાંપડી. એ સાલના નવેંબર મહિનામાં અમદાવાદ ખાતે મુંબાઈ પ્રાતિક પરિષદનું ૧૬મું અધિવેશન ભરાવાનું હતું. ૧૯૦૭ની સાલમાં સુરતમાં કૌઝેસમાં લંગાણ પડ્યા બાદ મવાળ રાષ્ટ્રીય પક્ષોની એકતા આ પરિષદમાં પ્રથમ વાર સ્થાપી હતી. પ્રમુખસ્થાને ઝેરિસ્ટર ઝીણા હતા પરિષદની મોટા ભાગની વ્યવસ્થા વક્રીલવર્ગને હસ્તક હતી. ધણાખરા હોદ્દેદારો વક્રીલો જ હતા. પરંતુ દાદાસાહેબ રહ્યા નવયુવાન, ખીનઅનુભવી મહત્ત્વની જગ્યાએ તેમના કાણુ નિમણુંક કરેઈ પત્રવ્યવહાર સમિતિમાં તેમને મૂકવામાં આવ્યા. તેમને પણ હોદ્દાની લાલસા તો નહોતી જ. કામ કરવાનો તેમને હિતસાહ હતો. કાર્યાલયમાં જઈ સમયસર કામ કરનાર તેઓ એકલા જ હતા. શરૂ-આતમાં તો બધા કામ તેઓ એકલા જ કરતા. પત્રોના જવાબ લખવા, તે ટાઈપ થઈને આવે એટલે તેમની ઉપર મત્રીની સહીના સિક્કા મારવા, તેમને પરખીડિયામાં મૂકવા, ટિકિટો લગાડવી અને છેવટે ટપાલમાં નાખવા એ બધા જ કામ તેઓ કરતા.

પોતાનું કામ વ્યવસ્થિત હોવું જોઈ એ અને આદર્શ પણ હોવું જોઈએ, એવી દાદાસાહેબની મહત્વાકાંક્ષા હતી. ખરે ટાણે સભામાં ઠોઈ પણ દરાવ આવે અને તે વખતે જે કંઈ સૂત્રે તે પ્રતિનિધિ બોલે, એ રીત દાદાસાહેબને ઠીક લાગી નહિ, એટલે તેમણે દરાવના કાચા મુસદ્દા તૈયાર કરવા માટે એક સમિતિ જનાવી. દરાવોનો વિષય પસંદ કરી, તેની ભાષાનો વિચાર કરી, કાચા મુસદ્દા દાદાસાહેબે જ તૈયાર કર્યા. અને પ્રાંતોની મહત્ત્વની રાજકીય સંસ્થાઓને તેમ જ વ્યક્તિઓને તે મોકલી આપ્યા. ‘આ મુસદ્દાવાળા દરાવોનો વિચાર કરી આપને યોગ્ય લાગે તે સૂચનાઓ કરવી’ એવા પંચ પણ તેની સાથે લખી મોકલ્યા.

એ પ્રમાણે કેટલીક સૂચનાઓ આવી પણ ખરી. એ અનુસાર વિષયની કંઈ બાજુ ક્યો વક્ત્ર બોલશે તે પણ તેમણે આગળથી જણાવી દીધું. એને પરિણામે વક્તાને આગળથી તૈયારી કરવાની તક મળી.

ખીલું એક નાજુક પ્રકરણ દાદાસાહેબ સમક્ષ આવોને ઊંચું રહ્યું. એ વખતે લોકમાન્ય ટિળક માંડલે જેસમાંથી ૭ વર્ષનો આકરો કારાવાસ ભેગવીને તાજ જ બહાર આવેલા. એને લીધે સમગ્ર દેશમાં તેમનો જયજયકાર થયેલો. એ કારાગૃહની ‘કાળા ઘટ્ટી’માંથી ‘ગીતારહસ્ય’ જેવો આધ્યાત્મિક હીરો તેઓ લાવેલા. તેના અલોકિક તેજથી બધાંની આંખોમાં અગ્નિગાટ થયેલો—ચમક આવેલી. કેટલાકે તેમને ‘શુર’ તરીકે સ્વીકાર્યા, તો કેટલાક ‘દેવ’ કહીને પૂજવા લાગ્યા—પણ...

સુરતના કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં તેમણે મવાળ પક્ષને પરાગ્રિત કર્યો હતો એ તે પક્ષના અનુયાયીઓ વીસરી ગયા નહોતા. તેઓ ટિળકની મહાનતા કેવી રીતે કળૂલ રાખે? તેમનું બહુમાન કેમ કરવા દે? અમદાવાદની સ્વાગત સમિતિમાં મવાળ વહીલોનો ભરતી વધારે હતી. તેમણે ટિળકની નોંધ સુધ્ધાં લીધી નહિ. પરંતુ દાદાસાહેબ તો સુધ્ધાં ભક્ત હતા—તેના પૂજરી હતા. તેમણે પોતાની જવાબદારી ઉપર લોકમાન્ય

ટિળકને પરિષદનું નિમંત્રણ મોકલાવ્યું. એ જ પ્રમાણે ટિળકે પણ પરિષદમાં આવીશ, એમ જણાવ્યું પણ ખરું.

રક્ષમણીનો સ્વયંવર થયો. રાજા-રજવાડાં એકઠાં થયાં. જનમંથ શિશુપાલનાં પણ સ્વાગત થયાં. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ તરફ દષ્ટિ ડાલ્યું નામે છે? તેમને પૂછે છે કાણ? એવી સ્થિતિ આ પરિષદમાં લોકમાન્યની હતી. સ્વાગત સમિતિએ નક્કી કર્યું કે ફક્ત પ્રમુખનું જ સરધસ કાઢવું-ખીજા કોઈનું નહિ. આનો અર્થ સ્પષ્ટ હતો, અને તે એ કે લોકમાન્ય ટિળકનું સ્વાગત કરવું નહિ. પણ —

થયું! લોકમાન્યનું સ્વાગત થયું! ભવ્ય સ્વાગત થયું! પ્રમુખ કરનાયે જંગી સ્વાગત તેમનું થયું. તે માટે રેશન ઉપર આખું શહેર ઊમટેલું અને ત્યાંથી તેમનું સરધસ નીકળેલું. તે ખરેખર ભવ્ય, સુંદર અને પ્રચંડ હતું. રસ્તામાં ઢેકઢેકાણે તેમનું સન્માન કરવામાં આવ્યું. ચાર માણસોએ પોતાનાં ખારી ખારણાં ખંધ કર્યા એટલે કંઈ સૂર્યનારાયણ પોતાનાં સહસ્ત્ર કિરણો વડે પ્રકાશ ધન રેલાવવા ઊઠ્યા વિના રહે ખરા? સ્વાગત સમિતિએ બહિષ્કારવાદી ટિળકનો લગભગ બહિષ્કાર જ કર્યો હતો, પરંતુ તેમનો તો ભવ્ય સત્કાર થયો. આ બદુર્ઘ લાકડી કાણે ફેરવેલી?

ઢાચરખ આશ્રમના બદુગરે!

મહાત્મા ગાંધીજીએ એક નાનું સરખું નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું. પહેલાં કર્યું અને પછી કહ્યું, એ ગાંધીજીની રીત પ્રમાણે પેલું ચાર લીટીનું નિવેદન નીચે પ્રમાણે હતું:

‘લોકમાન્ય ટિળક જેવા અનોક દેશલક્ષ્મી આપણા શહેરમાં પધારે છે. તેમનું સ્વાગત કરવું તે દરેક શહેરીનો ફરજ છે. તેમના સ્વાગત માટે હું રેશન પર જવાનો છું; સહુ શહેરીઓએ પણ આવવું એવી મારી આમહમરી વિનતી છે.’

આ પત્રિકાની હજારો નકલો શહેરમાં વહેંચવામાં આવી. જનતા પર તેની અસર બહુ જોવી થઈ. તેને કારણે ટિળકના આગમન પ્રમંજે

સત્કારને બદલે પ્રચંડ જનભેદની જમા થઈ, બહિષ્કારને બદલે લવ્ય સત્કાર થયો અને વૈરાગ્ય મરુભૂમિની જગ્યાએ મંચવ નંદનવન ખીલી ઊઠ્યું.

આ કરતથિ કૌંગ્રેસની વધારે કીમતી સેવા કરવાની તક દાદાસાહેબને પાંચ વર્ષ બાદ સાંપડી. ૧૯૨૧ની સાલમાં અખિલ ભારતીય કૌંગ્રેસનું અધિવેશન અમદાવાદમાં ભરાયું. તે વખતે ગાંધીયુગનો અરણ્યોદય થયો હતો. અસહકારનાં સહેલ દિરણુ દેશભરમાં પ્રસરી હતાં. એક નવા પ્રકારનું અદ્ભુત તેજ જનતાના શરીરમાં મંચાર કરતું હતું. અપૂર્વ ચૈતન્ય વડે સમગ્ર રાષ્ટ્ર ધનગની રહ્યું હતું.

ગાંધીજીના શરેરમાં આ વખતે લગભર કૌંગ્રેસ અધિવેશન અમૂત-પૂર્વ બની રહેવાનું હતું. દેશને ખૂલેખૂલેથી હળરો પ્રતિનિધિઓ આવવાના હતા. તેઓ મોટા-મોટા નેતાઓ હતા. તેમના રહેવાની, જમવાની, ટપાલની, વાહનની એમ બધા જ પ્રકારની વ્યવસ્થા બરોબર રીતે કરવાની જવાબદારી સ્વાગત સમિતિની હતી.

સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ વલ્લભભાઈ હતા અને મનોઓ દાદાસાહેબ અને ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક હતા. ઇન્દુલાલ શરૂઆતમાં જ એ કામથી કારેજ થઈ ગયા હતા. એને લીધે એકલા દાદાસાહેબને માથે મનો તરીકિતું બધું જ કામ આવી પડ્યું. મનો તરીકિતું નહિ, પણ બધાં જ કામ તેમની હિપગ આવી પડ્યાં. પ્રમુખ તેમ જ સમિતિના ખીલ સભ્યો વધારે સમય ફાજલ પાડી નહોતી શક્યા. એટલે દાદાસાહેબ રોજ નવારે ૭-૩૦ વાગતાં કૌંગ્રેસ કચેરીમાં જે બપોલે ગમે દસ વાગ્યા સુધી એક-ધારું, ખીટીએ ચોટલી બાંધી હોય તેમ, તન તોડીને કામ કરતા. ફક્ત જમવા માટે નજીકમાં આવેલ પોતાને ઘેર જઈ આવતા. ચોખ્ખાઈના, મુન્યવસ્થાના અને કાર્ણશ્મતાના આદર્શ બની રહેવું જોઈએ એવો તેમનો આગ્રહ હતો. વખતસર કામ કરવું તે તેમનો નિર્ધાર હતો.

દાદાસાહેબની જવાબદારી કેવળ બરોબર વ્યવસ્થા કરવાની જ

નહોતી, એ વ્યવસ્થાનો ખર્ચ કરકસરથી થાય, એ પણ તેમણે જોવાનું હતું કાર્યક્ષમતા બળવીને કરકસર કરતી જોઈએ એમ બેવડી જવાબદારી તેમની ઉપર હતી એક પાઈ આખી રાત રોધવા બેસનાર એકનાથ મહારાજની એકતાનતાથી તેઓ આખોમા તેલ ઘાલીને કામ કરતા આમેન તેમણે કરકસરથી કામ કર્યું જ હોત, પરંતુ અમદાવાદ એટલે તો ગાંધીજી ની તપોબૂમિ! ત્યાં એકદમ સાદાઈ જ હોવી જોઈએ અધિવેશનમાં ખુરસીઓને રૂખસદ મળી ખાદીના પાથરણા પાથરવામાં આવ્યા પ્રતિ નિધિઓના તબૂઓ પણ ખાદીના રૂપિયા સાડાત્રણ લાખની કિંમતનું ખાદી નગર જિલ્લો થયું નવા પ્રકારના ૬૦૦ સડાસ બનાવાયા જોડા અને ખૂટ મડપમાં સાથે લઈ જવાની મનાઈ હતી તેને માટે નમરવાળી ટિકિટ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી જે કોઈને પોતાના પગરખાનો વિરહ થતા દેવો નહોતો તેમને માટે ચાર આનાની કિંમતે થેલીઓ વેચાતી આપવામાં આવતી ફક્ત વીજળીના દીવા બધે ઝળહળતા હતા પ્રતિ નિધિઓને અમદાવાદ શહેરનો પરિચય આપવા માટે હિંદી અને અંગ્રેજીમાં 'ગાંધીડો' કાઢવામાં આવી હતી સેંકડો સ્વયંસેવકો રાતદિવસ દોડધામ કરતા હતા, આઠ આઠ કલાકની નજી પાળીઓ કરી કામનો બોજો ઉપાડતા હતા એકલા હિસાબી કામકાજમાં ૧૦૫ સ્વયંસેવકોની જરૂર પડતી હતી 'ઇન્ડિયન નેશનલ સર્વિસ' એ નામનું એક સ્વયંસેવક દળ જિલ્લો કરવામાં આવ્યું હતું

આ તમામ કામકાજનો ખર્ચ માથે ન પડે એટલા માટે પ્રેક્ષકોની ટિકિટોનો ભાવ વધારવામાં આવ્યો હતો પહેલાના કૌચેસ અધિવેશનોમાં ૧૦-૨૦ રૂપિયા ટિકિટોનો દર રહેતો પરંતુ અહીં તો ૧૦૦, ૫૦૦, ૧,૦૦૦ ૫,૦૦૦ રૂપિયા જેટલો દર નક્કી કરવામાં આવ્યો અધિવેશનમાં નક્કી કરાયેલા પ્રમુખ દેશમધુ ચિત્તરજન દાસ માટે ચાદીનું સિંહાસન મૂકવામાં આવ્યું હતું અધિવેશનના આ મડપમાં કાર્યક્ષમતા અને કરકસર એ બંને બે બહેનોની જેમ ફેરફારડી રમતા હતા તેવી જ

રીતે સાદાર્થ અને સુશોભન હાથમાં હાથ મિલાવી સાથે વિહન્તા હતાં.

ખરોખર અધિવેશન ભરવાના સમયે સરકારે દાસખાત્રુની ધરપકડ કરી, તો પણ હકીમ અજમલખાનના પ્રમુખપદે અધિવેશન તો ભરવામાં આવ્યું જ. બધાં ભાણેજો અંગેજી ભાષામાં થવાને બદલે હિંદીમાં થયાં. અધિવેશનની સાથે સાથે જ સ્વદેશીનું પ્રદર્શન પણ ભરવામાં આવ્યું હતું, અને કૌંચેસજનોના અનોરમન માટે એક સંગીત-પરિષદ પણ થોજવામાં આવી હતી. કાયદાખત્રુને હરાવ ગાંધીજીએ રમૂ કપો અને વિદ્યુતભાર્થ એ તેને ટેકો આપ્યો. આ હરાવ કૌંચેસનો જાણે પ્રાણ જ હતો. અને એને પ્રતિષ્ઠા સમગ્ર દેશમાં ચેતનનું નવું મોઢું બેઠ્યું.

લાખો લોકોથી ધનગની નહેલ પેલું કૌંચેસ-નગર ચાર દિવસમાં તો પૂરું થઈ ગયું. પણ તેની પાછળની વ્યવસ્થા કરવાની માયાદુટ કેટલી બધી હતી! અધિવેશનમાં ૧૮,૦૦૦ પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા; અને પ્રેક્ષક તો લાખોથીયે અધિક! કૌંચેસનું અધિવેશન પૂરું થયું તા. ૨૯મી ડિસેમ્બરના રોજ સંધ્યાકાળે, અને તા. ૩૦મી ડિસેમ્બરના રોજ બપોરના ૧૨ વાગતાં તો લાખો રૂપિયાનો પોતાનો હિસાબ પૂરો કરી દાદાસાહેબે કાપાધ્યક્ષ રોક જમનાદાસના હાથમાં રૂપિયા ૧૪,૦૦૦ની રકમ મૂકી. રોકજી આશ્ચર્ય પામ્યા, બધા જ આશ્ચર્યચકિત થયાં, અત્યાર સુધીના કૌંચેસના ઇતિહાસમાં આવી તત્પરતા કહીયે નજરે ચડી નહોતી. એકાદ સાદું સમેલન હોય કે ગણેશોત્સવ હોય, પરંતુ તેના જમાખર્ચનો હિસાબ પૂરો કરતા મહિનાના મહિના લાગતા હોય છે—અને કૌંચેસ તો રાષ્ટ્ર-ચાપી સગ્યા! તેમાં લાખો લોકો આવેલા! તે માટે લાખો રૂપિયાની લેવડદેવડ થયેલી! તો પણ દાદાસાહેબે બીજે જ દિવસે બધો હિસાબ પૂરો આપ્યો. અને તેમાં સિલક રાખેલી તે તમામે તમામ રોકડ રકમના ગ્વરૂપમાં આપી દીધી તે બદલ રોકજીને ખૂબ જ નવાઈ લાગી અને તેમણે હર્ષથી ‘કમાલ કરી’ એમ કહી દાદાસાહેબની ખીંક ચામડી. ગાંધીજી સુધ્યાએ તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરી.

મોટાંની આરી પ્રશંસાની સાથે સાથે એક સાધારણ માણસના મોટેથી અ કલ્પિત રીતે દાદાસાહેબને પોતાના કાર્યની વાહવાહ સાંભળવાનો પ્રમંગ સાપડ્યો. બીજા વર્ષના અધિવેશનમાં હાજરી આપી તેઓ આગાડીમાં અમદાવાદ પાછા આવવા નીકળ્યા હતા. ગાડીમાં તેમને એક ગૃહસ્થ મળ્યા. તેઓ પણ અધિવેશનમાંથી પાછા ફરતા હતા. બંને વચ્ચે કંઈ ઓળખાણ-પિછાણ નહોતી. પરંતુ વાત કરતાં-કરતાં અધિવેશનની વ્યવસ્થા સંબંધી વાત નીકળી ત્યારે નીચે મુજબનો મગ્નનો સવાદ તેમની વચ્ચે થયો. એમાં ખૂબી એ છે કે પેલા ગૃહસ્થને ગોતે માવળકર સાથે વાત કરે છે એની કલ્પના સુધ્ધાં નહોતી—

ગૃહસ્થ : અધિવેશનમાં કેટલી ગરમડ, ધમાલ અને અવ્યવસ્થા હતી ! એકનાં પગખ્યાં બીજાના પગમાં, બેસવાની વ્યવસ્થા નહિ, ભોજનની સગવડ ન મળે, કશું જ ન મળે. જાણે મોટું ખર્ચર ભરાયું હોય ।

દાદાસાહેબ : અરે એ તો એમ જ ચાલવાનું. ઢેક-ઢેકાણેથી લાખો લોકો એકઠા થાય એટલે કંઈ ને કંઈ અગવડ પડવાની જ. આપણા જત્રાનાં રથજોમાં એવું નથી થતું ?

ગૃહસ્થ : એવું ખોલો નહિ ! આવું જ અધિવેશન અમદાવાદમાં ભરાયું હતું ને ? ત્યાં હું ગયો હતો, અને તેની વ્યવસ્થાનું કેવી રીતે વર્ણન કરું ? ચારે ખાણુ એકદમ સ્વચ્છતા, બધાં જ કામ એકદમ વખતસર અને ખધું જ જાણે પહેલાથી જોકવેલું હતું, એકદમ યતની જેમ વ્યવસ્થિત !

દાદાસાહેબ : એમ કે ? કહો તો ખરા, એ અધિવેશન આવું સફળ શાને લીધે થયું હતું ?

ગૃહસ્થ : અરે, માણસો તો એના એ જ, પણ વ્યવસ્થાપક સારો હોવો જોઈએ. ત્યાં માવળકર હતા ને !

દાદાસાહેબ : તે હું જ. આભાર !

આવી જ ચપળતા અધિવેશનનો અહેવાલ છપાવવામાં પણ દાદા-

સાંકળે દાખવી. આવતા અધિવેશનની સ્વાગત-સમિતિને એ ઉપયોગમાં આવે એ દૃષ્ટિએ કામકાજની નાનીનાની નોંધો પણ તેમાં તેમણે કરેલી. અને તે અહેવાલ છપાવ્યો સ્વદેશી કાગળ પર. આવો આ સર્વાંગ સુંદર અહેવાલ સને ૧૯૨૨ની સાલમાં ઑક્ટોબર મહિનામાં—એટલે ખીન અધિવેશન પહેલાં—પ્રસિદ્ધ થયો. આવી ઝડપ કોંગ્રેસના ઇતિહાસમાં લાગ્યે જ નેવા મળતી

અમદાવાદમાં કોંગ્રેસ અધિવેશનનું સમારક થતું જોઈએ, એવી બધાની ઇચ્છા હતી. તે માટે પણ દાદાસાહેબે ખૂબ મહેનત કરેલી. ત્યાં પેલું અધિવેશન લરાણુ હતું તે જમીન ૨૧ એકર હતી. તે રૂપિયા સાડાચાર લાખમાં તેમણે માગી. પરંતુ જમીન માલિક રૂપિયા સાડાપાંચ લાખની કિંમત કહેતા લાગ્યો. ‘ટિળક સમારક નિધિ’માંથી અમદાવાદના લોકોને ફાળે દસ લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા. પરંતુ જમીનમાલિકે કહેલી કિંમત દાદાસાહેબને વાજબી લાગી નહિ આગળ ૧૯૨૮ની સાલમાં સરકારે ફક્ત દોઢ લાખ રૂપિયામાં તે જગ્યા મેળવી આપી આ ઉપરાંત એક વાડીલાલ સારાભાઈના ટ્રસ્ટીએ સાડા પાંચ લાખ રૂપિયાની અને શેઠ નગીનદાસે પોણા લાખ રૂપિયાની રકમ ભેટ આપી. એને પ્રત્યાપે આધુનિક સાધનસામગ્રીથી સુસજ્જ એની બાંધીતી વાડીલાલ સારાભાઈ દોરિપટલ બાંધવામાં આવી અને તેને પ્રસ્તુતિગૃહ પણ જોડવામાં આવ્યું ગરીબ બિચારાઓના રોગનિવારણ માટે કાલમની સગવડ બીજી થઈ ગરીબોની વડારે ધાનાર કોંગ્રેસની સ્મૃતિ કાલમી બની. આ દયાખાનાનું ઉદ્ઘાટન સરદાર વલ્લભભાઈએ તા. ૧૩ ડિસેમ્બર, ૧૯૩૧ને રોજ કર્યું ત્યારે દાદાસાહેબ અમદાવાદ નગરપાલિકાના પ્રમુખ હતા આ ઇમારતના પ્રાગથ્થુ-માં એક સુદર કુવારો બાંધેલો છે અને તેની નીચે એક શિલાલેખ મૂકવામાં આવ્યો છે:

‘સને ૧૯૨૧ના ડિસેમ્બર માસમાં ૩૬મી નાણિય મહાસભાની યાદગાર

બેઠક આ રીતે ભરાઈ હતી. તે સમયેના આ કુવારો સેવાધર્મની પ્રેરણા આપતો કાયમ સખત્રામાં આવ્યો છે.’

બધાએ મુક્તકંઠે પ્રશ્ન કરે તેની આ સિદ્ધિ દાદાસાહેબને કૃપી રીતે મળી? કર્ણના કવચકુડળની જેમ તે જન્મમત હતી શું? તનતોડ કામ કરવું, બધા સાથે હળામળાને વર્તવું અને ઝડપથી અને સારી રીતે કામ પતાવવા—એ ગુણો આત્મસાત કરતા પહેલા દાદાસાહેબને ખૂબ તપશ્ચર્યા કરવી પડી હતી. ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈના નેતૃત્વ નીચે એકાદ સાદા સૈનિકની જેમ તેઓ શિસ્ત અને આસપાસકતાથી વર્તતા; અને ગાંધીજીનું જીવન એટલે તો બસ-કામ, કામ ને કામ જ!

અમદાવાદમાં ૧૮૮૦ની સાલમાં ‘ગુજરાત સભા’ નામની એક સાર્વજનિક સંસ્થાની સ્થાપના થઈ હતી. તે જમાનાની રીત પ્રમાણે એ સભા લોકોની માગણીઓની અરજીઓ સરકારને મોકલતી. ૧૯૦૬ની સાલમાં મોર્લે-મિન્ટો સુધારા આવ્યા, ત્યારે તે વિશે અભિપ્રાય આપતું એક વિસ્તૃત લખાણ સભાએ સરકાર સમક્ષ પેશ કર્યું હતું. ૧૯૧૬ની સાલમાં ભરાયેલ પ્રાંતિક પરિષદમાં દાદાસાહેબની કાર્યશક્તિ ચમકી ઊઠી હતી, એટલે તેમનું નામ વલ્લભભાઈએ ‘ગુજરાત સભા’ના મંત્રીપદ માટે સૂચવ્યું. તેમની નિમણૂક થઈ. એકંદરે ત્રણ મંત્રીઓ હતા. પગલુ મોટે ભાગે બધું કામ દાદાસાહેબે જ કરવું પડતું. ‘આ મંત્રીપદ છોડો એટલે સરકારી વકીલ તરીકે તમારી નિમણૂક કરવામાં આવશે’ એવું કહેણ સરકાર તરફથી આવ્યું પણ દાદાસાહેબને તો સરકારી નોકરીનો મોહ હતો નહિ એટલે સભાનું મંત્રીપદ સંભાળ્યું. સ્વાર્થને બદલે સેવાને એમણે અધિક મહત્ત્વ આપ્યું. લોકમાન્ય ટિળકે ‘ન્યૂ ઈંગ્લિશ સ્કૂલ’ કાઢતા પહેલા મુનસફની જગા માટે અરજી કરી હતી. પણ તરત જ, એટલે ૧૮૮૦ની સાલમાં, એકે સત્ર પછી ટિળકે સરકારના ખાનગી મંત્રીને જણાવી દીધું કે મારું નામ મુનસફની જગા માટેના ઉમેદવારોમાં મૂકતા નહિ,

(કેસરી' તા ૧૨-૪-૧૮૯૨) તેવું જ વલણ આ સરકારી નોકરી અંગેનું દાદાસાહેબનું હતું.

૧૯૧૭ની સાલમાં ગાંધીજીના સૌમ્ય તેજના પ્રિયો ચપારણમાં ફેલાયા ત્યાંના મજૂરોની સ્થિતિ જોવા માટે તેઓ નીકળ્યા હતા. તેવામાં સરકારે તેમને મનાઈ કરી એ મનાઈઠીકમનો ભગ કરી ગાંધીજી આગળ ગયા એમનું એ સત્યાગ્રહી શૌર્ય જોઈ સમગ્ર રાષ્ટ્ર વિસ્મય પામ્યું. અમદાવાદમાં આ બાતમી તાગ્યો પહેલો તે વખતે 'શુદ્ધરાત સમાજ'માં દાદાસાહેબ, વલ્લભભાઈ વગેરે આ પીતા બેઠા હતા. ગાંધીજીના પ્રતિક્રમી આ વાત વીજળીના ઝંકા લાગે તેમ મધાને ચમકાવી ગઈ. 'ભાવગમર, આ મુકરમ ખરો મર્દ છે તેને જ આપણે હવે 'શુદ્ધરાત સમાજ'ના પ્રમુખ બનાવીએ' એવો સહજ ઉદ્ગાર ત્યાં નીકળ્યો.

તે પ્રમાણે ગાંધીજી ચપારણથી અમદાવાદ આવ્યા એટલે 'શુદ્ધરાત સમાજ'ના એક મની તરીકે દાદાસાહેબ તેમને મળવા ગયા અને સમાજના પ્રમુખ ધરાની તેમને વિનવી કરી તે તેમણે મંજૂર રાખી પછી પ્રમુખ અને મનીના મધ્યે ગાંધીજી સાથે દાદાસાહેબનો સમય ગાઢ બન્યો. એને પ્રતાપે તેમને એ મહા માના જીવનનું દર્શન નિમ્નતાથી કરવા મળ્યું. ગાંધીજીનું જીવન તો આધ્યાત્મિક ગત્યનો ભંડાર છે એવું દાદા સાહેબને રોજેરોજ પ્રતીત થતાં લાગ્યું. ગાંધીજીના ત્યાગ વિનય, ચારિત્ર્ય, સત્યનિષ્ઠા, સ્વાભિમાન એટલે જાણે રત્ન માણેગની ખાણ જા! ગાંધીજીના સૈનિક જીવનમાં પણ સ્વદેશી વ્રત, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, અરપૂર્યત્વ નિવારણ વગેરે કામોનું શિક્ષણ મળતું પુસ્તકિયુ જ્ઞાન કે વ્યર્થ ચર્ચાની બહાર ત્યાં નહતી—પણ નક્કર કામ ઉપર જ તમનો મતાર રહેતો.

અને પ્રગ્નિદ અને અદકારની તો હવા પણ ત્યાં સ્પર્શતી નહોતી એ વાર 'શુદ્ધરાત સમાજ'ના કામ માટે દાદાસાહેબ ગાંધીજીના સાતગમતી આશ્રમમાં ગયા હતા કામ પૂરું કરવા તેમને રાત્રે ત્યાં જ રહેવું પડ્યું.

તેઓ ત્યાં જ સૂતા. સવારે જીડીને તેમણે પોતાની પથારી વાળી અને તે ક્યાં મૂકવાની છે એ પૂછવા માટે ઓરડી બહાર ગયા. પાછા આવીને તેમણે શું જોયું? ખભે પેલી વાળેલી પથારી હવે ગાંધીજી સામેથી આવતા હતા!

‘તેમને જે જોઈએ તે આપજો,’ એવી ગાંધીજીની આશ્રમવાસી-ઓને આજ્ઞા હતી. એને લીધે દાદાસાહેબને દૂધ, ફળ, સાકભાજી વગેરે ચીજ-વસ્તુઓ આશ્રમના નિયમ કરતાં વધારે અપાયાં હતાં. મચ્છરદાનીની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. ગાંધીજી પોતે સાદાઈનો કડક નિયમ પાળતા, પરંતુ મહેમાનને અગત્ય પડવા દેતા નહિ.

‘મણુભર ઉપદેશ કરતાં કણુ જોટલું કાર્ય વધારે સારું’ એ ઉક્તિનો અમલ ગાંધીજીના જીવનમાં કમલે ને પમલે દાદાસાહેબને દેખાવા માંડ્યો. દાખલા તરીકે, પત્રવ્યવહારના કામગીરી જેવી એક સામાન્ય બાબત. ‘ગુજરાત સભા’ના પ્રમુખ તરીકે ગાંધીજી નિમણૂ પછી સભાના કામગીરી ઉપર દાદાસાહેબે હાથવ્યૂં:

પ્રમુખ

શ્રીયુત મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

બાર-એટ-લૉ.

ગાંધીજીએ એ કામગીરી જેવા જોયા કે તરત જ દાદાસાહેબને પૂછ્યું: ‘આ શા માટે હાથવ્યૂં છે? હું હવે બેરિસ્ટર નથી—પણ ખેડૂત અને વચ્ચકર છું.’ આને લીધે દાદાસાહેબના મનમાંથી ચિદ્વતાનો અને વફાલાતનો તમામ અહંકાર આપોઆપ ઓગળી ગયો. દાદાસાહેબે પોતાનો તમામ અગત્ય પત્રવ્યવહાર દેશી ભાષામાં શરૂ કર્યો

દાદાસાહેબના સત્યનિષ્ઠા અને સેવાવૃત્તિ તો પહેલેથી જ હતાં. ‘ઇન્ડિયન લૉ રિપોર્ટર’ માસિક વકીલવર્ગને ખૂબ ઉપયોગમાં આવે છે, તેનું વાર્ષિક સવાજમ સાડા બાવીસ રૂપિયા હતું, પરંતુ લૉ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને

માટે ફક્ત દસ રૂપિયા રાખનામાં આવ્યું હતું. એવા એક વિદ્યાર્થીને દાદાસાહેબ ઉપર પત્ર આવ્યો કે મારે નામે આપને માટે માસિક મંગાવું છું એટલે આપનું અડધા કરતાં વધારે લવાજમ બચશે. આવા લગાડવેડા ખીજા અનેક વખતો કરતા હતા. પરંતુ દાદાસાહેબને પોતાના અકબંધ વર્તન ઉપર એટલોય ગ્રધ પડે તે પાલવતું નહોતું. તેમણે એકદમ મના કરતો પત્ર પેલા વિદ્યાર્થીને લખી દીધો.

અનેક ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને દાદાસાહેબ છૂટે હાથે મદદ કરતા— પૈસાની, પુસ્તકોની, તથામ પ્રકારની. પોતાની પાસેનાં જૂનાં પુસ્તકો તેઓ તેમને આપતા અને જરૂર હોય તો નવાં પણ ખરીદી દેતા.

દિવસે દિવસે ગાંધીજીના રાજકારણની ક્ષિતિજ વિસ્તીર્ણ થતી હતી અને તેની સાથે દાદાસાહેબનું કાર્યક્ષેત્ર પણ. તેઓ હોમરુલ લીગના સભ્ય બન્યા. ત્યાર પછી ગાંધીજીએ ભારત-વહાર સમક્ષ સ્વરાજ્યની માગણી કરતી જે અરજ કરેલી તે ઉપર હજારો સહીઓ દાદાસાહેબે એકઠી કરી. ગાંધીજીની પદ્ધતિ પ્રમાણે પેલી અરજ ટુંકી હતી—માંડ પદર લીટીની, અને તે પણ ગુજગતી લાખામાં લખેલી ! તેનો અર્થ દરેકે બરોબર સમજી સઘં ને પછી સહી કરી છે એ સાહેબને ખબર પડે એ માટે તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર ખીજા ખાનામાં છપેલું હતું. આ પત્રિકાનું નામ પણ એકદમ સાદું હતું :

‘શું છે અને શું બોધે છે ?’

ત્રણચાર મહિના ગામડે ગામડે સેંકડો કૌંસેસ કાર્યકર્તાઓ ચકરડીની જેમ ફરતા રહ્યા. ૧૦ લાખ સહીઓનો અરજ ભારત-વહાર સમક્ષ પેથ કરવામાં આવી અને સ્વરાજ્યની એકમુખી માગણી કરાઈ.

ગુજરાતનો ખેડા જિલ્લો ૧૯૧૭ની સાલમાં દુકાળનો ભોગ થઈ પડ્યો. ખેતીનો પાક રૂપિયે ચાર આનીયે ઊતર્યો નહોતો. વિશ્વયુદ્ધથી જર્જર બનેલો અને પ્લેગથી પિડાયેલો ત્યાંનો ખેડૂત દુકાળની પીડામાં સપડ્યો. તો પણ સરકાર તેનો પામેલી મહેસૂલની રકમ જગજગતીથી વસલ

કરવા લાગી. આ બુલમ વિરુદ્ધ 'યુગરાત સભા'એ સરકાર પાસે દાદ માગી, તકરાર કરી, વિરોધ કર્યો. પણ પથ્થર પર પાણી!

'યુગરાત સભા'ના મંત્રીઓ તરીકે દાદસાહેબ માવળંકર અને કૃષ્ણલાલ દેસાઈએ કમિશનર પ્રેટની આ બાબતમાં મુલાકાત માગી. તે તારીખ ૧૧ જાન્યુઆરી, ૧૯૧૮ના રોજ અપાઈ. એ દિવસે કમિશનર પાસે આ બંને મંત્રીઓ તેમ જ કારોબારીના બીજા સભ્યો પણ ગયા પરંતુ બીજા સભ્યોને મુલાકાત આપવાની કમિશનરે ના પાડી. આવી તો તેની ઉદ્દતાઈ હતી. તે અપમાન ગણી જઈ બંને મંત્રીઓ મુલાકાતે ગયા.

એ મુલાકાતમાં પણ તેમને શું મળ્યું?—ધૂટતા જ!

પ્રેટ: તમારી ઉંમર કેટલી?

માવળંકર: ૩૦ વર્ષની.

પ્રેટ: હજી તમે બહુ જ કાચી ઉંમરના છો, બિન અનુભવી છો. હજી તમારી જવાબદારી તમે પૂરેપૂરી ન સમજી શકો. કદાચ તમારા પ્રમુખને જણાવ્યા વિના તમે આ નોટિસ બહાર પાડી દીધી છે.

માવળંકર: તેઓ જાણે છે એટલું જ નહિ, પણ તેમની સૂચનાથી જ તે બહાર પાડવામાં આવી છે.

દેસાઈ: એનો મુસદ્દો માધીજીએ જ કરેલો છે.

પ્રેટ: હું દિલગીર છું. પણ ખેડા જિલ્લામાં યોગ્ય વડીલટ કરવાની કુલ જવાબદારી ત્યાંના કલેક્ટરની છે. આ નોટિસથી એમના હુકમનો અનાદર કરવાનું તમે ખેડૂતોને કહો છો એ તમે સમજી શકો છો.

માવળંકર: અમારો હેતુ એવો નથી. આ નોટિસ દ્વારા અમે તો માત્ર સંકર તરફથી છેવટનો નિર્ણય થતા સુધી જમીન મહેસૂલ ભરવાનું મુલતવી રાખવાની પ્રજાને સલાહ આપી છે. તે પણ તેઓ નિરતર પૂછ્યા કરતા હતા તેથી. પ્રજાએ કલેક્ટરનો હુકમ ન માનવો એવો ભાવાર્થ છે જ નહિ.

પ્રેટ: તમે વફાલ છો, તેથી તમે એટલું તો સમજી શકો કે દરેક વ્યક્તિ પોતે જે કામ કરે તેને માટે જવાબદાર ગણાય. આ નોટિસનો અર્થ એવો થાય કે પાકની આનાવારી કરવાનું તમે ખેડૂતને પોતાને જ સોંપી દો છો, પછી લાલે તે ગમે તેવો મામૂલી માણસ હોય.

દેસાઈ: નોટિસનો જે અર્થ તમે કરો છો તે ખરાબર નથી.

પ્રેટ: હું દલીલમાં ઊતરવા ઇચ્છતો નથી. હું નોટિસનો ખરાબર અર્થ કરી શકુ છું. તમે જીવાન અને બિન-અનુભવી માણસ છો. હું ઇચ્છું છું કે તમારે આ નોટિસ વિશે ફરી પુખ્ત વિચાર કરવો અને આવતી કાલ સાંજ સુધીમાં તમારા ઉવટના નિર્ણયની મને ખબર આપવી.

દેસાઈ: એ પ્રશ્ન વિશે ફરી વિચાર કરવાની અમને જરૂર જણાતી નથી. વળી તમે મુદત ઘણી ટૂંકી આપી છે. અમારા પ્રમુખ સાહેબ હાલમાં ચપારણુ ગયા છે.

પ્રેટ: મને ખબર નહીં કે તમારા આગેવાનો હિંદની ચારે દિશામાં ધૂમતા ફરે છે. પણ મારે એ સાથે શી નિશ્ચય છે?

માવળકર: આ બાબત ફરી વિચાર કરવા માટે તો અમારે કારોબારી મંડળની સભા બોલાવવી પડે. આટલા ટૂંક સમયમાં તે બની શકે નહિ.

પ્રેટ: તેમાં હું શું કરું? એ કંઈ મારું કામ નથી. જે આવતી કાલ સુધીમાં તમારા તરફથી કોઈ ખબર નહિ મળે તો સરકારમાં એ વિશે લખાણ કરવામાં આવશે અને 'સભા'ને સરકાર ગેરકાયદે ઠગવશે.

એટલે પછી ગ્રાંધીજીએ ચળવળ કરવાનું નક્કી કર્યું. તે માટે નડિયાદ જઈને તેઓ રહ્યા. તેમના અનુયાયીઓ ગામડે ગામડે ફરવા લાગ્યા અને પાકની નોંધ કરવા લાગ્યા. દાદાસાહેબ પણ રોજ સવારથી સાંજ સુધી ગામેગામ ફરતા હતા દિવસમાં ૧૦૦ ગામડાંની તેમણે તપાસ કરી. આ તપાસનો અહેવાલ ગ્રાંધીજીએ મુગાઈના જર્નલરને મોકલાવ્યો, અને તેની સાથે સાથે જ તા. ૨૨ માર્ચ, ૧૯૧૮ ને રોજ એક ઇલા ભરી ત્યાગદ પોકાર્યો.

૨૦૦ જેડૂતોએ સત્યાગ્રહના પ્રતિજ્ઞાપાત્ર ઉપર સહીઓ કરી. ગવર્નરે તપાસ-કમિશન નીમવાનું કબૂલ કર્યું. પણ કમિશનરને તે પોતાનું અપમાન લાગ્યું. ‘મારો રિપોર્ટ શું ખોટો છે? તપાસ-કમિશન નીમશો તો હું રાજીનામું આપીશ,’ એવી ધમકી તેણે આપી. ગવર્નરે તપાસ કરવાનું વચન તોડ્યું.

ત્યાર બાદ કમિશનરે નડિયાદ ખાતે જેડૂતોની સભા બોલાવી અને જમીન જપ્ત કરવાની ખીક બતાવી. ત્યારે એક આખામોસો જેડૂત જીભો ઘર્ષને બોલ્યો ‘સાહેબ, આ જમીન આપ અહીંથી વિલાયત લઈ જવાના છો કે શું? એ તો અહીં જ રહેશે—અમારે બદલે ખીજો કાઢી ખેતી કરશે.’

સભાનો અહેવાલ સાંભળી ગાંધીજીએ ઉદ્ગાર કાઢ્યા : ‘કમિશનરે સભા બોલાવી તે આપણા પહેલો વિજય છે.’

અને છેવટનો વિજય પણ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહને જ મળ્યો. સરકારે મહેસૂલની તમામ વસૂલાત મોકૂફ રાખી.

આવી નાની મોટી લડતો દ્વારા ગાંધીજીએ જનતાનો પ્રતિકાર-શક્તિ વધારી અને કાર્યકર્તાઓ પેદા કર્યાં. તે બધાનો ઉપયોગ સને ૧૯૨૦માં તેમણે પહેલી વાર કર્યો. સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં પ્રસારેલો અસહકારનો પ્રયત્ન અને અદ્ભુત સંગ્રામ તેમણે તે વર્ષે શરૂ કર્યો. તે માટે કલકત્તા ખાતે કોંગ્રેસનું એક ખાસ અધિવેશન ભરવામાં આવ્યું તેમાં અસહકારનો ઠરાવ ભારે ચર્ચા પછી મંજૂર થયો. મોટા મોટા જૂના કોંગ્રેસ નેતાઓ વિરુદ્ધમાં હતા. દાદાસાહેબનો મત પણ પ્રતિકૂળ જ હતો. કોર્ટ કોલેજ-કાઉન્સિલોનો બહિષ્કાર કરવો તેમને વ્યવહારુ લાગતો નહિ. એનો કોંગ્રેસજનો બહિષ્કાર કરે તો ખીજા લોકો ત્યાં જવાના અને સરકારનું ગાંડું તો ચાલુ જ રહેવાનું, એવી દલીલો તેમનું મન કરવા લાગ્યું. એ મન વકીલાત છોડવા તૈયાર નહોતું. આગળ નામપુરમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન

ભરાયું અને ગંધીજીના અસહકારને સંપૂર્ણ માન્યતા મળી. તો પણ દાદા-
સાહેબનું મન તો વકીલાતનો સંદેશ ત્યાજ કરવા તૈયાર નહોતું—

‘બદ્ધ થાવ તો આપણે વકીલાતની એક વર્તી કમાણી કાઢેમને
આપી દઈશું એટલે થયું’—એમનો સ્વાર્થ એટલી જીજ્ઞાસો.

‘આ પ્રશ્ન પેસાનો નથી. સરકારી હાથરખા જે સંકટો આપાર-
સ્તંભો છે, તેમાંથી એક કાઢી લેવાનો આ પ્રકાર છે. મારે વકીલાત
છોડી પારકી સરકાર સાથે અસહકાર કરવો જ બેઝિએ,’—એમનો
અપૂર્વ પ્રેમ જીજ્ઞાસો.

આવી રીતે સ્વાર્થ અને દેશભક્તિ વચ્ચેની ખેંચતણામાં દાદા-
સાહેબનું મન અટવાયું. એ ખેંચતણાને નિકાલ કેવી રીતે લાવવો?

એક નાનકડા પ્રસંગે ચુકાદો આપ્યો.

નાગપુર અધિવેશન પૂરું થયે દાદાસાહેબ રેલવે સ્ટેશન તરફ મોટર-
માં બેઠી રહ્યા હતા; સડજ બાવે અહીંના નગર નાખનાં તેમને રસ્તા
ઉપર બે નાનાં છોકરાં અધડાં નગરે પડ્યાં. ઢરી આડ-દસ વર્ષની ઉંમરનાં.
શરીર ઉપર એક ચીથડું સુઢાં નહેતું. સંપૂર્ણ દિગ્ગજ દશા! ઘાને
માટે તે નાગાં પૂત્રાં છોકરાં અધડાં હતાં?

એક ફાટ્યા તૂટ્યા કપડાં માટે!

તીવ્ર કંડી પડી હતી. એક ભાગે એવરોહ દાદાસાહેબના આખા
શરીરને ઢાંકતો હતો. તો પણ તેમનું શરીર ધ્રુમતું હતું ‘અને આ કોમળ
બાળકો! શરીર ઉપર ચીથડું સુઢાં નહેતું. કેવી તેમની દશા છે? આવાં
નાગાં-પૂત્રાં, બૃહ્યાં-તરસ્યાં, દીન દરિદ્ર દેશવાસીઓ આ દેશમાં સાચો કસોડો
હશે’ એવા એક ઉપર એક વિચાર આવતા હતા. ત્યારે તેમની મોટર
અપાટાનંધ સ્ટેશન ઉપર પહોંચી. આગમ્યકીમાં બેસીને નિરનિરાળાં દસ્ય
બારીમાંથી તેમને દેખાતાં હતાં; પરંતુ તેમના મન સમક્ષ તો એક જ
દસ્ય નરવરતું હતું. એક ફાટ્યા-તૂટ્યા ચીથડા સાડુ અધડનાર પેલાં

છોકરાઓનું ! તેમના મનમાં ભાવનાનો ઉદ્વેગ થયો. તેમની આંખોમાંથી અશ્રુ-
ધારા વહેવા લાગી. તેમનું અંતઃકરણ વારંવાર વિચાર કરવા લાગ્યું :
'તે તારા શરીર ઉપરથી કાઢી કાઢી પેલા છોકરાઓને કેમ ન આપ્યો ?
આવો પથ્થર-હૃદયનો તું કેમ ?'

પેલા બે છોકરાઓને સ્વરૂપે સમગ્ર દેશનું ભીષણ દારિદ્ર્ય તેમના
ચિત્ત સમક્ષ ખડું થયું. કમરે ફક્ત લગોટી પહેરી લાજ ઢાકનાર અને
એક વખત 'નાચણી' (બાજરી જેવું એક જાતનું અનાજ)—કુંભળા ખાઈ
ખૂબ શમાવનાર મામડાંનાં અસખ્ય ખેડૂતો પોતાની આગળ જિભા
છે, પોતાની સમક્ષ હાથ લખાવે છે, એમના પેટ ઉપર હાથ ઢોકે છે :
એવું ચિત્ત તેમની આંખોને દેખાવા લાગ્યું. તેમનું હૃદય હચમચી
ઊઠ્યું. તેમનો રાષ્ટ્રપ્રેમ વિજયી બન્યો. તેમનું મન સ્થિર થયું તેમણે
નિશ્ચય કર્યો : 'હું વક્રીલાત છોડીશ—કૌંઝેસના આદેશ મુજબ હું એક
વર્ષ માટે વક્રીલાત છોડીશ, સરકાર સાથે અસહકાર કરીશ—કરોડો
હિંદી લોકોને દુઃખ અને ગરીબાઈમાં રાખનાર પાતકી સરકારને
ઉપલાની નાખવા માટે હું પ્રયત્ન કરીશ.'

હૃદયે એક વાર નિશ્ચય કર્યો કે અમલ કરવાનું દાદાસાહેબે
શરૂ કર્યું જ સમજ્યો. તા. ૧ માર્ચ ૧૯૨૧થી એમણે એક વર્ષ માટે
વક્રીલાત છોડી. એ વખતે એમની વાર્ષિક આવક નવ દસ હજાર રૂપિયા
હતી. એમણે એને સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કર્યો, અને રાતદહાડે તેઓ કૌંઝેસના
કામમાં લીન બન્યા. બારડોલી તાલુકામાં કાનૂનભંગનું હોમકુક પેટાવવાની
તૈયારી કરવામાં એમનો ફાળો હતો. એ નવીન, પવિત્ર, મગલ યજમાના
પોતે એક ઋત્વિજ છે એની એમને બેહદ અને અપૂર્વ ખુશી થતી હતી—
અભિમાન પણ થતું હતું. ધનના દગલા પર બેસવાથી જે સુખ કોઈ
દિ' મળવાનું નથી તે સેવાનું, સત્કાર્યનું, પરોપકારનું, અન્યાય-નિવારણનું
સુખ દાદાસાહેબને મળી રહ્યું હતું.

આવા નવા જ કાર્યમાં, નવા જ આનંદમાં એક વર્ષ ક્યારે પસાર થઈ ગયું એની એમને ખબર પણ ન પડી. ૧૯૨૨ની સાલનો માર્ચ મહિનો ભિજ્યો. એ વખતે રાષ્ટ્ર-ચક્ર વેરવિખેર થઈ ગયેલો હતો. ચોરીચોરા-માં લોકોએ પોલીસોને બાળ્યા, એટલે અહિંસાવાદી ગાંધીજીએ બારડોલીનો નક્કી કરેલો કાનૂનલગનો કાર્યક્રમ મોકૂફ રાખ્યો. આખા દેશે સખત આંતરિક અનુભવ્યો. ‘હવે પછી શું?’ એ પ્રશ્ન રાષ્ટ્ર સમક્ષ આવીને ભિજ્યો રહ્યો.

આ પ્રશ્ન ઉકેલ્યો સરકારે—પોતાની રીતે—તા ૧૦ માર્ચને રાજ ગાંધીજીની ધરપકડ કરીને।

રાતના સાડા દસ વાગ્યા હતા. સાગરમતી આશ્રમમાં સર્વેન સૂમસામ હતું. બધાં જ નિદ્રાવશ હતા. ગાંધીજી પણ જાગતા હતા. એવામાં પોલીસોની મોટર આવી. પ્રાર્થના કરીને વિનોદ કરતા ગાંધીજી પેલી પોલીસની મોટરમાં જઈ બેઠા. તેમને સાગરમતી જેલમાં રાખવામાં આવ્યા—દાસી ચાર્ડમાં।

ખીજે દિવસે કેસ શરૂ થયો. શાહીમાગમાં સર્કિટ હાઉસમાં તે ચાલ્યો. પ્રેક્ષકોની ખૂબ ભીડ ભમી હતી. બધાને જેલવાની જગા અદાલતમાં કવાયત હોય ફોર્ટની અર્ધી જગા ગાંધીજીની ટુકડી માટે રાખવામાં આવી હતો. તે માટે સરકારે દાદાસાહેબને પાસ આવ્યા હતા તે તેમણે મુખ્ય ફોર્મિસજનોમાં વહેંચ્યા. પરંતુ આશ્રમની વાત તો એ કે જ્યારે દાદા-સાહેબ ફોર્ટમાં ગયા ત્યારે તેમની બધી જગાઓ ભરાઈ ગયેલી! ત્યાં સરોજિની નાયકુ જેવા મોટા મોટા રાષ્ટ્રનેતાઓ બેઠા હતાં। તાજ જ જેલમાંથી છૂટીને આવેલા પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ પણ હાજર! ખુદ દાદાસાહેબ માટે એક પણ ખુરશી ખાલી નહોતી. પોલીસ અધિકારીએ તેમને બોલાવ્યા અને સરકારી જગા પર, એકદમ જળની સામે, નજદીકની ઠરેણમાં બેસાડ્યા. અદાલતમાં વિલક્ષણ સ્તબ્ધતા છવાયેલી હતી. અદાલતની ચારેઘર બદ્દકવારી પોલીસ અને સૈનિકોનો કડક બંદોબસ્ત હતો.

અદાલતમાં મહાત્મા ગાંધીને લાવવામાં આવ્યા ત્યારે તમામ અધિકારીવર્ગ ઊભો થયો. ઍડવોકેટ-જનરલ આવ્યા ત્યારે તેમણે કૃશ, અર્ધ-નમ્ર રાજકેદી તરફ જોયું અને ડોકુ નમાવી તેમનું અભિવાદન કર્યું. ન્યાયાધીશ જૂમફીલ્ડ પોતાનાં આસને બેઠા. તેમની સમક્ષ, એ ન્યાયમંદિરમાં આવો મુરકદમો તો પહેલો જ હતો.

ગાંધીજીએ ધીરગલીર અવાજમાં પોતાનું ઉદાત્ત નિવેદન વાંચ્યું. સાંભળતાં જ દાદાસાહેબનું અંતઃકરણ વલોવાવા લાગ્યું. વલ્લભભાઈની આંખોમાંથી તો ટપોટપ આસુ વહેવા લાગ્યાં. એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજ ન્યાયમૂર્તિ જૂમફીલ્ડ પણ અસ્વસ્થ દેખાવા લાગ્યા. તેમના મોંમાંથી જે શબ્દ નીકળતા તે પણ કંપતા અવાજમાં. છેવટે તેમણે કેસનો સુકાદો લખ્યો. સુકાદાનો છેવટનો ભાગ લખતાં તેમનો હાથ દાદાસાહેબને ધ્રુજતો દેખાયો. લોકમાન્ય ટિળકની હરોળમાં ગાંધીજીને મૂકીને ન્યાયાધીશે ગાંધીજીનું મોઢું ગોરવ કર્યું. ગાંધીજીએ તેમનો આભાર માન્યો. અને ‘શાંતિથી કામ કરતા રહેજો’ એવો આદેશ આપી ગાંધીજી જોડને રાતે ચાલતા થયા. કોઈએ તેમનો હાથ હાથમાં લીધો તો કોઈએ તેમના ચરણે માથું મૂક્યું. તેઓ ગયા પછી દાદાસાહેબ ત્યાં દોર્ટમાં જ નાના બાળકની જેમ રડવા બેઠા. તે વખતે બધાંની આંખો આંસુથી ભરાઈ આવી હતી—પોલીસની પણ !

આ ઐતિહાસિક મુકરદમો ચલાવ્યા બાદ ન્યાયમૂર્તિ જૂમફીલ્ડ રજા ઉપર જીતરવાના હતા, એટલે ડેપુટી સરકારી વકીલે બીજે દિવસે તેમને ચા-પાણી આપ્યા. ‘આ સમારલ બધ રાખો’ એવું પેલા અંગ્રેજ ન્યાયમૂર્તિએ સૂચવ્યું હતું. કારણ, આખા દેશ ઉપર દુઃખની છાયા પથરાઈ હતી. પણ વકીલે—રાજનિષ્ઠ વકીલે—હક કરીને પેલો સમારલ યોજ્યો જ. પરંતુ તેમા હાજરી કોણે આપી? મુઠ્ઠીભર સરકારી અધિકારીઓએ !

સરકારી વકીલ રા.બ. ગિરધરલાલ ઉત્તમરામના મનમાં આથી

કોટા રહી ગયો ગાંધીજી જેવા મહાત્મા નિરુદ્ધ પોતે મુકદ્દમો ચલાવ્યો, તે વિચારથી તેમનું મન અવરથ બન્યું મનનો સતાપ સમાવવા માટે તેઓ દાદાસાહેબ પાસે ગયા અને બોલ્યા— 'આવળકર સાહેબ, મારે હાથે આ પાપ થયું તે જીવનભર મને ઝેરી ખાશે તેનું થોડું ઘણું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત મારે કેવું છે તો તમે મારું એક કામ કરો ગાંધીજી જેલમાં છે ત્યાં મુઘી દર મહિને ત્રીસ રૂપિયા કસ્ટરખાતે પહોંચાડ કરો— ફક્ત મારું નામ જણાવ્યા વિના!'

રાષ્ટ્રવ્યાપી આંદોલનમાં ભાગ લેતા અગ્રાહે દાદાસાહેબ નવ પાલિકાતે દરવાજો જનતાની સેવા કરતા હતા આંદોલનનું કાર્ય તેમની ખરું, પણ ટૂંક સમયનું—એ વાદળની અથડામણમાંથી નિષ્કર્ષનાર અને કડકકાંટ કરનાર વીરના જેવું! પણ નગરપાલિકાનું રોજનું છતાં શાત, સ્થિર કામ એટલે નેરમડગમાંથી અવાજ ક્યાં વિના, અગર જ મરે વગસનારો આહો વરસાદ! દાદાસાહેબનાં શાન્ત સ્વભાવને આ બીજા પ્રકારનું રચનાત્મક માર્ગ કેવાને ઉત્સાહ હતો—ટેન્ક મુલાન વસ્ત્રી આયુધની આખરી ક્ષણ મુઠાં અને તેમાં તેમની દક્ષ, કુશળ નિરુદ્ધી હિસાબો અને સિર બદ મુદ્દિને ઉપયોગ પણ અવોકિત રીતે થયો ૧૯૧૬ની નાલમાં વસંતભાઈના આગ્રહથી અમદાવાદ નગરપાલિકામાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો કોર્ષ પણ જગાની લાલસા ન ગળતા જે આવે તે કામ ચોક્કસ રીતે પાગ પાડતું એ જ તેમનું મન હતું તેમ કરતા સગમરી અધિગરીઓનો જે બીજા કોર્ષ પણને મમે તેમણે કડવો વિરોધ થાવ તો પણ તેઓ કમતા નહિ

સ કાગના કમિશનર મિ ઝેલની સાથે પ્રારંભ થઈ દાદાસાહેબને ચક્રમક ઝરી અમદાવાદમાં પાણીની ભયર અછળ હતી એ દુર કેવાના મામમાં નગરપાલિકાનો એન્જિનિયર બિનવાયક નીવડેલો તે એક ઝેરો હતો—અને ઝેરો હતો એટલે જ તે જગા ઉપર એની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી એ લાયક હિંદી ઉપેદ્યાગેને જાણ્યે મૂડી પેલા ઝેરા કમિશનરે

ગોરા એન્જિનિયરની નિમણૂંક કરી હતી. પણ પેલો એન્જિનિયર પાણી-પુરવડાની બાબતમાં કશું જ કરતો નહોતો. તેથી 'ગુજરાત સલા'ને આશ્રયે એક સલા મોંઘીજના પ્રમુખપદે લરવામાં આવી. સભાએ વિરોધતો એક ઠરાવ કર્યો અને નગરપાલિકાના પ્રમુખ, કસેક્ટર અને કમિશનરને મોડલી આપ્યો. કમિશનર મિ. પ્રેટ 'ગુજરાત સલા'ના મંત્રીઓને બોલાવ્યા. દાદાસાહેબ માવળકર અને શિવાભાઈ એ જાંને પ્રેટને મળવા ગયા. ત્યાં નીચે મુજબની ટપાટપી થઈ :

પ્રેટ : તમારો ઠરાવ મારી પાસે શુ કામ મોકલ્યો ? નગરપાલિકા સાથે મારો શો સંબંધ ?

મંત્રી : તમે નગરપાલિકાને-ઓજામા ઓજા એમાંના સરકાર-નિયુક્ત સલાસદોને-સલાહ આપી શકો, તેમની ઉપર વજન પાડી શકો.

પ્રેટ : એમ જરાય થવાનું નથી. એવો કાયદો નથી. તમારી કંઈ ફરિયાદ હોય તો નગરપાલિકામાં જવ. અને તમારે જે જોઈતું હોય તે ન મળે ત્યાં સુધી નગરપાલિકાની કમિટીને એન પડવા દેતા નહિ, અને જો એમ કરવા છતાં પણ તમને પાણી મળે નહિ, તો નગરપાલિકાના સલાસદોને ઘેર જવ અને એમનાં ઘર ફૂંકી મારો.

બીજો દિવસે આ મંત્રીઓ નગરપાલિકાના હોદ્દેદારોને મળ્યા અને અધિકારીઓનાં ઘર બાળી મૂકવાની સરકારી સલાહ પણ તેમને કહી. વલ્લભભાઈ આરોજ્ય સમિતિના પ્રમુખ હતા. હવે કશોક ખળભળાટ થશે એવી બીકના માર્યા પ્રેટ મુખાઈ સરકારના નિષ્ણાત એન્જિનિયરને તરત જ બોલાવ્યો. આ નિષ્ણાત શહેરની તપાસ કરવા નીકળ્યો. તેની પૂઠે-પૂઠે પ્રેટ મહાશય પણ નીકળ્યા. નગરપાલિકાના અધિકારીઓ પણ સાથે હતા જ. ચર્ચા ચાલતી હતી, તેમા વલ્લભભાઈ એ કહ્યું. 'આ તકલીફ દૂર કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે...'

પ્રેટ : તમારી સમિતિએ અહીંના એન્જિનિયર સાથે સહકારથી કામ કરવું.

સરદાર : ના, રે ના. સાચો ઉકેલ તો તમે અમારી ઉપર લઢેલા આ નાલાયક એન્જિનિયરને કાઢી મૂકીએ એ જ છે. તેમણે યોજના તૈયાર કરી હોય અને મારી સમિતિએ ફેંકી દીધી હોય, એવું એકેય વખત બન્યું છે ખરું? તમે તો ફક્ત ‘ગુજરાત સલા’ના મંત્રીઓને અમારાં ઘર બાળી મૂકવાની સલાહ આપી. અરે, અમારાં ઘર શા માટે બાળ્યાં છે? આ તમામ દુર્દેશના મૂળ કારણ પેલા રાજેશ્રીનો બંધસો શા માટે બાળી મૂકતા નથી?’

વલ્લભભાઈનો આ જડએસલાખ જવાબ ઝૂંટ સાહેબના કાળજમાં જઈને વળગ્યો. વાત વણસતી અટકાવવાના દેવુથી તે બોલ્યો : ‘મિ. પટેલ, આજ તમે વાત કરવાના મિત્રજમાં જણાતા નથી.’

‘શી રીતે હોઈ?’ વલ્લભભાઈએ સામી ફટકારી, અને ઝૂંટસાહેબ ચૂપ થઈ ગયા. લાપચૂ અટકી ગયું—પાસનું કામ પણ અટક્યું થોડાક જ દિવસોમાં નગરપાલિકાના એન્જિનિયરને રાજીનામું આપવું પડ્યું.

વલ્લભભાઈ અને દાદાસાહેબ જેવા નિઃસ્પૃહ અને નિર્ભય નેતા મળ્યા હોવાને કારણે અમદાવાદ નગરપાલિકા બ્રિટિશ સરકાર સામે એક પછી એક ટક્કર લેતી હતી વારનરમાં એક સહેગની નગરપાલિકા ફેવડી અને સૂર્યને આથમવા ન દેનાર બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ફેવડું! પરંતુ કોઈક કોઈક વાર ફાડી હાથીનો છવ લે છે અને છવ ઉપર આવેલી ગાય સિંહને છવ લઈને ભગાડી મૂકે છે!

૧૯૨૧ની સાલમાં આખા દેશમાં અસહકારનો દાવાનળ પ્રગટ્યો હતો ત્યારે વલ્લભભાઈ અને દાદાસાહેબ જેવા સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમી વીરોએ ખાનગી મસલત કરી એવો વિચાર ગોડવ્યો હતો કે આખું રાષ્ટ્ર સરકાર સાથે અસહકાર કરે છે—વડોલ અદાલતનો, વિદ્યાર્થી કોલેજનો અને ધારાસભ્ય વિધાનસભાનો બહિષ્કાર કરે છે—તો અમદાવાદ નગરપાલિકાએ તેમ શા માટે ન કર્યું? સરકારી મદદ અને સરકારી અંકુશ શા માટે ન ફેંકી દેવાં?

નિશ્ચય થયો. છેવટ સુધી આ લડત કેમ લડવી, એની યોજના પણ તૈયાર થઈ. વલ્લભભાઈ એ નગરપાલિકાના સભાસદો સમક્ષ એવી સૂચના મૂકી કે નગરપાલિકા જે પ્રાથમિક કેળવણી આપે છે તેની ઉપરનો સરકારી અકુશ ફેંકી દેવો અને સરકારી મંદ ન લેવી. શાળાઓ તપાસવા માટે અને પરીક્ષાઓ લેવા માટે ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરને ખોલાવવા જ નહિ, એમ પણ તેમણે સૂચનું નગરપાલિકામાં વલ્લભભાઈના શબ્દોના હારે વળત પડતું. દેશનું વાતાવરણ પણ આવા વલણનું પોષક હતું તેને લીધે એવો દરાવ સ્ફુલ્ભોઈ તરત જ કર્યો એ હાલ કાનૂન મુજબ નથી, એવી ફરિયાદ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે પ્રમુખને કરી. એ ફરિયાદ કાયદેસર છે, વાજખી છે, એવી પ્રમુખને ખાતરી હતી. પરંતુ બ્રિટિશ રાજનું અહીં હોય એ જ શુ ગે.વાજખી ન હતું? એટલે પ્રમુખે સરકારી ફરિયાદ લક્ષમાં ન લીધી.

‘આવતી કાલે ઇન્સ્પેક્ટર પરીક્ષા લેના આવશે’ એવો સરકારી કાગળ નગરપાલિકા પાસે આવ્યો.

‘અમારી પરીક્ષાઓ તો ક્યારની ચે લેવાઈ ગઈ. ઇન્સ્પેક્ટરે ફરીથી લેવાની જરૂર નથી’ સરકારને જવાબ આપવામાં આવ્યો.

‘તમારા વિદ્યાર્થીઓને સરકારી નિશાળોમાં ઉપલા વર્ગોમાં પછી દાખલ કરવામાં નહિ આવે’ ઇન્સ્પેક્ટરે દમ માર્યો.

કલેક્ટર-કમિશનરે પણ તેવી જ ધમકી આપી.

નગરપાલિકાની સામાન્ય સભા ૧૭મી માર્ચે હારાઈ કટોકટી ભરી પરિસ્થિતિ જિલ્લો થઈ કલેક્ટરનો અભિપ્રાય મજૂર રાખવો, એવી સૂચના એક સભાસદે કરી. પરંતુ વલ્લભભાઈ સભામાં જિલ્લો થયા અને ગર્જના કરી : ‘સરકારનો કાગળ ફાઈલ કરો. આપણી નગરપાલિકા પોતાનો કારભાર નાગરિકોની ઇચ્છા મુજબ ચલાવશે.’ બધા સભાસદોએ આ હિમતમતું વલણ તરત જ મજૂર રાખ્યું.

એન્જીનેયરનું ઇન્સ્પેક્ટર નગરપાલિકાને વારંવાર જણાવ્યું:
 ‘આવતી કાલે અમારો ઇન્સ્પેક્ટર શાળાઓ તપાસવા આવશે, તેનો હિસાબ
 તપાસવા આવશે.’ પણ નગરપાલિકાની સાફ ના! જિલ્લું નગરપાલિકાએ
 સરકારને આખરીનામા જેવો કાગળ મોકલ્યો કે તમારા ત્રયુમે શિક્ષકો
 અમારી પ્રાથમિક શાળાઓમાં કામ કરે છે તેમને પાછા બોલાવી લો. તે
 વખતે દ્વિમુખી રાજ્ય-દ્વિતિ આવતી હતી. પ્રાંતિક સરકારનાં કેટલાંક શુદ્ધ
 મનાએલા ખાતાં હવે લેટોના અતિનિધિઓને હસ્તક આવ્યાં હતાં. કોચેસે
 તો અસહકાર જાહેર કરેલો. એટલે આ શુદ્ધ ખાતાંઓને એણે સ્પર્શ પણ
 કરેલો નહિ. એને લીધે મવાળ નેપાઓ પ્રધાનો બનેલા. એમાંના એક
 રેઝર પરાંજપે શિક્ષણપ્રધાન હતા. તેમણે સરકારનો પક્ષ લઈ નગર-
 પાલિકાના નેપાઓ સાથે વાટાઘાટ કરવાનું મોકલ્યું. એ મુજબ તેઓ
 અમદાવાદ આવ્યા. ત્યાં પહોંચીને એમણે વલ્લભભાઈ, દાદાસાહેબ તથા
 બાલુભાઈ ત્રણેયને પોતાને બંચાને આપણી મારે બોલાવ્યા. પ્રધાનમહાસચ-
 નો વૈભવ પણ કેવો! સરકારી સિપાઈઓ અને પટ્ટાવાળાઓ હાથ જોડીને
 જિભા ફોપા! સરકારનો દોર-દમામ પણ કેવો! સાતમા મજલા ઉપર
 જિભા રડીને બોલતા હોય તેમ સરકારી અધિકારી રંગા ઉપરની
 જનતાને ઉદ્દેશીને તે સમયમાં બોલતા. પરંતુ નગરપાલિકાના આ ત્રણે
 અતિનિધિઓ તો ગાંધીજીના સાચા અનુયાયીઓ! તેમને નહોતો મોઢ
 કે નહોતો બચ!

તેઓ બધા શિક્ષણપ્રધાન પામે ગયા. પ્રધાને સમાધાનનો મૂર
 વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

‘જુઓ, હવે કોંગ્રેસની બાજનામાં તો તમને સ્વરાજ્ય મળ્યું
 છે ને! તો પછી શા મારે ઝગડા કરો છો? હવે તો કોંગ્રેસીખાતું આપણને
 ‘સુખત’ કરવામાં આવ્યું છે—મારા જેવા હિંદીના હાથમાં આવ્યું છે.’
 પરાંજપે સમજાવવા લાગ્યા.

‘એમાં શું? તમને કેટલી સ્વતંત્રતા છે? બાવરીયની જે પ્રતિવા

લેવાની હોય છે તેમાં 'બાદશાહ માટે' એવો જ શબ્દ છે તેને રથાને 'ધંધર માટે—રાષ્ટ્ર માટે' એવો સ્વાભિમાની શબ્દપ્રયોગ દાખલ કરવાની સ્વતંત્રતા તમને છે ખરી?' વલ્લભભાઈએ પૂછ્યું.

‘અને નિશાળોમાં મજૂર થયેલાં પુસ્તકોમાં લોકમાન્ય ટિળક અને મહાત્મા ગાંધીના પાઠ દાખલ કરી તમે ઊગતી પેઢીમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ નિર્માણ કરી શકશો ખગ ?’ દાદાસાહેબે પૂછ્યું, અને પરાંજપેને નિરુત્તર કર્યાં. તેમનો શિષ્ટાચાર પોકળ સામિત થયો. પારતંત્ર્ય અને સ્વાતંત્ર્ય એ બે વચ્ચે સમાધાન કેવી રીતે સંભવે? પારકી સત્તા સાથે અખડ યુદ્ધ જ સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમી હિન્દુસ્તાને ચલાવ્યું હતું.

સરકાર મુખીમતમાં આવી પડી. તેમાંથી કેવી રીતે માર્ગ કાઢવો, તેનો વિચાર કરવામાં એક મહિનો વીતી ગયો. પછી કેળવણીખાતાના કાયરેક્ટરે શિક્ષકોને ધમકી આપી કે દસ દિવસમાં અમારી કચેરીમાં આવીને મળી જાવ, નહિ તો તમારી બઢતી, તમારું પેન્શન—બધાં ઉપર કાપ પડશે પરંતુ એવી ધમકી તે કેટલા શિક્ષકોને કરાવે?

ત્રણસોમાંથી ફક્ત ત્રણ જ શિક્ષકોને!

એ ત્રણેયે નગરપાલિકાની નોકરી છોડી સરકારનો આશરો સ્વીકાર્યો. બાકીના બધાની જવાબદારી નગરપાલિકાએ પોતાને માથે લીધી.

સરકારે સ્વતંત્ર શાળાઓ ખોલી અને શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થીઓને તેડાવ્યા, પરંતુ ત્યાં તો એક ચક્રવ્યુહ ફરક્યું નહિ.

આવું અસહકારનું શસ્ત્ર ઉગ્રામનાર અમદાવાદ નગરપાલિકાને મુખર્ષી સરકારે પણ ધાર ઉપર ખડી કરી. તેના કોઈ પણ કાર્યને ટોંકા કે મદદ આપવાનું સરકારે ટાળવા માડ્યું. એટલું જ નહિ, પરંતુ તેની વિરુદ્ધ ફગિયાદ કરવા માટે કેટલાક સભાસદોને ચડાવ્યા. પરંતુ ખડક ઉપર અથડાતા પાણીના મોજાંની જેમ સરકારની આ બધી ખટપટ તૂટીફૂટીને નિષ્ફળ નીવડી. છેવટે સરકારે પોતાનું આખરી શસ્ત્ર ઉગ્રાચ્યું : તા. ૯ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૨ને રોજ નગરપાલિકા બરતરફ થયાનું જાહેર થયું.

સરકારનો આ હુકમ ગેરકાયદેસર છે—ભારત સરકારની નીતિની વિરુદ્ધ છે એવું નગરપાલિકાએ જાહેર કર્યું. અમદાવાદના તમામ નાગરિકો તેની પકડે જીભા રહ્યા. તેમણે એક જાહેર સભા ભરી નાકી કર્યું કે પ્રાથમિક શાળાઓ ચલાવવા માટે આપણે એક સ્વતંત્ર મંરયા જ કાઢવી, અને તે શાળાઓમાં જ આપણે આપણાં બાળકો મોકલવાં—સરકારી શાળાઓમાં નહિ. આ 'સર્માતર નગરપાલિકા'ને ગાંધીજીએ ટેકો આપ્યો. એટલું જ નહિ, અનિયમ હેઠા પર જઈને તેમણે તો કર ન ભરવાની પણ સલાહ આપી. ગાંધીજીને સરકારે પકડ્યા અને છ વર્ષ માટે જેલમાં ધોક્કયા. તો પણ હોકોનો ઉત્સાહ અને સંગઠન કાયમ રહ્યાં—સરકારી શાળાઓમાં બાળકો જતાં નહોતાં.

શિક્ષકો, વાલીઓ, વિદ્યાર્થીઓ—બધાંએ નગરપાલિકાના અસહકારની વક્તવ્યભાષની લડતને ટેકો આપ્યો. લોકો દ્વારા ૪૩ નિશાળી શરૂ થઈ. એમાં ૧૩ કન્યાઓ માટે અને ૮ ઉર્દૂ શાળાઓ હતી. તેમાં ૨૭૦ શિક્ષકો કામ કરતા હતા અને ૮,૪૦૦ બાળકો શિક્ષણ લેતા હતાં. શ્રીમંત લોકોએ પોતાની મેજે મુંદર બેગલાઓ આ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ માટે ખુલ્લા મૂક્યા હતા. તે જ પ્રમાણે પોતાની થેલીઓ છૂટી કરી સવા સાપ્ત રૂપિયાની રકમ પણ આપી હતી. દર મહિને દસ હજાર રૂપિયાનો કારભાર ચાલતો, પરંતુ જરાપે ફરિયાદ વિના, બધું વ્યવસ્થાપન રીતે, ઉત્સાહથી અને શિસ્તમંદ રીતે કામ થતું. સરકારે પોતાની આખર બચાવવા—વટ રાખવા ખાતર—૫૭ શાળાઓ ચલાવી હતી. પરંતુ તેમાં પૂરા બે હજાર પણ વિદ્યાર્થીઓ નહોતા. પ્રજા અને રાજા એ બંનેની તાકાતની કુસ્તી જમી હતી. પ્રજાની પાસે આત્મમગ્ન હતું, રાજા પાસે દંડબળ હતું. સત્ય અને સહકાર્ય પ્રજાનાં શસ્ત્રો હતાં, તો લાકી અને ગોળા રાજાનાં!

સુરત અને નડિયાદની નગરપાલિકાઓએ પણ અમદાવાદના અસહકારનો જ કક્કો ઘૂંટ્યો. એ નગરપાલિકાઓને પણ સરકારે ખરતરફ

કરી. પરંતુ આખરે તો સત્યનો જય થાય છે. ગામ ને કરે તે રાખ પણ ન કરી શકે એની સરકારને પ્રતીતિ થઈ. બે વર્ષ થયાં તો પણ લોકોની શક્તિ ઓછી થતી નથી એ જોઈ સરકાર ઢીલી પડી—લોકશક્તિને શરણે થઈ. સને ૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરીમાં પેથી ત્રણે નગરપાલિકાઓ ઉપરથી બરતરફીનો હુકમ ખેંચી લેવાયો. અમદાવાદની શિક્ષણમંથાને સરકારે માન્યતા આપી એટલું જ નહિ, પણ દોઢ લાખ રૂપિયાની વાર્ષિક મદદ પણ આપી. નગરપાલિકાને વિજયશ્રીએ તિલક કર્યું.

પણ આ વિજયના અમૃતકુંડમાં નાનાં સરખાં છિદ્રો પાડવાની હલકટતા સરકારી અધિકારીઓ કરતા જ રહ્યા. ‘નગરપાલિકાની શાળાઓ માટે તમે જે રૂ. ૧,૮૬,૦૦૦ ખર્ચ કર્યો તેને સરકારી સંમતિ નહોતી, એટલે તે સરકારી પૈસાનો દુરુપયોગ થયો છે, એટલે એ ગ્રંથ નગરપાલિકાના દરેક સભ્યે ભરપાઈ કરી દેવી જોઈએ’ એવી સૂચના સરકાર તરફથી થઈ અને પછી થયો દોવાની દાવો। વલ્લભભાઈ, દાદાસાહેબ, વગેરે ૧૯ સભાસદો ઉપર વ્યક્તિગત દાવો ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો ‘હવે શું કરવું?’ એવો સવાલ બધા સમક્ષ આવીને જીમો રહ્યો સમામભીરુ ધનિકેએ સૂચવ્યું કે આ અથડામણમાં—ટૂટામણમાં આપણે પડવું નહિ આ કેસ નકામો આપણે વખત લેશે—લોકો પીશે. એના કરતા દરેકે દસ-દસ હજાર રૂપિયા સરકારને આપી દેવા અને મુક્ત થવું, કોર્ટમાં બચાવ કરવો નહિ

પરંતુ આ શરણાગતિની સૂચના કોઈને પણ પસંદ પડી નહિ. બધાએ કેસ લડવાનું નક્કી કર્યું એ બચાવ માટે બધી તૈયારી દાદાસાહેબે જ કરી. તેમને સામે પક્ષે સરકારી વકીલ હતા. કેસ કેમ ચલાવવો તેનું સૂચનાપત્ર અને માર્ગદર્શન તેમને મુ.માઈ સરકારના મોટા કાયદાનિષ્ણાતો તરફથી આપવામાં આવ્યા હતા

અને કેવી આશ્ચર્યની વાત! એક દિવસે સવારે દાદાસાહેબ પેતાની ટપાલ જોતા બેઠા છે, પત્રો વાંચે છે, પરખીડ્યા ફેડે છે—

‘અરે, આ સરકારી પરળીડિયું કયાથી ? O H M. S (નામ દાર શહેનશાહની સેવામાં)ના સિક્કાવાળું આ પરળીડિયું મારી પાસે કેવી રીતે આવ્યું ? એમાં શું હશે ?’ એવા વિચારોની ઘટમાળ મગજમાં ચાલતી હતી ને દાદાસાહેબે પરળીડિયું ઉઘાડ્યું જુએ છે તો સરકારી સૂચનાપત્રની નકલ ! મુખાર્ધની સરકારી કચેરીના ક્ષેત્રિક અધિકારીના મનમાં દેશભક્તિ જાગી હશે અને તેને અમદાવાદના નગરપાલિકાના પ્રમુખની સિદ્ધાંતનિષ્ઠા ખદલ માન ઊપજ્યું હશે ! એટલે તેણે જવાબના કાર્યમાં મદદ કરવા માટે પેલી નકલ દાદાસાહેબ ઉપર મોકલી દેવી જોઈએ—

એકદમ છાનીમાની—પોતાનું નામ પણ જણાવ્યા વિના ! જનતાની આવી અનર્હિત સહાનુભૂતિનો શુદ્ધ પ્રવાહ જૂગર્ભમાં વહેતો હોય છે. એટલે જ રાષ્ટ્રીય આદેશન જોગ્યા પ્રગટે છે, પ્રસરી રહે છે

દાદાસાહેબે કુશળતાપૂર્વક કેમ ચલાવ્યો વહીલાતનું તેમનું કૌશલ્ય ખૂબ કામમાં આવ્યું, અને અતમા યશસ્વી પણ નોંડ્યું કેસનો નિકાલ તેમના તર્કશુભમાં જ આવ્યો નગરપાલિકાના માથા ઉપરનો ૧,૧૮,૦૦૦ રૂપિયાનો ખોળે દૂર થઈ ગયો.

પરંતુ સરકાર હંડે ચડી—આમરનો સવાલ છે એવી વૃત્તિનો શિકાર બની પૈસાની તેને ક્યા કહી ખોટ હતી ? હાઈકોર્ટમાં તેણે અપીલ કરી મુખાર્ધ હાઈકોર્ટમાં અમદાવાદ નગરપાલિકાનો કેસ શરૂ થયો તે માટે પ્રમુખે પોતાનું વહીલાતનામું બેરિસ્ટર ઝીણાને આપ્યું ઝીણા તો મોટા બેરિસ્ટર ! તેવી જ તેમની હી પણ જાગી ! કેસના ફક્ત કાગળપત્રો વાની જવાના તેમણે રૂપિયા ૫૦૦ લીધા આગળ કેસ શરૂ થયો ત્યારે પહેલે દિવસે રૂપિયા ૧,૦૦૦ અને પછી દરેક દિવસના રૂપિયા ૫૦૦ હી તેમણે જણાવી પ્રમુખે તે આપી તેમની મદદમાં ખીજા બે વડાસો હતા પણ તેમણે ફી ન લીધી પ્રમુખની જાણે ન્યાય અને નિત્યાર્થ પણ છે એવી હાઈકોર્ટને ખાતરી થઈ અને ન્યાયાધીશે સરકારની

અપીલ ખર્ચ સાથે કાઢી નાખી પ્રમુખને થયેલું ખર્ચ પણ સરકાર પામેથી હાઇકોર્ટે અપાવ્યું દાદાસાહેબને અને તેમના સહકાર્યકર્તાઓને ખૂબ આનંદ થયો, તેમના પ્રત્યે અમદાવાદના લોકોનું માન બેઝુ વધ્યું સરકારને છેક સુધી લડત આપનારી સિદ્ધાંતપ્રિયતા તો તેમને ગૌરવપદ લાગી જ, પણ તેની સાથેસાથે કર્તવ્યપરાયણતા પણ પ્રશસાપાત્ર જણાઈ

શહેર પૂરતી એ સમાવેશ સરકાર' જા ૧૩,૦૦૦ બાળકોની કુળ વણીને પ્રશ્ન હતો! સરકારી મદદ સિવાય બે વરસ સુધી એ જવામદારી તેમણે પોતે ઉપાડી હતી એ માટે તેમણે 'પ્રજાકીન શિક્ષણ મંડળ' ની સ્થાપના કરી, ૩૮૦ શિક્ષકોને નોકરીએ રાખ્યા, દર મહિને ૧૦,૦૦૦ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો આ કામમાં તેમને દોઢ લાખ રૂપિયાનું દેવું થયેલું એ તેમણે આગળ જતા નગરપાલિકાના લેક્ચરમાંથી ચૂક રું હિન્દી ભોગે સ્વરાજ્યને લાયક નથી એવા અંગ્રેજ સરકારના આક્ષેપનો આ નાનકડો જવાબ જ હતો

અને દસ વર્ષ પછી એ નગરપાલિકાએ કન્યાઓ માટે હાઈસ્કૂલ પણ કાઢી તેનું કાર્ય રમણ હતુ સર્વે ૧૯૩૦નો આગસ્ટ મહિને હતો ગાંધીજીએ દાડીકૂચ કરીને મીંગનો કાયદાલગ્ન કર્યો હતો સમગ્ર દેશ દેશભ્રમિની લાવનાથી સ્પર્ધા ગયો હતો પ્રજાનંદરીઓ શુ, વાનરસેનાઓ શુ કે બિલાડીસેનાઓ શુ— હાથમાં કાંચેસનો ત્રિરંગી ઝંડો અને અને મોઝા 'જાલિમ સરકાર નહિ રખની ની ઘેપણ સાથે રૂઆબથી સેંકડો હજારો લાખો છોકરા છોકરીઓ મામડે મામડે અને શહેરે શહેરે ઉસાહથી ધૂમતા હતા અમદાવાદમાં પણ એવું જ ઉત્સાહી વાતાવરણ હતું સરકારી 'ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ' ની છોકરીઓને ઉત્સાહ તો વળી ઉમરાઈ ગયો તેમણે સ્વજીવન કવવાનું નક્કી કર્યું સરકારી નોકરીમાં રહેલી શિક્ષિકાઓએ તેની મનાઈ કરી હાથમાં ત્રિરંગી ઝંડો હોય એની છોપરીઓને તે શાળામાં પ્રવેશવા દેતી નહોતી એટલે છોપરીઓ બીજા બાળુએથી વરકાને ફૂદી શાળામાં દાખલ થઈ સ્વજીવન કર્યું શિક્ષિકા

એનો મિત્રજ ગયો. પેલી છોકરીઓના હાથમાંથી તેઓ ધ્વજ ઝૂંટવી લેવા લાગી પરંતુ છોકરીઓની મૂડીઓ સળંગડાં! તેઓ ધ્વજ છોડે નહિ, અપાઝખી થઈ. છોકરીઓને શિક્ષિકાઓએ બચકાં ભર્યાં. રાત્ર્યનિષ્ઠાનો અધઃપાન થયો. એને લીધે ઓછાક્ષિણ અને સિધ્ધવાત્સલ્યનો પણ અધઃપાન થયો.

શિક્ષિકાઓના આ ભુલમની કથા શહેરમાં જોતજોતાંમાં પ્રસરી થઈ. રાષ્ટ્રીય તેજાઓ વિચાર કરવા લાગ્યા: ‘હવે કરવું શું?’ કેટલાકે દાદાસાહેબની સલાહ પૂછી. તેમણે તરત જ નિશ્ચય ગાહેર કર્યો: ‘એ શાળાનો બંદિત્વાર કરો.’ તેની હજારો પત્રિકાઓ નોકળા અને શહેરભરમાં વહેંચાઈ. એ વખતે કોંગ્રેસનો જીજ્ઞાસુ એટલે કાયદો હતો. કોંગ્રેસ ખજાનું અપમાન એટલે નાગરિકોને પોતાના રાષ્ટ્રદેવની જ પિડાવના થઈ હોય તેમ લાગ્યું. વાલીઓએ પોતાની છોકરીઓને સરકારી હાઈસ્કૂલમાં મોકલવાનું બધ કર્યું. એ છોકરીઓની કેળવણી માટે નગરપાલિકાએ ‘ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ’ કાઢી. તેની ઇમારત માટે ૬૦ હજાર રૂપિયાનો ગ્રાન્ટ એક જ રોડિયાએ તરત પોતે આપી. અમદાવાદ એટલે કુમેરોનો અવકાશુરી! ત્યાં નવ-કેટિનારાબજાર અનેક! અને એ શ્રીમંતાર્થને ઉદારતાની પણ સોગત થયેલી! પાણીથી તરબગ થેરા વાળી પ્રચંડ મેન આકાશમાં વિહાર કરતા હોય ત્યારે પવનનો અર્પણ થતાં જ સહસ્ત્રભુજે જળધાગ પૃથ્વી ઉપર પડવા માડે છે; તે જ પ્રમાણે ધ્વજના ઢમલાવાગાં લક્ષ્મીપુત્રો દેશમંદિત માટે છૂટે હાથે મદદ કરતા હોય છે.

કેવળ શૈક્ષણિક કાર્યમાં પણ આરા ધનિકોની ઉદારતા દાદાસાહેબને ઉપયોગમાં આવી. મહારાષ્ટ્રમાં મહાગદ્દી અને ગુજરાતમાં ગુજરાની—એવું ઉત્થાનવધી સ્વરૂપ દાદાસાહેબનું હતું. તેમણે મહારાષ્ટ્રનું સ્વ ત્વ કદી છોડ્યું નહોતું કે કદી તેનું ગૌરવ પણ ગુમાવ્યું નહોતું. પણ તેની સાથે સાથે દાદાસાહેબે ગુજરાતને પણ ગ્રસ્તું નહોતું કે તેનો અવિશ્વાસ મેળવ્યો નહોતો. ઉલટું, તેઓ ગુજરાતી જનતાના વિશ્વાસુ મેના બન્યા,

કરોડપતિ કારખાનાં-માલિકોની કંડીમાંના મુકુટ મણિ બન્યા અને પાંચ-પચાસ સંસ્થાઓના ટ્રસ્ટી પણ થયા!

‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ (પાષ્ટળથી ગુજરાત વિદ્યાસભા)ના દાદાસાહેબ પ્રમુખ હતા. એ હાદ્દાની રૂએ તેમણે કેળવણીનું કામ કર્યું. મહારાષ્ટ્રની સ્ત્રી-કેળવણીના આદ્ય અને શ્રેષ્ઠ કર્તા તેમજ પુસ્તકર્તા મહર્ષિ અણ્ણા-સાહેબ કર્તા આત્મચરિત્રો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો દાદા-સાહેબનો વિચાર હતો તે મુજબ તે વિગે ૭-૮ લેખો પણ લખ્યા. પરંતુ ત્યાર પછીના રાજકીય કામકામને કારણે આ શૈક્ષણિક કામ અટકી પડેલું.

અસહકારના સમયમાં ગાંધીજીએ ‘ગુજરાત વિદ્યાપીઠ’ની ગ્રાપના કરી. તેમાં કાયદાના વિષયના અધ્યાપક તરીકે દાદાસાહેબે ૧૯૨૧થી ૧૯૨૩ સુધી બે વર્ષ કામ કર્યું.

૧૯૩૦ પછીનો જમાનો એટલે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની ભરતીનો જ સમય! એક પછી એક મોટાં આદોલનોનાં મોજાં દેશભરમાં ઊઠવા લાગ્યાં, ત્યારે નગરપાલિકાના સંકુચિત ક્ષેત્રમાં દાદાસાહેબને કાંઈ રહેવા દે? કૂવામાં તરનારાને સમુદ્રમાં તરવા મુકાય, તેવી રીતે દાદાસાહેબનું કાર્યક્ષેત્ર વધ્યું. રાજકારણમાં તેઓ જોર-શોરથી ભાગ લેવા લાગ્યા. ૧૯૩૦ની સાલમાં અસહકારની ચળવળમાં ભાગ લેવા માટે તેમને બે મહિનાની દેદ અને રૂ. ૫૦૦ દડની સજા થઈ. તે પછી તુરંતવાસનો પરપરા જ ચાલી ૧૯૩૩ અને ૧૯૩૪ની સાલમાં તેમને જેલમાં જવું પડ્યું. આગળ, ૧૯૪૦ની સાલમાં તેમના જન્મદિવસે જ, ૨૬મી નવેમ્બરને રોજ, બ્રિટિશ સત્તામહ કરવા બદલ તેમને પકડવામાં આવ્યા. ત્યાંથી તેઓ છૂટ્યા તા. ૧૮ નવેમ્બર, ૧૯૪૧ને રોજ ૬ મહિનાની ફરી જેલ! ૧૯૪૨ના ‘હિંદ છોડો’ આદોલનમાં ગ્રાસની ધરપકડમાં જ સરકારે તેમને ઝડપી લીધા તા. ૧૦ માર્ચ ૧૯૪૪ સુધી-એટલે દોઢ વર્ષ-સાબરમતી જેલમાં રાખ્યા બાદ તેમને છોડવામાં આવ્યા.

સ્વાતંત્ર્ય માટે દાદાસાહેબે પાંચ વખત જેલ ભોગવેલી. તેમના જેવા

ગર્ભશ્રીમત વિદ્વાનને માટે કારાગૃહ એટલે યાતના-ગૃહ જ! પરંતુ એ
 યાતના દેશપ્રેમને કારણે તેમણે આનંદથી સહી લીધી એટલું જ નહિ,
 પણ ઉત્સાહભરે તેમણે ત્યાં સામાજિક કાર્ય આગળ ચલાવ્યું. ૧૯૪૦ની
 સાલમાં વરસ સુધી યરવડાની છાંયી કિલ્લેમદીની અંદર હતા ત્યારે
 તેમણે ‘આત્મચરિત્ર’ લખ્યું—પોતાના વંશજોના જ્ઞાન માટે—આત્મગૌરવ
 માટે નહિ! આ આત્મચરિત્ર મોડી લિપિમાં લખાયેલું છે તે પણ
 સુવાચ્ય—સુદર છે તેમાં લેખનકલાનું લાલિત્ય નથી, પણ અંત કરણની
 નિખાલસતા છે સત્ય-સંશોધન કરનારી ગ્રાધીશની ‘આત્મકથા’ કે ભારતીય
 રાજકારણની ચિકિત્સા કરનાર જવાહરલાલનું ‘મારું જીવન’ એ બંને
 મધ્યે જેમ દુનિયાના ઉપયોગ માટે—માર્ગદર્શન માટે—છે, તેણે સ્વરૂપ દાદા
 સાહેબના આત્મચરિત્રનું નથી પોતાના બાળકોને પોતાના કુટુંબની
 માહિતી મળે, એ જ સાદા, સાત્ત્વિક હતિહાસ લેખનનો તેમનો
 ઉદ્દેશ હતો. આ આત્મ ચરિત્રનું લખાણ ૧૯૨૩ની સાલ સુધી જ તેમણે
 લખીને રાખ્યું છે તે માટે નોંટના ૩૦૦ પાના તેમને લખવા પડેલા

આ ઉપરાંત તેમણે જેલમાં કરેલું મોટું કામ તે ત્યાંના કેદીઓને
 અનેક રીતે મદદ કરવાનું કોઈને પણ કલ્પના ન આવે એની અસૌકીક
 માનવસેવા તેમણે ત્યાં કરેલી છે

સેવાની સિતાર ઉપર માનવતાનું મહાત્મન તેમણે સતત કર્યું

તેમણે તે સેવા ક્ષી રીતે કરી, તે સેવાની શી ફલશ્રુતિ સાપડી,
 તે માટે દાદાસાહેબને શુ શુ સહન કરવું પડ્યું, તેની ઘોડી વિગતો
 હવે આપણે જોઈએ

૫. માનવતાનાં ઝરણાં

આ કાણુ છે?

જેલમાં હોવા છતાં આનદી એવો આ છે કાણુ?

જેલની આ કોટડીથી પેલી કોટડી સુધી તેજીથી ગતિથી અને પ્રસન્ન ચહેરે જનાર જી કાણુ?

પરે ખાફી ચઢી, અંગ ઉપર સફેદ સ્વચ્છ સદરો અને ખસા-ઉપર એક નાનો સરખો ટુવાલ—એવા ખાદીના સાદા પોશાકમાં જેલમાં સર્વત્ર મુક્તપણે હરનાર હરનાર અને હસતે મુખડે બોલનાર આ વ્યક્તિ કાણુ છે?

એ વૈડર છે? કે જેલર? કે ખુદ આઈ.જી.પી.?

ના રે! તે પૈકીનો તો કોઈ જ નથી.

એ બધા કરતા તેનો આજે તો જીતરતો દરજ્જો છે—એ તો સામાન્ય કેદી છે.

પરંતુ તેમનો ગર્હ કાલનો—અને આવતી કાલનો—દરજ્જો આ તમામ જેલ-અધિકારીઓ કરતા જિયો છે, ખૂબ જિયો છે.

“ઓનરેબલ મેગર્સ,

ઓનરેબલ ધિ સ્પીકર!”

એવો લલકાર લાલ ડગલામાં સજ્જ થયેલો અપરાધી જિયે અવાજે કરે છે. તાદૃશ્ય સમગ્ર વિધાન સભામાં એકદમ શાંતિ પ્રસરી જાય છે. બધા ધારાસભ્યોનો નજર સભાપતિના પ્રવેશદ્વાર તરફ વળેલી હોય છે. એવામાં એકાદ સમ્રાટની જેમ ધીમા પગલા પાડી, શુભ

પોતાકામા, દાદાસાહેબની શુભનર મૂર્તિ સમાગૃહમા પ્રવેશ કરે છે તેમનું સ્વાગત કરવા બધા સલાસદે અદમ્યો જિભા રહેલા હોય છે અને તેમણે આપેલું માન સ્વીકારતા દાદાસાહેબ વિધાન સભાના સભા પતિના ઉચ્ચ આસન ઉપર બેસે છે, અને આખા સમાગૃહ ઉપર પોતાની વેધક નજર ફેરવે છે. છડીદાર તેના જોટણી ઊંચાઈનો રાજદસ તેમની સમક્ષ મૂકેલો હોય છે તે જ દાણે વિધાન સભાના કામનો પ્રારંભ થાય છે એવું રાજવૈભવનું સત્તારધાન બેઠક વડે પહેલા જ જેમણે જોયેલું, એ જ દાદાસાહેબ ૧૯૪૨ની સાલથી ૧૯ મહિના માટે સાબરમતીની જેલમા એક કેદી તરીકે રહેવા લાગ્યા. જેલ અધિકારીઓની પરવાનગીથી દાદાસાહેબ ચોરી દરોહા ખૂનવાળા ગુનેગાર કેદીઓમા ભળવા લાગ્યા, તેમના દુ:ખ સાંભળવા લાગ્યા, તે દૂર કરવાના પ્રયત્ન પણ કરવા લાગ્યા, અને તે બધાના એક પ્રેમાળ મિત્ર, વિદ્વાન માર્ગદર્શક, એટલું જ નહિ પણ વકીલ, આપજન, ગુરુ—બધું જ બની રહ્યા તેમણે એ કારાગૃહને શાળાગૃહ જ બનાવ્યું તેમાના ગુનેગારો ઉપર તેમણે સાચા શિક્ષણના સંસ્કાર પાડ્યા—અને તે પણ સ્વેચ્છાથી, આનંદથી। સૂર્ય માન કાળનો હોય કે સાંધકાળનો, તેની લાલાશ તો સરખી જ! તે જ પ્રમાણે દાદાસાહેબ રાજગૃહમા હોય કે કારાગૃહમા, તેમની શ્રુતિ સાત અને સેવાબાવી।

દર્દને દવાદાર આપવા, ગરીબોને સારી પેટે મદદ કરવી, કાંઈકની અપીલ લખી આપવી, તો કોઈકને દયાની અરજી લખી આપવી, કોઈની સજા ઓછી કરાવવા ખૂબ જ પ્રયત્ન કરવા તો કોઈકની ઉપર થયેલો અન્યાય દૂર કરવા માટે બધી હકીકત મુદ્દાસર રીતે લખીને ઉપરી અમલદારોને જણાવવી,—આવી નિ સ્વાર્થ તપશ્ચર્તા સાબરમતી જેલમા દાદાસાહેબે અખડપણે ચલાવી હતી આ તપશ્ચર્તાનું મહત્ત્વ વણવતા તેમની સાથેના એક કેદી લખે છે ‘સમાજે ઊંચકાને ફેંકી દીધેલા કેટલાક પથરા તેમણે લા બેઠા બેઠા પૂજ્યા, તેમની અંદર અનેક સરકાર પૂર્વા, સિલ્કીની તન્મયતાથી તેઓ પેલા પથરાઓ સાથે તન્મય બન્યા સિલ્ક

સુંદર થાય, નિર્દોષ બને એટલા માટે તેમણે ટાંકણાના ધા માયાં. ધા મારતાં પહેલાં પથ્થર ઉપર પાણી છાટવું પડે છે. દાદાસાહેબની આખો-માંથી અનુક્રપાતું પવિત્ર જળ ખળભળ વહેવા લાગતાં જ પેલા પથ્થરો દ્રવિત થયા, અને તેમની અદર પથ્થુ માનવતાનાં અખંડ અરણ્યં છે એ મગસ દર્શન દાદાસાહેબને લાં થયું—

હાસીની સગ્ન પામેલા કેદીઓની જે કથનોંઓ દાદાસાહેબે સાંભળી તે તેમણે લખીને જપારી છે તેનું શુશ્રુષર્ણ કરતા એક વિદુષી કહે છે: ‘સત્ય સમાન બીજો ધર્મ નથી’ આ મહાન તત્ત્વ આ કથામંદિરનો પાયો છે સમતા, સેવાવૃત્તિ, આત્મિક અંખના, અખંડ કાર્મજનતા એ આ મંદિરના સુંદર સંગેશરમરના યાલલા છે; ‘સમગ્ર દુનિયા પરનો પ્રેમ’ એ તેનો સુવર્ણકળશ છે અને પૂજનરથાને તો પ્રત્યક્ષ માનવતાની મૂર્તિ છે!’

*

*

*

બરોબર મધ્યરાત્રિનો સમય! બધે જ સૂમસામ! સંપૂર્ણ નિઃસ્તબ્ધતા! જાણે અધકારનો શાંત પર્વત જ ત્યાં જિભો છે! કેદી અને પોલીસ બંને, આખો દિવસ કામ કરીને અને કામ કરાવીને તથા માર ખાઈને અને માર મારીને, સરખા જ થાકેલા—અત્યારે સરખા જ સૂતા છે. તમરાં સિવાય અત્યારે બીજા કશાનો વ અવાજ સેલગ્રાતો નથી. પરંતુ એટલામાં—

‘રઘુપતિ રાધવ રાજરામ!

પતિત પાવન સીતારામ!’

એવું ભજન દાદાસાહેબને કાને પડ્યું. ૧૯૪૧ની સાલમા પરવડાની જોલમા તેઓ સગ્ન ભોગવતા હતા. કયા થઈ રહ્યું હતું આ ભજન? કોણ કરતું હતું પ્રભુ રામચન્દ્રની આટલી આર્ત યાચના?

‘રામ’ બોલવાનો વખત જેના નસીમમાં આવેલો એવો એક અભાગી કેદી જ પડોશની બોલીમાથી રામને બોલાવી રહ્યો હતો.

ખીજે દિવસે સવારે તે ફાસીને માંચડે ચડવાનો હતો, તેનું આયુષ્ય મૂરું થવાનું હતું. એટલે તે આજે રાતના આ દુનિયાની વિદાય લઈ રહ્યો હતો. અતકાળે સ્વર્ગન કોઈ જ પાસે નથી પોતાને શાંતિ આપનાર મિત્ર ભગવાન જ છે એ ભાન થતા તે કેદી રામનામની ધૂન કંતો હતો.

અને ખીજે દિવસે સવારે પોલીસના બૂટનો ખટખટ અવાજ મેલળાવા લાગ્યો. દાદાસાહેબ સમજી ગયા કે પોતાના પડોશીને ફાસીના માંચડા પર લઈ જવામા આવે છે. તેઓ પોતાની ઓરડી બહાર આવ્યા. અને દરવાજાના પગથિયા ઉપર જિત્તા રહ્યા. પાની જીંચી કરી અને માથુ જીંચુ કરીને કાઢી જુએ છે તો.....

...માંડ ૨૦-૨૨ વર્ષનો તરુણ! તેના બન્ને હાથ એક બેડીથી બાંધેલા છે. તેની આગળ પાછળ દસ પાર બદ્ધધારી સિપાહીઓ ચાલે છે. તેની અંતિમ વિધિ માટે ડૉક્ટર, મૅજિસ્ટ્રેટ અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પણ ચાલ્યા છે. 'નમઃ શિવાય!, નમઃ શિવાય!' એવું બોલતો પેલો કેદી ફાસીના માંચડા તરફ ઝટપટ ચાલે છે. યમરાજને બેટવા માટે એ શા માટે ઉતાવળો બન્યો હતો?

ફાસી-ખોલીનો અડીખમ દરવાજો ઉઘાડવામા આવ્યો. ચાગ પગથિયા ચડીને પેલો કમનસીન છવ ફાસીના તખ્તા પર ચડ્યો ખટ, મોટો અવાજ થયો. કેદીના ગળાની આસપાસ દોરી ચપોચપ બેસી ગઈ! કોઈ ફાટેલા ચીંથરાની જેમ તેનું શરીર નીચે લટકવા લાગ્યું - આ બીણયુ, કરણુ દશ્ય દાદાસાહેબે જોયું-અર્થાત્ એમના માનસ-ચક્ષુ વડે!

અને એ દશ્ય એમના આજો સમક્ષ સતત નાચવા લાગ્યું. સાથોસાથ જ તેમના ચિત્તમાં તેને લગતા વિચારો પણ રમવા લાગ્યા. 'શું? ગમે તેટલો લયકર હોય, તો પણ શુંગરને મારી નાખવો એ શું યોગ્ય છે? કેટલાયે વર્ષોથી આ ફાસીની સજા દેવાતી આવી

એ સાચું; પણ એથી ખૂનોનું પ્રમાણ સમાજમાં ઓછું થયેનું જણાય છે ખરું? અનેક કારણે મનુષ્ય ગુનો કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. આત્મ ગુનાઓની જવાબદારી, કંઈક અંશે, સમાજની પણ નથી શું? રાજ્ય-શાસન સંસ્થાનો પણ થોડા ધણે દોષ નથી? અને જો હોય તો પછી પેલા એકલા ગુનેગારને જ સજા શા માટે? અને તે પણ ફાંસીની એના કરતાં એ પતિતને જીવથી ન મારી નાખતાં, એને જીવે રાખી, એનું જીવન સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વધારે ઇચ્છ નથી શું?

*

*

*

‘દાદાસા’જ, મને તમારા પેટનું સંતાન સમજો; અને આ જીવલેણ સંકટથી છોડાવો.’ ડાહી ફૂસકાં ભરતી ભરતી બોલતી હતી અને વારંવાર દાદાસાહેબના પગે પડતી હતી. ઠાકોર કોમની એ યુવાન બાઈ. હંમર માંડ વીસ-બારીસ વર્ષની. પહેલેથી સ્વભાવની એકદમ સાલસ, ગરીબ ગાય જેવી. તેને ફક્ત એક જ ભાઈ હતો. તેણે એક ખાનદાન ઠાકોર યુવાન જોઈને તેની સાથે ડાહીનું લગ્ન કરી નાખેલું. દિવસભર મજૂરી કરવી અને પેટ ભરીને ખાવું—આવા વર્ગમાનો તેનો ભાઈ હતો. અને તેવો જ હતો તેનો ધણી પણ.

ડાહીનો ધણી ખૂબ પ્રેમાળ હતો. તેને પોતાની પત્ની પર ઘણો પ્રેમ હતો અને તેવો જ પ્રેમ હતો પોતાનાં બે નાનકડા બાળકો પર પણ. પરંતુ તે કરતાં વધારે—તે બધાં કરતા વધારે—તેને પ્રેમ હતો પોતાની મા ઉપર.

મા! પ્રેમનું શબ્દાક જ! પોતાનાં સંતાન પર પ્રેમ કરવો, પંડે દુઃખ ભોગવી તેમને સુખ આપવું, જાતે તનતોડ મહેનત કરી તેમને ઉછેરવાં, એ જ તેનો ધર્મ. કોઈ પણ દેશમાં જાઓ, કોઈ પણ કાળમાં નજર નાખો—મા એટલે મમતાની ભૂતિ, વાત્સલ્યની પ્રતિમા, નિરપેક્ષ સેવાની પતાકા, જાણે પરમેશ્વરનો ઉજ્જવળ અંશ જ! એટલે જ તો પરમેશ્વરને ‘જગ-જગન્નાથ’ કહે છે. યુરોપનો નેપોલિયન હોય કે એશિયાનો શિવાજી, બધા

શરીરોના મરતક માતા સમક્ષ ઝૂકેલા જ છે જનનમા માગ્ય અને મમતાનું ઉચ્ચતમ સિખર મા!

પરંતુ કોમળ કૂસોર્ત્ત રૂપાંતર તીક્ષ્ણ શસ્ત્રમા યાર છે તે જ પ્રમાણે આ જ મા બીજી એક ભૂમિકાએ ચડ્યા વેત જ કઠોર ધાય છે, નિર્દય બને છે, વાધવરુ જેવી ધાતક બને છે એ ભૂમિકા સાસુની! તમામ જમાનામા અને તમામ જગાએ માતાના આ બે સિત્ત સ્વરૂપો નજરે ચડે છે, માત્ર ભિન્ન જ શા માટે? મપૂરું વિરુદ્ધ જ. હિમાલય પર એક બાબુ મૂશળધાર વરસાદ તૂંગી પડે છે તો બીજી બાબુ શરીરમાથી પરસેવાના ધોધ વહેવડાવે તેવો ઉગ્ર તાપ પથ્થુ પડતો હોય છે એવો જ ચમત્કાર માના સ્વભાવમા બધે જ અને હમેશા દેખાત છે એક જ સ્ત્રી-પથ્થુ એક વખત માતૃ દેવતા તો એક વખત સાસુ-રાક્ષસી! શહેર હોય કે ગામડું, રાજમહેન હોય કે ઝૂપડું, એમા વસનાર કુટુંબ સુશિક્ષિત હોય કે નિરક્ષર, સેંકડે દહ ઠેકાણે માયાળુ માતા ફૂર સાસુ બનતી જળ્યાય છે સમુદ્રની લીનમા જેમ એક ઠંડા પાણીનો પ્રવાહ વહે છે, તેમ જ એક ઊઝળતા પાણીનો ય પ્રવાહ ધસમસતો વહેતો હોય છે એવો જ આ અદ્ભુત પ્રવાહ નથી શું?

આ વિચિત્ર અનુભવની સહી વચ્ચે ડાહીનો ધણી સપડાયો હતો એક બાબુ તેનું મન માને પ્રેમ કરતું હતું. પથ્થુ બીજી બાબુ તે જ મા, સાસુના સંમધથી, પોતાની સાલસ અને પ્રેમાળ પત્નીને નાસ આપતી હતી એ જોઈને તેનું મન વ્યથાચ્છુ લવતું હતું, તરકડતું હતું, અદર ને અંદર બગી રહ્યું હતું ડાહી આખો દહાડો સખન મઝેન મજૂરી કરે, પથ્થુ સાસુ અર્ધાની સગી ત્યા મૂકતી નહિ જાણે કે પેની વડુ એટલે તોકરડી અને પોતે તો મહારાણી! ડાહી વટેની સવારે ઊઠે, ઘનની સાફસૂદીનું કામ કરે, વાસથ્ય-કૂસણ્ય માળે, કપડા ધુએ, રસોઈ બનાવે અને તે ઉપરાત આખો દિવસ મજૂરી કરવા જન કામ કરીને ચાકીપાકી આવતા વેત જ સાસુ તેની પાસેથી પાઈએ પાઈ વચ્ચલ કરી લેતી પાણુ રસોઈકામ ડાહી પાસેથી

એની સાસુ યત જેમ કામ લેતી અને એની ઉપર કુતરાની જેમ લક્ષ્યા કરતી.

ડાહીને સુવાવડ આવી તે મા બની પોતાના સુક્રામળ બાગક પર પ્રેમવર્ષા કરવા લાગી તેના ધણીને પણ ખૂબ આનંદ થયો પણ સાસુને? તેણે તો ડાહીને ત્રીજી અવાડિયું ચે પૂરું થાન તે પહેલા ખેતરમાં મજૂરી કરવા પાછી મોકલી તેના શરીર તરફ, મન તરફ, લાવનારો તરફ પેની 'સાસુ સરકાર' શાતુ લક્ષ આપે?

જે વરસ બાદ ડાહીને બીજી બાગક અવનર્તુ જે બાગકોની જવાબદારી તેના ઉપર આવી પણ સાસુને તેનું શું? તે તો ડાહીને બમણી પગવવા લાગી 'બળ્યો આ જીવ!' એવું ડાહીને થવા લાગ્યું ધણી મિચારો ખુની આપે અને બાધેલા હાથે ડાહીની આ બધી પગવણી જોતો હતો. પરંતુ તેમાંથી તેને છોડાવવાની હિંમત તેનામાં નહોતી માતૃમક્તિ ધૂળ જેવી બની ગઈ, અમૃતનું વિષ બન્યું સહગ્રજનો અતિરેક એટલે દુર્ગુણ જ!

એક બાબુ બાગમે લનારાની જેમ રડતા હતા, અને એક બાબુ સાસુ વીજળીની જેમ કડાકા કરતી હતી આખોમાંથી ટપટપ આસુ સારતી ડાહી જૂપડીમાં શેટલા શેકતી હતી તેવામાં સાસુ કઈ કારણસર ડાહીને મારવા દોડી જોડે ડાહીનો ધણી જોતો હતો. તેની સામે ડાહીએ એક વાર આસુ ભરેલી આખો વડે જોયું અને માથું નીચું ધાળ્યું ધણીએ કાઈ કર્યું નહિ

'છોડાવો મને આ જીલમમાંથી હવે તો જરા પણ સહન થવું નથી' રાત્રે ડાહીએ ધણીને વિનવ્યો

'કેવી રીતે છોડાવું? શું કરું? માને ધર બહાર કાઢું?'

'એવું હું કયા કહું છું?'

'તો હું શું કરું?'

'તમે કશું જ કરતા નહિ, હું જ અહીંથી ચાની નીકળું છું,'

'કયા જવાની?'

‘બીજે ય્યા! માત્ર ભાઈને ત્યા’

‘જા પણ છાનીમાની જાને. માને ખમર પડવા ન દેતી’

ઘરને જણાવ્યા વિના, સર્વસાક્ષી સૂરની પણ દષ્ટિએ ન પડતા, બેનયુ વર્સના પોતાના બે નાના બાળકોને સર્પ ડાડી પોતાને ભાઈને ઘેર જવા નીમ્ણો અને તેની પાછળ પાછળ પડી જાયની જેમ આવી તેની દુર્દશા!

મામતે મીમાડે જ ભાઈ મળ્યો તેણે પૂછ્યું ‘બહેન! ક્યા જવા નીમ્ણો છે?’

ડાડીનું રડવું તરી પડ્યું રડતા રડતા તેણે પોતાની દુર્દશા કહી. અને અને દર્દિયાં અડાજે કહ્યું ‘ભાઈ! તારી સાથે નહેવા આવી છું રે, થોડા દહાડા નહેવા આવી છું રે’

ભાઈ હવે વ્યવહારકુશળ તેણે પૂછ્યું ‘તારી સાનુની, ધણીની રજ છે ખરી? ન હોય તો હમણા જ પાછી ધો જ બે દિવસ પછી દું જ આવી તને પિયર તેડી લાવીશ’

પરંતુ એટલી ધી જ ડાડીમા ક્યાથી હોય? તો ભોકાધેની હરિણી ની જેમ તે તરફની હતી તેને તો એક એક ક્ષણ ક્રીમતી હતી જીવવાની આશાએ તે ચારે બાજુ જરીત પખીની જેમ નજર નાખતી હતી નહીત્ર મહાપૂ મા ફળના માણસને ‘જિમો નહે, જિમો દે,’ એવી ટી સિખામણ મઠે દિલેયો માણસ આપે તેનો મો ઉપયોગ? ત્યા પેલાનો તે જીવ જતો હોય છે, પગેપગે તે મૃત્યુની નજરદોક જતો હોય છે તેરી જ નિયતિ ડાડીની થઈ હતી તેના મમત જીવનને સાનુએ આગ ચાપી હતી તે ખુશ્ખવા ધણી આગળ ન આવે, ભાઈ આગળ ન આવે, પછી કયું રહ?

ડાડી ઉપર આ ન તરી પડત તે નિગહાર થઈ થઈ ધગણીમાના ફાટીને સિંતાની જેમ પોતાને પેટમા સમાવી લે તે સ્વર, એમ તેને લાગવા માંથી પરંતુ જરીત બિચારી ડાડી માટે વનુધર આવો માર્ગ કરી આપે?

ડાહીની આંખો સમક્ષ સર્વત્ર અંધકાર જ અંધકાર છવાઈ ગયો. આશાનું એકે કિરણ નજરે પડતું નહતું. એમાંથી છૂટવાનો એક જ માર્ગ તેના ગાંડાતૂર મનને દેખાયો—એ હતો આપઘાતનો માર્ગ !

પીઠે બે બાળકો બાંધી તે અભાગણી રસ્તા પર ચાલતી હતી—મૃત્યુ તરફ દોટ મૂકતી હતી. મૃત્યુનો દરવાજો જોવા માટે આમતેમ નજર નાખતી હતી એવામાં તેને એક કૂર્ષ દેખાઈ. નિરાશ જીવોની તે જ આશા ! કુઃખી સ્ત્રીનું તે અંતિમ સુખ ! મા વિનાનાની એ મા ! તેના ખોળે બેસવાનું ડાહીએ નક્કી કર્યું.

થડીલર તે અટકી. પોતાની પીઠ ઉપર બે બાળકોને તેણે પોતાની સમક્ષ મૂક્યાં. તેમને તેણે એક વાર આંખો ભરીને નિહાળ્યાં અને મનનો નિશ્ચય કરી લીધો. તે પેલા ખંડિયેર કૂવા તરફ દોડતી ગઈ અને તેના થાળા ઉપર જઈને ઊભી રહી. હમણા જ તે નીચે બૂસકો મારવાનીત્યાં 'મા' એવી નાની સરખી ચીસ તેને કાને પડી અને તેની પાછળ જ એક બાળકે રડવા માંડ્યું. તે બાળકો તરફ પાછી દોડતી આવી. નીચે બેઠી તેણે નાના બાળકને ઊંચકાને ઊઠાડી આંધું. મોટાને ખોળામાં બેસાડ્યું. બંનેને ભરપૂર સુંખન કર્યાં. અને પછી એક કૂર નિર્ણય કર્યો. પોતાની ઓઢણી કાઢીને તેણે જમીન પર પાથરી. તેમાં પેલાં બે બાળકોને મૂકી પોતાની પીઠ ઉપર મજબૂત રીતે બાંધી દીધી અને ત્રણેનો જીવ કૂવામાં હોમવા એ અભાગણી માતા દોડતી ગઈ.

પરંતુ યોગ ! પેલાં બાળકો ઓઢણીમાંથી છૂટી નીચે પડી ગયા. પાણીમાં ડૂબી ત્યાં એ જોના જ 'દોડો' દોડો ! મારાં બાળકોને બચાવો !' એવી બૂમો ડાહી પાડવા લાગી અને બૂમો પાડતા પાડતા જ બેરુદ્ધ બનીતે પડી ગઈ. પાડોશના બેડૂતો આવ્યા. એમણે ડાહીને બચાવી. બાળકો ખિયારાં રી યા.

ડાહી બચી તો ખરી, પણ કેવી હાલતમાં ? પોતાના બાળકોનું ખૂન અને આત્મહન્યાનો યત્ન કગનાર શુનેચાર તરીકે પોલીસે તેના પર

કેસ કયો. જે તે કહેવા લાગ્યા: ‘હવે કાઢીને ફાંસી થવાની.’ તેને પણ તેમ જ લાગવા માંડ્યું. તેની આંખોમાંથી સતત આંસુની ધાર વહેવા લાગી.

સીઓની જેલમાં તેને મૂકવામાં આવી હતી. તે દિવસોમાં દેશ-લાકિને કારણે સુસિક્ષિત, આદર્શવાદી અને કુલીન સીઓ પણ જેલમાં આવતી. એમાંની એકનું હૃદય કાઢીની કથની સાંભળી ખૂબ અસ્વસ્થ બન્યું. જ્યોત્સ્નાબહેન શુકલ તેમનું નામ. આ બાઈ કવયિત્રી અને લેખિકા હતાં. એટલું જ નહિ પણ ધારાસભ્ય પણ હતાં. તેમના મુકામળ સી-હૃદયમાં કાઢીની કથની સાંભળી ખૂબ અનુકંપા જન્મી તેમને મનમાં થયું: શું કરવું? કાઢી શું યતેગાર છે? મા કદી બાળકોનું ખૂન કરતી હશે? એકદમ દુષ્ટ ગણાતી કેંકેવાનો દાખલો લો. તો પણ તેણે જે બધા કાર-આન કરેલા તે પોતાના સન્માનના—સરતના—કલ્યાણ ખાતર જ.

આવો વિચાર કરતા કગર્તા જ્યોત્સ્નાબહેનની આંખો સમક્ષ તરત જ એક મૂર્તિ ઉપરિચત થઈ ‘આ બિચારીને કાર્ક હોડાવરો તો તે દાદાસાહેબ જ’ એવું તેમને લાગ્યું; અને તેમણે દાદાસાહેબને તરત જ ચિઠ્ઠી લખી.

અને દાદાસાહેબ? તેઓ તો આવી વ્યક્તિઓનો બચાવ કરવા, દુષ્ટિયાની મેવા કરવા માટે ખડે પગે તૈયાર હતા, ઉત્સુક હતા એમણે તરત જ જેલ અધિકારીઓની પગવાનગી મેળવી અને સીઓની જેલમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. આનું વેગતી, નતમમ્તક કાઢીએ એની પૂરી કથની તેમને કહી અને આશર માટે, હિંમત માટે દાદાસાહેબ તરફ — એ ધર્મપિતા તરફ આશાથી માધુ જિંદુ કરી જોયું.

‘આમ જો! તું જરા પણ ગભરાઈશ નહિ. તારે માટે જે કાર્ક થઈ શકે તે બધું જ અમે કરી છૂટીશું.’ એવું આશ્વાસન પોતાના શાંત, ગંભીર અવાજે તેમણે તેને આપ્યું. પોતાના ગળાની આસપાસથી ચમકાસો છૂટ્યો હોય એવું જ એ દુર્ભાગી માતાને લાગ્યું.

ખીજે દિવસે દાદાસાહેબ ફરી સીઝોની જેલમાં ગયા; ડાહીને મળ્યા અને કહ્યું : ‘દોકરી, તને ફાંસી નહિ થાય. કશું નહિ થાય. તું શાંત થા. કોર્ટમાં તારો બચાવ કરવા માટે વકીલ પણ રાખવાની જરૂર નથી. તું તારી કથની જેવી છે તેવી કહેજે એટલે પત્યું. ૭ મહિનાની સજા પછી તું છૂટીશ.’

ડાહીએ નિરાંત અનુભવી. તેણે કોર્ટમાં બધી ખરેખરી ઉજાડત કહી. તેના ધણીએ પણ સાસુના જીલમનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટપણે રજૂ કર્યો તે વખતે તેનો કંક ગદ્ગદિત થઈ ગયો હતો, તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેતી હતી. ન્યાયાધીશનું હૃદય પીગળ્યું. તેમની આંખો ભીની થઈ. બધાની આખો ભીંજી. શેા ફેસલો આવે છે તે જાણુવા સૌ ઉત્સુક બન્યાં. ‘૭ મહિનાની સાદી કેદ’ એવો ફેસલો ન્યાયાધીશે મંજૂર કર્યો. ‘દાદાસાહેબની આગાહી અક્ષરશઃ સાચી પડી!’—સૌ કહેવા લાગ્યાં. તેમને અભિનંદન પણ આપવા લાગ્યાં.

અને ડાહી? એ તો આવીને દાદાસાહેબને પગે પડી. તેને તો દાદાસાહેબ દેવ જ લાગ્યા!

*

*

*

ગાંધીજીનું શિષ્યત્વ પોતે સ્વીકાર્યું હતું એટલે દાદાસાહેબ આરોપીને સત્યને માર્ગે ચાલવાનું કહેતા. સત્યમેવ જયતે એ ખરું છે; તો પણ સત્યનો વિજય છેક આખરે થાય છે એને લીધે કેટલીક વખત સત્યનો પરાજય થયો હોય એમ લાગે છે એ ખરું. પરંતુ, પરિણામની પરવા કર્યા વિના, સત્યની જ ઉપાસના કરવાનો આગ્રહ દાદાસાહેબ સેવતા. ‘ફાંસી થાય તો ભલે. પણ ખૂનના પાપમાં અસત્યના પાપનો વધારો કરતો નહિ. સત્યથી ઉજળા થયેલા મસ્તક સાથે પરમેશ્વર સમક્ષ જ’ એવી શિષ્યામણ્ય તેઓ આપતા.

પણ તેઓ જેવા ગાંધી-શિષ્ય હતા તેવા જ નિષ્ક્રાંત કાયદા-પંડિત પણ હતા. એને લીધે પ્રજુબ્ધ મનઃસ્થિતિમાં કનગેલા યુના બદલ ફાંસીની

સગ થવાની નથી એવો યોગસ નિર્ણય તેમની વજાલ બુદ્ધિ આપતી; વજાલવર્મની ખોટી રીતરસમેને કારણે ન્યાયાધીશને જે સન્ય હકીકત નજરે ન પડી હોય તે સન્ય વાત દાદાસાહેબ પોતાની અરજ દ્વારા તેમના ધ્યાનમાં લાવતા—અને દસમાથી આઠ દાખલામાં તો આરોપી ખૂનના આરોપમાંથી છૂટતો. જે ચાર વરસમાં તો તે જેલમાંથી પણ છૂટતો, અને સમાજમાં માણસાઈથી રહેવા લાગતો.

‘મહારાજ, આતુ જુદું બોલતુ તમને શોભે કે? અરે, તમે સાધુ મહારાજ! ભગવા વચ્ચે તમોએ ધારણ કરેલાં, તમે ખોટું કેમ બોલી શકો?’ દાદાસાહેબ આર્જવભરી વાણીથી પૂછતા હતા. પરંતુ જેલમાં પુરાયેલા પેલા ભગવાધારી સાધુ તો બેદરકારીથી જવાબ આપતા હતા:

‘એટલે? ભગવાં પહેર્યા એટલે શું થઈ ગયું? સૌને પોતાનો જીવ વહાલો હોય. તેને ખાતર હું તો જરૂર ખોટું બોલવાનો સાચું બોલું તો તો હાસીએ જ ચડુ ને! આ ભગવા ચપલ્યાં એટલે શું જન જતો કરેલો?’

‘તમે જ વિચાર કરો! તમે ખોટું બોલીને જીવતા રહી, સોફાને શા ધર્મ શીખવવાના? શા પદાર્થપાઠ આપવાના? ગીતા શું શીખવે છે? સત્યનો ત્યાગ કરી, ધર્મનો ત્યાગ કરી, તમે તમારું શરીર કદાચ બચાવશો. પણ એ શરીરનો પછી શા ઉપયોગ કરશો, સાધુમહારાજ?’

આ પ્રશ્ન વડે દાદાસાહેબે પેલા કેદી સાધુના અંતઃકરણને સંરપર્શ કર્યો. સાધુના મનમાં ગડમથલ શરૂ થઈ. સાધુમહારાજ ધધાદારી વૈરાગી જેવા હતા. અમદાવાદમાં દરિયાપુર વિસ્તારમાં આવેલા એક અજાણનામાં જન્મતા અને ગાળે પી તેના કેદમાં આખો દિવસ પસાર કરના.

એવા જ બીજા અનેક ગંજેરી સાધુ ત્યા રહેતા હતા. એક દિવસ બપોરે ભોજન પત્યા બાદ હાથ ધોઈ કરીને એક વૃદ્ધ સાધુ બહાર નીકળતો હતો. તેની અને આ સાધુનો વચ્ચે ક્ષતિક કારણસર બોલાચાલી થઈ. ગુસ્સાનો પારો ચડ્યો. પેલા વૃદ્ધ સાધુને આવું ઈચ્છ્યકો અને રસ્તા

ઉપર ફેંક્યો. રસ્તો હતો ડાઘરનો. સાધુ ધરડો હતો. એ બે હકીકતો ભેગી થતાં તેના પ્રાણ જીડી ગયા. આ સાધુ બહારગામ ગયો. પંદર દિવસે પાછો આવ્યો ત્યારે પોલીસે તેને દંડાએડી પહેરાવી.

કેસ શરૂ થયો. ખૂનનો આરોપ! ફાંસીની દોરી આંખો સમક્ષ રમવા લાગી. તે ટાળવા માટે ખોટું બોલવાનો આ સાધુએ નિશ્ચય કર્યો હતો. એ પાપી નિશ્ચય તોડી પાડવાનું કામ દાદાસાહેબ કરતા હતા. સાધુને સાધુત્વના, સત્યના માર્ગ ઉપર સર્પ જવા દાદાસાહેબ પ્રયત્ન કરતા હતા. તેમના ઉપદેશ પર બે-ચાર દિવસ વિચાર કર્યા પછી એ સાધુ બોલ્યો: 'ના, હું ગુનો કબૂલ કરવાનો નથી, નાહક મરવાનો નથી.'

'જા રે, જા. અસત્ય બોલવાથી જ તમે નાહક મરવાના; સત્ય બોલવાથી ફાંસી ટળે એવો સંભવ છે. કાંઈ નહીં તો, સજા તો ચોક્કી થશે જ. એટલે કહું છું કે પ્રાણની પરવા કર્યા વિના સત્ય જ કહો, ભાઈ. ઇશ્વરને ઘેર જવું પડે, તો પશુ બેવડા પાપ સાથે તો ન જ જશો.'

દાદાસાહેબની આ વિનવણીની અસર પેલા વેરાગીના ચિત્ત ઉપર થવા માંડી. એક મહિના પછી કેસ સેશન્સમાં શરૂ થયો. તેના આગલા દિવસે વેરાગી તેમને મળ્યો.

'શું નક્કી કર્યું, મહારાજ?'

'ખીજું શું નક્કી કરવાનું હતું? સાચું જ બોલવાનું નક્કી કર્યું છે. આપનું કહેવું મને સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય લાગે છે: ભગવાં પહેરવાં અને ખોટું બોલવું! ના રે, ના. મૃત્યુ કરતાંય એ તો બહાર!'

નવ મહિના વીતી ગયા દાદાસાહેબનાં માણસો અને ખીજાં કુટુંબી-જનો તેમને મળવા માટે જેલમાં ગયા હતા. તેમની મુલાકાત સર્પને દાદાસાહેબ અંદરના દરવાજાથી જેલમાં જતા હતા. બાબુનેની હારમાં કેદીઓ ઊભા હતા.

દાદાસાહેબને કાને જૂમ પડી.

‘દાદાસાહેબ!’

અમકાને દાદાસાહેબે પાછળ જોયું. ‘ચેલો વેરાગી ! એ હાથ નોડીને
જોલ્યો : ‘હમણાં જ સમ થઈ!’

‘જેડલા વગસની ?’

વેરાગીએ ત્રણ આંગળાઓ ઝળાવી. દાદાસાહેબને લાગ્યું કે ત્રણ
વર્ષની. થયું : ચાલો, સારું થયું, ગિચારાની ફાંસી ટળી. ત્રણ વર્ષમાં શું
જોતજોતામાં વહી જશે પણ વેરાગીએ ખુલાસો કર્યો :

‘સાહેબ, સમ ત્રણ મહિનાની જ થઈ!’

દાદાસાહેબે હાથ વેરીને તેના તરફ જોયું; અને પછી તેઓ
પેતાની દોટડી તરફ ગયા—પેલા વેરાગીને આશ્ચર્ય લઈને ગયા, એક
માનવીને સત્યના પ્રકાશમાં લાવી મૂકવાનું શ્રેય લઈને !

*

*

*

શ્રુત્ય જોવો ખીજે શુરુ નથી. તેની પામે જન્મર માનવીનું મન
સન્ધનિષ, દયાપૂર્ણ બને છે. વક્તા ચાત્ય ત્વાદગન્યો ન હમ્યઃ
(હે મનુષ્ય, સત્યધર્મનો તારા જોવો વક્તા ખીજે કોઈ નથી.) આવો
અનુભવ અનેક માણસોના જીવનમાં દાદાસાહેબને થયો.

માઘો કરીને એક બૂલો હતો જાદુ કપટ કરી તે ગામડાનાં લોકોને
ફસાવી, ઝળાવી પૈસા ઝાકાવતો. તેણે પેતાનો જાદુ ખરો બતાવવા બે
નાના હોકરોને ઝર ખવડાવ્યું એ માટે એને ફાંસીની સજા થઈ અને
તેને સાબરમતી જેલમાં મોકલવામાં આવ્યો.

દાદાસાહેબના કાને આ અંગે ચીંટી સુમધુસ અથડાઈ. તેમણે બધી
માહિતી સમજી લીધી અને હાઈકોર્ટમાં અપીલ મોકલાવી. એ માટે તેઓ
રોજ કલાક દોઢ કલાક પેલી ‘ફાંસીખોલી’માં જતા. રનાન, સ્વાધ્યાય,

સૂતર કાંતવાનું કામ અને સહાય: આ ચાર સાધનામાં જ દાદાસાહેબ
જેલમાં પોતાના દિવસો પસાર કરતા.

એક દિવસ સંધ્યાટાણે જેલ-અધિકારી દાદાસાહેબ પાસે આવ્યો
અને બોલ્યો: 'આપ દરવાજા સુધી જરા આવશો?'

'હા, ચાલો ને' એમ કહી દાદાસાહેબ નીકળ્યા. દરવાજા પાસેની
ઢાટડીમાં ગયા, પુરશીમાં બેઠા, ત્યાં પેલો ભૂલો-માલો-દોડતો દોડતો
અંદર આવ્યો અને દાદાસાહેબને પગે પડ્યો. દેટલીય વાર સુધી તો તે
તેમનો પગ સળંગ પકડીને બેસી જ રહ્યો, પોતાના આંત્રીયા માર્જન કરી
રહ્યો. દાદાસાહેબની રાહ જોતો તે સવારથી દરવાજા બેઠો હતો, પોતાને
પુનર્જન્મ આપનાર 'ગુરુ મહારાજ'ના દર્શન સારુ અગિયાર કલાક લગી
માલો ત્યાં બેસી રહ્યો હતો. તેણે પોતાની કૃતજ્ઞતાના ધોધના ધોધ
દાદાસાહેબના પગે ઠાલવ્યા.

આવા રત્ન-રાશિ વડે જ દાદાસાહેબ ખરા શ્રીમંત બન્યા હતા.

*

*

*

૫૧ વર્ષની સજા! આટલો મોટો બોલો લઈને મોતી એણા નામનો
ધાડપાકુ જેલમાં આવ્યો હતો! તો પછી દાદાસાહેબ તેનાથી દૂર રહ્યા
નહિ. ઊલટું, મોતીને તેમની જ તહેનાતમાં મુકવામાં આવ્યો. એક વર્ષના
સહવાસમાં એ ધાડપાકુના હૃદયની માણુસાઈના દર્શન દાદાસાહેબને અનેક
વાર થયા. તેમણે મુખાર્ધ સરકારને એક અરજી કરી. તેમાં તેમણે મોતીનો
પહેલાનો સાહસી સ્વભાવ જણાવી, સળંગોએ જ તેના હાથે શુના
કરાવ્યા છે એમ જણાવ્યું. અને તેનું આયુષ્ય થોડુંક બાકી રહ્યું છે,
માટે તેની સજા માફ કરવી એવી વિનંતી કરી.

મોતીની સજા માફ થઈ. ૫૨થીસ વરસ બાદ તે પોતાને ઘેર ગયો.
ઘેરથી નીકળતી વખતે તેનો બાળક બે વર્ષનો હતો, હવે તે સત્તાવીસ
વર્ષનો યુવાન થઈ ગયો હતો. તે મોતીને ભેટી રહ્યો. તેની મુલાકાતની

આશા ક્રેને હતી? પરંતુ દાદાસાહેબે પોતાની છુદ્ધિ, પોતાનો પ્રભાવ, પોતાના પૈસા—બધું જ ખર્ચી મોતીને હોડાય્યો,—અને માટીમાં મળી ગયેલા જેવા માણસને પૂર્ણ માનવી બનાવ્યો.

*

*

*

કેવળ છુદ્ધિ અને પૈસા જ નહિ, પરંતુ પોતાની ઇલ્લજત-આમર પણ હોડમાં મૂકતાં પરોપકારી દાદાસાહેબ અચકાતા નહિ. એક વાર કોઈ બાપુની પત્નીને મારમૂક કરનાર બાપુને બે વર્ષની સજા થઈ હતી. એ તમકો જવાન બીજા કોઈએને પણ મારમૂક કરતો. એટલે એને અલગ કોલોનીમાં પગમાં હમેશ દંડા-બેડી નાખી પૂરી સખવામાં આવતો.

‘દાદાસાહેબ, શું કરું? હેલ્થ આડ મદિનાથી મારા પગમાં સતત દંડા બેડી છે. તેથી હું હેરાન થઈ ગયો છું. ગમે તેમ કરી મને આ પાતનામાંથી છોડાવો.’ બાપુ કાકજીથી બોલતો હતો. તારું વાસેલી ચોરડીના દરવાજાના લોખંડના જાડા સળિયા બંને હાથે પકડીને પગની બેડી ખખડાવતો બાપુ ગળગળે અવાજે બોલી રહ્યો હતો.

દાદાસાહેબનું અત્કરણ વ્યથિત બન્યું. તેમણે જેલ-અધિકારીઓને વિનંત્યા: ‘બિચારાના પગમાંથી બેડી કાઢો’.

‘બેડી કાઢીએ? અશક્ય!’ જેલ અધિકારી મક્કમ સ્વરે બોલ્યો.

‘કેમ?’

‘કેમ? સાહેબ, એક વખત નહિ, બે વખત નહિ, પરંતુ ચાર ચાર વખત મેં એની દંડા-બેડી કાઢી હતી પણ એ જેવી નીકળી કે તરત જ એ દાંડાઈ કરવા માંડ્યો, બીજા કોઈએને મારવા લાગ્યો.’

બીજે દિવસે દાદાસાહેબ બાપુને મળ્યા, અને બોલ્યા: ‘બાપુ, તારે દંડા-બેડીમાંથી ખરેખર છૂટા થતું છે?’

‘એમાં શું પૂછા હો, સાહેબ? કંઈ પણ કરો, ગમે તેમ કરો;

પણ મને આ યાતનામાંથી છોડાવો, જલદી છોડાવો.’

‘છોડાવીશ, છોડાવીશ; પરંતુ બેડી છૂટ્યા પછી તું તોફાન કરીશ તો? તું દંગો નહિ મચાવે ને?’

‘ના રે, ના. હું શાંતિથી વર્તીશ.’

‘તો પછી હું તારે જમીન યાઉં છું.’

‘જમીન? એટલે? શા માટે જમીન?’

‘જમીન એટલા માટે કે તું ફરી દંગો તોફાન કરે તો તારે બદલે મને દંડા-બેડી પહેરાવવી.’

‘ના, ના, દાદાસાહેબ! તમે તમારો જીવ એવા જોખમમાં મૂકતા નહિ. ક્રોધના આવેશમાં મારા હાથે કંઈક થઈ જાય અને તરત તમારા સરખા લગવાનના માણસના પત્રે આ દંડા-બેડી! ના રે, એની તો કલ્પના સુધ્ધાં મારાથી સહેન થઈ શકતી નથી. તમે મારા જમીન ન જ થશો. જોલર મારી બેડી કાઢવા આવશે તો હું તેને કાઢવા દેવાના નથી. આ બેડી મને અસહ્ય લાગે છે પણ તમારી જમીનગીરી તો મને એથીય વધારે સાલશે.’

થયું! બાપુના હૃદયમાં ઈશ્વરતત્ત્વ પ્રગટ થયું! તેની માથું ઈ જાગૃત થઈ, પ્રવ્રજ થઈ, તોફાની વૃત્તિને કાબૂમાં લેવા સમર્થ થઈ. તેના પગમાંની બેડી જોલની કચેરીમાં હંમેશ માટે પડી રહી. પ્રેમના શાસનમાં બાપુ શાંતિપૂર્વક વર્તવા લાગ્યો.

*

*

*

‘જેમને સુચિક્ષિત સમજવામાં આવે છે એવા લોકો કરતાં અલગ્ય લોકો જીવન અને મૃત્યુનું તત્ત્વગાન જોઈ સમયમાં સમજી શકે છે, આત્મસાત્ કરે છે; એટલું જ નહિ પણ પ્રત્યક્ષ આચરણમાં ઉતારે છે’ એવા અનુભવનું કાથું બાંધીને, સેવાવૃત્તિનું સોનું કસોટીએ ચડાવી,

અનેકાનેક અભાગી જીવોના ધન્યવાદ મેળતી દાદાસાહેબ તા. ૧૦ માર્ચ ૧૯૪૪ને રોગ સાબરમતી જેલમાંથી બહાર આવ્યા. ધાડપાકુઓનાં હૃદયમાં, ખૂનીઓનાં ચિત્તમાં, જેલના અધિકારમાં, માનવતાની લ્યોતિ પ્રજ્વળતી દાદાસાહેબ કૃતાર્થ થયા ! ધન્ય બન્યા !! માનવતાની મેવા કરનારને માટે દોષ પણ જગા તોર્ધક્ષેત્ર જ જની રહે છે.

*

૬. અધ્યક્ષનો અંકુશ

‘સભાસદો! અધ્યક્ષજી!’ એવો લલકાર લાલ કમલાવાળા રાજદંધારી ચોપદારે મોટા અવાજે કર્યો અને સમગ્ર સભા આદરપૂર્વક નિસ્તબ્ધ-પણે જાણી રહી. ‘આસ પ્રવેશદ્વારમાંથી કપુરગીર વર્ણુની, હસતા ચહેગની, શુભ્ર ખાદીનાં સુવ્યવસ્થિત વસ્ત્રપરિધાન કરેલી, દાદાસાહેબની મૂર્તિ ધીરગંભીર પગલાં મૂકતી, અધ્યક્ષની ખુરશી પાસે જઈને જાણી રહી, અને પ્રાંતના ખૂણેખૂણેથી આવેલા તમામ લોક-પ્રતિનિધિઓને પોતાનું મરનક સહેજ નમાવીને, જાણે માતૃભૂમિને અભિવાદન કરતી હોય તેમ, પેલી ખુરશી ઉપર જઈને બેઠી; પથ્થુ બેઠી, ન બેઠી એ રીતે સહેજ ટેકાને હાગવેથી બેઠી, અને પછી જોતજોતામાં આખું સભાગૃહ પોતાના દષ્ટિપાતથી જાણે કાજૂમાં લીધું હોય તેમ તેણે સજ્જાના કામકાજની એકદમ શરૂઆત પથ્થુ કરી દીધી. સભાનું કામકાજ ચાલુ હોય ત્યાં સુધી, ટેબલ પર મૂકેલા ચાંદીના રાજદંડને નજર સમક્ષ રાખીને, ખીંટીએ ચોટલી બાધી હોય તેમ સભાસદોના અને પ્રધાનોના બોલેલા શબ્દ પર બરાબર નજર રાખી, રાજ્યરથની લગામ અત્યંત દક્ષતા અને કુશળતાથી સંભાળનારી અને લોકસંપ્રાહક વૃત્તિથી પથ્થુ ન્યાયનિષ્ઠુર ધોરણુ વડે, કોઈને પથ્થુ અહીં-તહીં જરાયે ચસકવા ન દેનારી એ પ્રસન્ન પ્રશાંત મૂર્તિ જાણે લોક-શાહીની સંરક્ષક દેવમૂર્તિ જ હતી.’

એ જમાનો તો સ્વરાજ્યના અરુણોદયનો હતો. ૧૯૩૭ની સાલમાં સ્વરાજ્યનો સૂર્યોદય થયો નહોતો એ ખરું. પણ પ્રાંતિક સ્વાયત્તતાનો પો ફાટ્યો હતો. સો સવાસો વર્ષોની પરંતત્રતાની રાત્રિ પૂરી થવા

આરી હતી, અને સ્વતંત્રતાનો ઉજ્જવ દેખાવ લાગ્યો હતો. પ્રાંતિક વહીવટનાં બધાં ખાતાં હિન્દી પ્રતિનિધિઓને હસ્તક આવ્યાં હતાં.

આ પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાયા ૧૯૩૭ની સાલમાં. એ વર્ષની ચૂંટણીઓમાં કોંગ્રેસને આઠ પ્રતિમાં પ્રથક બહુમતિ મળી. મુંબઈ પ્રાંતની ૧૭૫ બેઠકોમાંથી ૮૬ કોંગ્રેસે જીતી, તેમ જતાં કોંગ્રેસ જ એ સીમાં બજવાન પક્ષ હતો. એને કારણે તેના પ્રતિનિધિઓ જ પ્રધાન બનવાના એ દેખીતું હતું. પ્રધાનપદ એટલે માન, ઐશ્વર્ય અને સત્તાનું ફેલું મોટું સ્થાન! જળામાં લાલપટીઓ નાખેલા હલુરિયાઓ તો તેની આગળપાછળ દોડે જ. પણ મામલનદાર, કલેક્ટર સુધ્ધાં, માથું નમાવી ખડે પત્રે રહેતા. કોઈ પણ સમારંભમાં પ્રધાનને અમરથાન અને કોઈ પણ અખબારમાં પ્રધાનનો ફોટો! રહેવાનું મલગાર હિલનાં નંદનવનમાંના બંગલામાં અને ફરવાનું 'નવી નકોર' મોટરગાડીમાં! લાખો લોકોનું સારું ખૂરું કરવાની 'કર્તુમકર્તુમ' સત્તા! આ બધાને લીધે પોતે જનતાના માથા ઉપર, આસમાનમાં બસકે સ્વર્ગમાં મેચાર કરે છે એવો સુખદ ભાસ પ્રધાનોને સહજ થતો. આવા પ્રધાનપદની કોને લાલસા નહીં થાય? તે ખાતર કેટકેટલી ખુશામત અને કદમબોસી! કેટકેટલી ખટપટો અને કેટકેટલાં કારરથાનો! પરંતુ—

‘પ્રધાનપદો’ મારે કેટલાક કોંગ્રેસજન ખૂબ ઉત્સુક છે એમ દેખાય છે. તેને લીધે અંદરોઅંદર ખટરાગ થવાનો સંભવ છે. જે લોકો ઉત્સુક છે તેમને જ આપણે સંતોષવા. સુખરાતમાંથી નેતા અથવા પ્રધાન કોઈકે હોવો જ જોઈએ એવું અમને થતું નથી. અમે બધા જ પ્રગ્લના સેવક છીએ. જેને પ્રધાનપદે નીમવામાં આવશે તેના પટાવાળા તરીકે સેવા કરવાની અમારી તૈયારી છે.’

આવો નિર્લોભપણાનો સુરપષ્ટ વિચાર દાદસાહેબ અને તેમના એક મિત્ર—ખંતેએ સરદાર વલ્લભભાઈને જણાવ્યો. વલ્લભભાઈને

અચંખો થયો, આશ્ચર્યનો ધક્કો લાગ્યો, પણ એથીયે વધારે તો આનંદ
 જીવળ્યો. મુખાર્ધ પ્રાંતના પ્રધાનોનાં નામો કૌંઝેસ પક્ષે નક્કી કર્યા. તેમના નેતા
 તરીકે શ્રી બાળાસાહેબ ખેરની અકલ્પ્ય પર્મદગી થઈ. એ પછી ડેટલાક
 દિવસો બાદ દાદાસાહેબ પોતાના વકીલાતના કામ માટે અમદાવાદથી
 ઝેંગસોર જવા નીકળ્યા. રસ્તામા તેઓ મુખાર્ધમાં જિતયાં હતા ત્યારે શ્રી
 ખેરનો તેમના હિપર ફોન આવ્યો કે ‘મારે તમને એક મહત્વના કામ માટે
 મળવું છે. અનુકૂળતા કાઢી મળશો કે?’

દાદાસાહેબે હા પાડી, પરંતુ બાળાસાહેબને શુ મહત્વનું કામ પોતાનું
 હશે તેનાં કંઈ ચોક્કસ ખ્યાલ દાદાસાહેબને આવ્યો નહોતો. ‘હશે કંઈક કામ !
 આપણા બાર્દબાઈની મુલાકાત તો થાય છે ને?’ તેઓ બોલ્યા. નક્કી કરેલા
 સમયે દાદાસાહેબ બાળાસાહેબના ઘેર જઈ તેમને મળ્યા. ખુશીમજાના
 ખબરઅતર પૂછ્યા બાદ બાળાસાહેબે એકદમ જ રહસ્યરફાટ કર્યો :
 ‘મુખાર્ધ વિધાનસભાના અધ્યક્ષ તરીકે તમારી પર્મદગી કરવામા આવી છે.’

‘કેમ? મને શા માટે પસંદ કરેા છો? સ્પીકર બનવાની જેમની
 ઇચ્છા હોય તેમને જ એ પદ આપેા ને?’ દાદાસાહેબે અસિપ્તપણે કહ્યું.

‘એ બધે વિચાર અમે કર્યો છે, અને કૌંઝેસ કારોબારીનો
 પણ આદેશ તેવો જ છે. હવે એ નિર્ણય બદલવાનો નથી.’

‘ન માગે તયાંચી રમા હોય દાસી’ (‘જે માગતો નથી તેની રમા દાસી
 બને છે.’)—શ્રી સમર્થનો આ સિદ્ધાંત દાદાસાહેબના ઝવનમા અનેક વાર
 સિદ્ધ થએલો દેખાય છે.

પ્રાંતપ્રાંતના રાજતત્ત્વો કૌંઝેસના હાથમા આવ્યા. પછી શુ ?
 રાજ્યોના તમામ કારભારની કાયાપલટ થઈ. રાજકેદીઓ જેલોમાથી
 છૂટ્યા અને રાજદરબારમા જઈને બેસા. ગઈ કાલના કેદી આજે પ્રધાન
 બન્યા. કાલે લાડીનું લક્ષ્ય બનેલી ખાદીની ગાંધી ટોપી, આજે પ્રધાનના
 માથા પર વિરાજમાન થઈ. કાલે પોલીસ દારા ખેંચાયેલા, ફડાયેલા,
 તોડાયેલા રાષ્ટ્રધ્વજ આજે એ પોલીસ દારા, અમલદારો દારા, ગર્વનર

પાસે પણ, આદર-સન્માન પામવા લાગ્યા. જેનો અવાજ મોંમાંથી નીકળતાં જ બરડામાં ચાળખા પડતા તે વદેમાનરમ્ રાષ્ટ્રગીત બન્યું. પથ્થર પીંગો તેમ કડક સરકારી અમલદારો નરમ બન્યા. તેમનું ‘પોલાદી ચોકું’ માખણ-મરકા જેવું નરમ બન્યું, કારણ કે લોકશાહીમાં તો લોહ જ ખરા શાહ હોય છે.

વિધાનસભાના અધ્યક્ષને પ્રધાનો જેટલાં પ્રસિદ્ધિ અને દોરદમામ નથી હોતાં, તેમ છતાં પ્રધાનો સુધાને અંકુશમાં રાખવાનો અધિકાર અધ્યક્ષને હોય છે. ‘સ્પીકર’ એટલે વક્તા—મોઝનાઝ, આમસજ્જા તરફથી ઈંગ્લેંડના રાજા સાથે જે બોલી શકે તે સ્પીકર. આ મૂળ અર્થ અન્યારે અસ્ત પામ્યો છે. લોકસભાની વ્યવસ્થા રાખવાનું, તેનું કામ ચિસ્તથી નિષ્પક્ષપણે ચલાવવાનું, અને લોકપ્રતિનિધિઓના હક્કોનું સંરક્ષણ કરવાનું એવું ત્રિવિધ કામ અત્યારે સ્પીકરનું હોય છે.

બહુમતિ ધરાવતો પક્ષ જ અધ્યક્ષની પમંદગી કરે તે દેખીતું છે. પરંતુ પમંદ કરાયેનો પ્રતિનિધિ એક વખત અધ્યક્ષની પેલી જગ્યા પર જઈ જેસે એટલે પછી તે પોતાના પક્ષનો રહેતો નથી. બધા પક્ષોના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટ્યા અધ્યક્ષને અભિનંદન આપતાં એરી આશા વ્યક્ત કરે છે કે ‘હવે પછી અધ્યક્ષ પોતાનો પક્ષ વીસરી જઈ આ સમાગૃહનું કામ આગળ ચલાવશે.’ એ આશા મોટે ભાગે તમામ અધ્યક્ષોએ પરિપૂર્ણ કરેલી હોય છે. દાદાસાહેબે તો સંપૂર્ણ રીતે જ! સરકાર હાઈકોર્ટ જજની નિમણૂક કરે છે, પણ એથી કંઈ એ જજ સરકારથી દબાયેલા હોતા નથી, લાયક બનતા નથી, સરકારના તાલ મુજબ ન્યાયના પક્ષાં ઊંચાનીચા કરતા નથી. એ પેધાને પણ દેહાંતના પ્રાયશ્ચિત્તની મજા કર-માવનાર રામચાલ્સી જ તેમનો આદર્શ હોય છે! અને તે જ ભૂમિકા વિધાન સભાના અધ્યક્ષની પણ. ન્યાયમંદિરમાંથી બહાર આવેલા ન્યાયાધીશ કે વિધાન સભામાંથી બહાર આવેલા અધ્યક્ષના નાગરિક તરીકેના હક્કો

તો કાયમ રહે છે. એટલું જ નહીં સંયુક્ત પ્રાંતના તે વખતના સ્પીકર ટંડનજીએ તો એવું જાહેર કર્યું હતું કે ‘સભાગૃહની બહાર હું કૌંસેસના તમામ કામમાં ભાગ લેવાનો છું.’ પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ તો આ મતને ટેકા આપતાં એમ કહેવું કે ‘સ્પીકરે સભાગૃહની બહાર સ્વરાજ્યની લડતમાં સક્રિય ભાગ લેવો જોઈએ.’ ગાંધીજીએ પણ તેને ટેકા આપેલો. આગળ જતાં સંયુક્ત પ્રાંતની વિધાન સભામાં ત્યાંના મુખ્ય પ્રધાન પંડિત ગોવિંદ વલ્લભ પટે એવો ઠરાવ મૂક્યો કે ‘એકાદ વ્યક્તિ સ્પીકર તરીકે ચૂંટાઈ આવી એટલા જ માટે તેના સાર્વજનિક કાર્યમાં અવરોધ આવવાનું કારણ નથી. સભાગૃહની બહાર તેને રાજકીય ચળવળમાં પોતાની મરજી પ્રમાણે ભાગ લેવાની છૂટ હોવી જોઈએ’. આ ઠરાવ પસાર થયો અને સ્પીકરનું મતસ્વાતંત્ર્ય નિશ્ચિત થયું. તેના લાભ લઈ ટંડનજીએ કૌંસેસના હિન્દુરા અધિવેશનમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ઠરાવ ઉપર જાહેર ભાષણ કર્યું. દાદાસાહેબે પણ આવી સ્વતંત્રતાનો કાયદો અનેક વાર ઉઠાવ્યો હતો.

વિધાન સભાના અધ્યક્ષનું ન્યાયનિધુર કામ કરવામાં દાદાસાહેબ બધી રીતે સમર્થ હતા. કાયદાની ખારીકાઈ જાણવા જેટલું વકીલાતનું પાંડિત્ય તેમનામાં હતું અને તમામ ધારાસભ્યોને મંભાળી સાચવી લેવા જેટલો મધુર શિષ્ટાચાર પણ તેમને આવડતો હતો; તેની સાથેસાથ વિધાન સભાનું ગૌરવ જાળવવા જેટલી કડકાઈ પણ તેમનામાં હતી.

મુખાર્થ વિધાન સભાના અધ્યક્ષ બન્યા પછી પહેલી જ વાર ત્રણ-ચાર વખત દાદાસાહેબને સ્પીકરનો અંકુશ કેટલાક છુટ્કા ધારાસભ્યો પર પણ મૂકવો પડેલો. ઈંગ્લેંડમાં પણ પાર્લિમેન્ટના સભાસદોને સભાગૃહ બહાર કાઢી મૂકવાનો પ્રસંગ ત્યાંના સ્પીકર માટે ઉપરિચિત થાય છે.

અહીં તો? બધા જ નવાનક્કોર! લોકશાહીની એકદમ શિશુ અવસ્થા! અહીંની પરિસ્થિતિ મુજબ નવા નિયમો, નવી ગોડવણો, નવી પ્રણાલિકાઓ નિર્માણ કરવાની હતી—અને તે મુજબ ધારાસભ્યોને વર્તતા

કરવાના હતા. તેમ કરાવતા મૃદુ મનના દાદાસાહેબ પણ કઠોર બનતા. એક વખત પ્રાથમિક ક્ષેત્રણીના બિલ-ખરકા ઉપર ચર્ચા ચાલતી હતી. અને એક ધારાસભ્ય કંઈક અસંગત બોલવા લાગ્યા; ત્યારે તેમ ન કરવા માટે દાદાસાહેબે તેમને સૌમ્ય ઈશારો કર્યો. તે ન ગણકારતાં પેલા ધારાસભ્ય મતેની સાથે વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા, તેમને ટોણા મારવા લાગ્યા ત્યારે—

ધારાસભ્ય: ‘આપ હમેશા મને સુમંગલતાના માર્ગે રાખવાને માટે જે વ્યક્તિગત લક્ષ આપો છો તે બદલ હું આપનો ખૂબ જાણી છું.’

સ્પીકર: ‘આપના શબ્દો પાછા ખેંચો.’

ધારાસભ્ય: ‘મને ખાતરી થશે તો હું માફી માગીશ.’

સ્પીકર: ‘ચર્ચા કરવા હું તૈયાર નથી અધ્યક્ષને કોઈપણ બાબતમાં વ્યક્તિગત લક્ષ આપવાનું છે નહીં. આપ અધ્યક્ષ ઉપર પક્ષપાતનો આક્ષેપ કરો છો.’

ધારાસભ્ય: ‘મારો કહેવાનો એ જ મતલબ છે, અને એમ જ હોવાથી હું શબ્દો પાછા ખેંચનાર નથી.’

સ્પીકર: ‘ફરીથી વિચાર કરી લુઓ. જો આપ શબ્દો પાછા નહીં ખેંચવાના હો તો મારે કડક ઉપાય અજમાવવો પડશે. એટલે ફરી એક વાર તક આપું છું.’

ધારાસભ્ય: ‘પ્રુલામો કરવાની મને જો પરવાનગી હોય તો.....’

સ્પીકર: ‘મારાથી હવે તેમ કરી શકાય તેમ નથી. સભાસભના મનમાં જો સ્પીકર માટે અનાદર ન હોય તો બિનસરતી રીતે શબ્દો પાછા ખેંચવામાં શી હરકત છે?’

ધારાસભ્ય: ‘હું જે બોલ્યો છું તે ફરીથી કહું છું.’

દાદાસાહેબે પેલા ધારાસભ્યને એક દિવસ માટે સભાગૃહની બહાર કાઢી મૂક્યા.

આવું જ તીર્થું તમતમતું શબ્દશુદ્ધ ધારાસભ્યોના પગારના ખરડા વખતે થયું ધારાસભ્યોનો પગાર દર મહિને રૂા ૭૫ને બદલે રૂા ૧૫૦ હોવો જોઈએ એવા એક સુધારા ઉપર ચર્ચા ચાલતી હતી એ સુધારા માટે ગવર્નરની સંમતિ અગાઉથી મેળવવી જરૂરી છે એવો એક મુદ્દો એક પીઠ ધારાસભ્યે રજૂ કર્યો ત્યારે ખીજા એક ધારાસભ્યે સ્વીકારને એવી ટીકાર કરી કે 'સભાગૃહનો અધિકાર વધે એવા જ નિર્ણયો સ્વીકારે આપવા જોઈએ' ત્યારે દાદાસાહેબે પોતાનું ધ્યેય બહેર કર્યું કે 'કાયદાની કસમથી સભાસદોનો કે સભાગૃહનો અધિકાર મર્યાદિત કરવામા આવે તે સિવાય હું તેમ કદી પણ ચલા નહીં દઉં. હું હમેશા એવો જ નિર્ણય આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ કે જેથી સભાગૃહનો અધિકાર વિસ્તૃત મની રહે'

એકાદ વહાણને સમુદ્રમાના ચક્કવાઓ વટાવીને, ખડકોથી બચાવીને, તોફાનોથી મુક્ત રાખીને, યોગ્ય દિશામા લઈ જવા માટે સુકાન ધારણ કરનાર સારથિને જે કૌશલ્ય બતાવવું પડે છે તેવું જ કૌશલ્ય સભાગૃહના અધ્યક્ષમા પણ હોવું જ જોઈએ એવું કૌશલ્ય દાદાસાહેબે 'ન જરો નવ મૂયસા મૃદુ' ('સખત નહીં, તેમ જ દ્વેષમળ નહીં' એવો મધ્યમ માર્ગ) એવા પોતાના સ્વભાવથી પ્રગટ કર્યું હતું એક વખત એક વડીલ ધારાસભ્ય વિધાન સભામા ભાષણ કરતા હતા ત્યારે ખીજા કેટલાક ધારાસભ્યો વારંવાર દરમિયાનગીરી કરવા લાગ્યા કેને કહેવું? બનેય મોટા! પરંતુ હાથીને પણ અકુશમા રાખવો પડે છે તે કામ દાદાસાહેબે કેવી રીતે કર્યું તે જુઓ.

અધ્યક્ષ આપ દરમિયાનગીરી પ્રત્યે લક્ષ આપતા નહિ ભાષણ આગળ ચલાવો.

ધારાસભ્ય આપ જ જો મને એવું કહેવા લાગશો તો મને યોગ્ય સંરક્ષણ મળવાનું નથી.

અધ્યક્ષ: આપના ભાષણમા એક સરખો વિક્ષેપ પડે ત્યારે આપ અધ્યક્ષ પાસે સંરક્ષણની માગણી કરજો, એવો પછી અધ્યક્ષ સભાસદને

વિશેષ ન કરવા માટે સમજવરો.

ધારાસભ્ય: મારું સંરક્ષણ કરવાનો મને હક્ક છે અને તે હક્ક ગુમાવવાની મારી ઈચ્છા નથી.

અધ્યક્ષ: આપ આપનો મત જે રીતે વ્યક્ત કરે છે તે પ્રત્યે મારી મંપૂર્ણ નાપસંદગી દર્શાવું છું.

ધારાસભ્ય: મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે આત્મરક્ષણ કરવાનો મને હક્ક છે. ધાધલ થાય અને પછી સ્પીકરે તે શાંત પાડવું એ મને પર્મદ નથી. પરંતુ ઉત્તરનો પ્રત્યુત્તર ન આપવો એવું જ જો આપનું કહેવું હોય તો મારે આપનો નિર્ણય માથે ચલવવો જ જોઈએ.

અધ્યક્ષ: એવો નિર્ણય આપવાનો પ્રમંથ જ ઉપરિચિત થયો નથી.

*

*

*

આવા કડક પથ મળતાવડા સ્વભાવને કારણે, નિર્ભીખી પથ સેવા-
લોખી વૃત્તિને લીધે, અને સૂક્ષ્મ છુદ્ધિચાતુર્ય પથ શ્રદ્ધાગુપ્ત્ય હોવાથી
ઉન્નતિના પગથિયાં દાદાસાહેબ ઉપર ને ઉપર ચડતા ગયા; અથવા તો
લગવાને કહો કે નસીબે કહો એમને ઉપર ચડાવ્યા. તેઓ પોતાને પ્રયત્ન-
વાદી માનતા, પરંતુ પ્રાગ્બંધવાદી પથ ગણતા. આપણી અપેક્ષા વિના જુદી
જુદી જાતની અનેક તકો અને સાધનો સામે પગલે આજીને આપણી પાસે
આવે છે, માટે એમનો વિશ્વાસ પ્રારબ્ધ ઉપર; પણ એ તકો અને સાધનોનો
ઉપયોગ કરવા માટે પોતાનામા ગુચુવતા અને કાર્યશક્તિની જરૂર પડે છે,
માટે એમનો ભાર પ્રયત્ન ઉપર.

પ્રાગ્બંધ અને પુરુષાર્થનો સુંદર સમન્વય દાદાસાહેબના જીવનમાં
થયેલો જોવામા આવે છે; અને તેનું ફળ એ જ કે, પહેલાં તેઓ અમદાવાદ
નગરપાલિકાના સચાસદ બન્યા અને પછી પ્રમુખ ચૂંટાયા. પછી 'ના' કહેતા
કહેતાં પણ સુબાઈ વિધાન સભાના અધ્યક્ષપદની માળા તેમના કંઠમાં

આવી પડી. ત્યાંની તેમની સફળ કામગીરી ધ્યાનમાં લઈ આગળ જતાં તેમને દિલ્હીની લોકસભાનું પણ સર્વોચ્ચ અધ્યક્ષસ્થાન સુપન્ન કરવામાં આવ્યું.

શહેર, પ્રાંત, રાષ્ટ્ર-એમ ચક્રા જતા ક્રમે એમનું કાર્યક્ષેત્ર વધતું ગયું.

દાદાસાહેબના મનનું પ્રખળ વલણ જીનરતા ક્રમે સેવાના ક્ષેત્રમાં આગળ વધવા તરફ હતું. ‘મારે નાનાં ગામડાંમાં જઈને રહેવું જોઈએ. ત્યાંના લોકો માટે પાણી, રસ્તા વગેરેની સગવડ કરી આપવી જોઈએ; કારણ કે ગામડાંઓમાં અમલક, ગરીબાઈ, રોગ અને અસાનના દુગરો પડેલા છે, એ જમીનદોસ્ત કરવા માટે મારે લોકલ બોર્ડમાં પ્રવેશવું જોઈએ’ એવી ધ્વજ દાદાસાહેબના મનમાં ધણી વર્ષો સુધી ઘોળાતી હતી, પરંતુ દેવે ખીજું જ નિર્ણય હતું! હાથાએ પોતાની મુંઝમાં પકડેલા દૂર્વા પહેલાં ગણપતિના અને પછી શંકરના મસ્તકે ચડાવાય એ રીતે દાદાસાહેબની સ્થાપના વિધિએ એક પછી એક ઉચ્ચસ્થાને કરી અને તે તદ્દન વાજખી અને હિતકર હતું એ પછીના અનુભવો ઉપરથી નક્કી થયું.

૧૯૪૫ની સાલમાં કોંગ્રેસનેનાઓ જેલમાંથી બહાર આવ્યા તો પણ તેઓએ પોતાનો વિશ્વાસ તો ૧૯૪૨ની સાલના ‘ચાલ્યા જાઓ’ના-એટલે રવનત્રાના-કરાવ ઉપર અચળ દોવાનું જાહેર કર્યું, અને તેમના આ વિશ્વાસને સમગ્ર રાષ્ટ્રે ખૂબ સાથ આપ્યો. ‘કોંગ્રેસ એટલે જનતા, અને જનતા એટલે કોંગ્રેસ’ એ સમીકન્ધ કરી એક વાર સિદ્ધ થયું. ૧૯૪૫ની સાલની ચૂંટણીમાં જનતાએ કોંગ્રેસની તરફેણમાં ચુકાદો આપ્યો. પ્રચંડ બહુમતીથી કોંગ્રેસ બધે જ ચૂંટાઈ આવી ત્યારે બ્રિટિશ સરકારને ખાતરી થઈ કે કોંગ્રેસ જ હિંદુસ્તાનની ખરેખરી પ્રતિનિધિ છે,—તેની સાથે જ સમાધાન અને સહકાર કર્યો છૂટકો.

આવી નિશ્ચય ત્રાક તે વર્ષના બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ પર આરૂઢ મજૂર પક્ષે પોતાના મનમાં બાધી અને સમાધાન માટે પછી હિંદુસ્તાનમાં પાર્લિમેન્ટનું એક ‘શિષ્ટમંડળ’ આવ્યું—‘ત્રણ પ્રધાનો’ આવ્યા. ‘સિમલા પરિષદ’નું મથન

થયું. અને તારીખ ૨ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૬ને રાજ કોમિશનના હાથમાં દિલ્હીનું રાજ્યનંત્ર આવ્યું. પછી તા. ૧૫ ઑગસ્ટ ૧૯૪૭ને રાજ ભારતમાં સ્વાનંત્ર્યનો સૂર્યોદય થયો. તે પછી તા. ૨૬ નવ્યુઆરી ૧૯૫૦ને રાજ મંપૂર્ણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો સાક્ષાત્કાર થયો. રાષ્ટ્રિય પ્રતિના એક એક તંત્રજ્ઞાની સાથે સાથે દાદાસાહેબના જીવનની પણ પ્રતિ થતી જ હતી.

‘દાદાસાહેબ, મારી એક વાત તમારે સાંભળવી જ પડશે.’

‘ચી?’

‘દિલ્હીની વડી ધારાસભાના અધ્યક્ષ તમે થાઓ તેવી મારી છંછા છે’ વક્તમત્તર્થ પોતાના હમેશના નિશ્ચયી અવાજમાં બોલ્યા. ૧૯૪૫ની સાલનો ડિસેમ્બર મહિનો હતો.

‘હા, પણ મારી છંછા ગદમડાંની લોકલ બોર્ડમાં જવાની છે ને? મારી છંછા વિરુદ્ધ તમે મને અમદાવાદથી મુત્તાર્થ લઈ ગયા અને મને હવે કહો છો ‘ચલો દિલ્હી!’—આજ મોટા ગ્થ ન માટે બીજો મોટો માણસ જ બોલો ને?’ દાદાસાહેબે હસતા હસતા કિતર આપ્યો.

‘દાદાસાહેબ, તમે જાણો છો તો ખરા કે તમારા મિત્રાચ સ્વીકરના કામકાજના અનુભવવાળા બીજો કોઈ માણસ આજે પશ્ચ પામે નથી. એટલે તમારે જ દિલ્હીનું અધ્યક્ષપદ સ્વીકારવું જોઈએ.’

‘પણ તો માટે મને દિલ્હીના મહાસભરમાં ધકેલો છો? એ રાજધાનીમાં અખિલ ભારતમાંના અર્થજ્ઞ છુદિમાન અને મોટામોટા લોકો આવવાના. ત્યાં હું કેવી રીતે બેસી શકવાનો? તમે મને અમદાવાદ જિલ્લા લોકલ બોર્ડમાં જવાની પરવાનગી આપો, ગદમડાંનાં લોકોની મેરા કરવાની મારી છંછા ધણી વર્ષોની છે તે સંજોગાતઃ છે

‘એ જુલુ ટીક છે, પણ તમે દિલ્હી જ જાઓ એવી મારી છંછા છે—અને કોમિશનની આજ્ઞા છે.’ સેનાપતિના મંકત્પથી વક્તમત્તર્થએ

ધડ ઈને નિર્ણય આપી દીધો અને વાત બધ કરી

‘સારા વયોવૃદ્ધ માતૃશ્રીને પૂછીને હું શુ નક્કી કરું છું તે જાણાવીશ.’ એવું દાદાસાહેબ બોલતા રહ્યા તેમને આશાનો એટલો જ તટુ દેખાતો હતો કે દૂર દિલ્હી જઈ રહેવામા માતૃશ્રી હા-ના કગશે. પરંતુ તેમને તો ઊલટો જ અનુભવ થયો. નસીમ જ તેમના જીવનની નીકા દિલ્હીના મહા-સાગર તરફ દોરી જતું હતું. વયોવૃદ્ધ માતાએ પોતાના એકના એક દીકરાને દિલ્હી જવાની સમતિ આપવાના કારણમા એવું જાણાવ્યું કે ‘આવડા મોટા નેના તમને કહે છે તેને તમારાથી ના કેવી રીતે પડાય?’

દિલ્હીની વડી ધારાસભામા બધા પક્ષોમા કોંગ્રેસની બહુમતિ હતી, તો પણ તેના અધ્યક્ષની ચૂટણી તીવ્ર હરીફાઈથી થઈ કોંગ્રેસે જિભા કપાં દાદાસાહેબને, પણ કોંગ્રેસવિરોધી પક્ષોએ એક થઈ ટેકા આપ્યો મવાળ નેતા સર કાવસજી જહાગીરને સરકાર, યુરોપિયનો અને મુસ્લિમ લીગ એ બધાએ દાદાસાહેબને પાડવા માટે કમર કસી, પરંતુ અતે વિજયી થયા દાદાસાહેબ જ. વિરોધ પક્ષ કરતા ત્રણ વધારે મત મેળવીને તેઓ ચૂનાઈ આવ્યા, અને ૧૯૪૬ના જન્યુઆરીમા વડી ધારાસભાના અધ્યક્ષ બન્યા કોંગ્રેસને આ વિજયથી મોટો આનંદ થયો અમદાવાદ શહેરને અભિમાન ઊપજ્યું અને દાદાસાહેબને —

મોટી જવાબદારીની, સેવાની નવી તક સાપડી એમ લાગ્યું ગાંધીજીના નેતૃત્વથી, વાંતબલાર્જના સાહચર્યથી, જેલમા અને જેલ બહાર છેલ્લા ત્રીસ વર્ષ પોતાના હાથે જે જનસેવા થઈ તેની આ સ્વીકૃતિ જ પોતાને મળી એવી દાદાસાહેબને અનુભૂતિ થઈ

આની સ્વીકૃતિ તેમણે બીજી પણ મેળવવાની હતી, અને તેની સાથે સાથ મેળવવાના હતા વિસ્તૃત બનતી સેવાના આશાપત્રો।

૧૯૪૭ના ઑગસ્ટમા ભારત આઝાદ થયું પછી નવેમ્બરમા સ્વતંત્ર ભારતની પ્રથમ મસદના અધ્યક્ષપદની ચૂટણી થઈ તે સંસદે

દાદાસાહેબના જ જળામાં યજમાણ પહેગવી.

પછી ૧૯૫૦ની સાલમા તા ૨૬ જાન્યુઆરીને રોજ સ્વતંત્ર ભારતે પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્યવ્યવસ્થા મંજૂર કર્યું એ વખતે લોકસભાના પ્રથમ સ્પીકર તરીકે ચૂટણી થઈ કેની? દાદાસાહેબની જ.

અને એવી જ કીર્તિની અમૃત-વર્ષા દાદાસાહેબ ઉપર ૧૯૫૨ની સાલમા થઈ. પ્રથમ સામાન્ય ચૂટણી પછી લોકસભાના અધ્યક્ષની ચૂટણી થઈ ત્યારે અધ્યક્ષપદનો સુકુટ દાદાસાહેબના ઘસતક પર ફરી સુકાયો. ગાંધી પોતાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા તેમનામા 'વારંવાર શ્રદ્ધા પ્રગટ કરી. દાદાસાહેબનાં હૃદયિયાતુર્વને, કાર્યકોશસ્વને અને નિઃશક પ્રમાણિકતાને અપાયેલી આ એક પછી એક સરસ એવી વજુમાગી સિદ્ધારસ નહોતી તો બીજી શું? આજીવન ઇતિહાસનું મથન કરનાર ઇતિહાસકાર સરદેશ્વર પોતાની 'સંસાગ્યાત્રા'માં લખે છે: 'મનુષ્યસ્વભાવ-નિરીક્ષણનું કૌશલ્ય દાદાસાહેબ જેટલું અને બીજા ઘણામા ખાસ જણાયું નથી. પાર્લમેન્ટના નિયામકમા આ જ શુશ્રુષુ મુખ્યત્વે હોવો જોઈએ'

દિલ્હીના આ ઉચ્ચ ધ્યાન ઉપરથી તેમણે કેવળ પોતાના રાષ્ટ્રની જ સેવા કરી એવું નથી, પરંતુ આખી દુનિયામાની લોકશાહીને દાદાસાહેબે માર્ગદર્શન આપ્યું તક અને સ્થાન રંગર પ્રમાણે ખેંચીએ તેટલાં વિરત્ત થતા હોય છે, તેને જેટલો ઉપયોગ કરવો હોય તેટલો કરી શકાય છે.

રાષ્ટ્રના રાજકારણાર ઉપર અને વિદેશો સાથેના તેના સંબંધોની બાબતમા સ્પીકરની પ્રત્યક્ષ સત્તા ચાલતી હોય એમ દેખાતું નથી પણ તે બને કાર્યો ઉપર પરોક્ષપણે દાદાસાહેબના મન અભિપ્રાયનો પુષ્કળ જ પ્રભાવ પડતો હતો.

આઝાદી આવ્યા પછી પણ સરકાર ઉપર લોભનને અંકુશ રાખવાની જરૂર હોય છે એ કામ દાદાસાહેબ જેવા નિરપેક્ષ માણસ જ કરી શકે. લોકસભાની રત્નતતા અને પવિત્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે તેઓ સદા સમગ્ર

રહેતા. તે માટે તેમણે નવી સમિતિઓની રચના કરી. નવી પરંપરાઓનું નિર્માણ કર્યું. સરકાર સાથે પણ જરૂર હોય ત્યારે અધીને તેમણે નવી પ્રશ્નાવલિઓ પાડી, અને લોકપ્રતિનિધિઓના હક્ક વધાર્યા. લોકસભાના અધ્યક્ષના સ્થાનની પ્રતિષ્ઠા દાદાસાહેબે દસ આંગળ જેટલી ઈચ્છી તો વધારી જ. લવિધ્યના અધ્યક્ષ માટે તેમણે વિશાળ માર્ગ તૈયાર કરી આપ્યો. જગતની લોકશાહીનો ઈંડો અભ્યાસ કરી તેમણે ભારતીય લોકશાહીના નેપથે ખાતરપાણી કર્યું.

લોકસભામાં ઉદાત્ત વાતાવરણ પ્રસરેલું હોયું જોઈએ. એ સારુ યોગ્ય એવાં સુભાષિનો, ચિત્રો, પ્રતિમાઓ મૂકવા માટે દાદાસાહેબે એક સમિતિ નીમી. તેવી જ રીતે પ્રધાનો જે જે વચનો અને આશ્વાસનો લોકસભામાં આપતા તેની ફલનિષ્પત્તિ શું થઈ તે તપાસવા માટે પણ તેમણે પાર્લમેન્ટના સભ્યોની એક સમિતિ નીમી. સંસદના સભાસદોનાં સુખસગવડ પ્રત્યે તો દાદાસાહેબ ઘાઈ પ્રેમાળ પિતાની જેમ સદા લક્ષ આપતા. તેમને માટે સભાગૃહમાં જ સ્વતંત્ર ખેંચ, સ્વતંત્ર પોસ્ટ બોક્સ, સ્વતંત્ર ટેલિફોન, સ્વતંત્ર મથાલય વગેરેની વ્યવસ્થા તેઓ અટપટ કરી આપતા. ભારતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ દરેકદરેક પુસ્તક લોકસભાના મંથલયમાં હોયું જોઈએ એવી તજજ્ઞી તેમણે કરી. સભાસદોને જોઈએ તે માહિતી તત્કાળ પૂરી પાડવા માટે તેમણે એક 'રેફરન્સ એન્ડ રીસર્ચ સર્વિસ'ની સ્થાપના કરી.

દિલ્હીની વડી ધારાસભામાં મહત્તમ અને સમર્થ અધ્યક્ષ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા વિક્ટલભાઈ પટેલની પરંપરા દાદાસાહેબ સમૃદ્ધ કરતા હતા. વિક્ટલભાઈએ વિધાનસભાના સ્વતંત્ર 'સચિવાલય'—સેક્રેટરિયેટનું નિર્માણ કર્યું હતું. સરકારના નિયંત્રણથી તેને વધારે ને વધારે સ્વતંત્ર રાખવાનો/પુષ્કળ પ્રયત્ન દાદાસાહેબે કર્યો. તાળડતોળ અમલકરામણી, તેમાં વધારે ને વધારે કાર્યકુશળતા, વ્યક્તિનિરપેક્ષ વર્તન અને ખર્ચમાં કંઈકસર એ ચાર ગુણો દાદાસાહેબ પોતાના હાથ નીચેના અમલદારોના મનમાં ઠસાવતા. પાર્લમેન્ટરી

લોકશાહી એ તેમના જીવનનું મજ્જા સ્વાભાવિક વલણ હતું રાજ્ય કારભાર વિષેના કોઈ પણ પ્રશ્નોનો નિર્ણય બહુમતિથી થવો જોઈએ એ લોકશાહીનું તત્ત્વ તેમણે સ્વીકાર્યું હતું પરંતુ તેની સાથેસાથ એ બહુમતી પર પણ અંકુશો જોઈએ, બીજા પક્ષામાં પણ વજન જોઈએ, અને તે માટે નિરકુશ વાદવિવાદ થવો જોઈએ, અને એને સંપૂર્ણ રીતે પ્રસિદ્ધ પણ કરવો જોઈએ એટલે કે લોકમત જાગૃત થાય અને તેની અસર સરકાર ઉપર પડે તેવી તેમની વૈચારિક શ્રમિકા હતી

દાદાસાહેબ લોકપ્રતિનિધિઓના આવા રક્ષક હતા, પરંતુ દુર્લ્લભની વાત તો એ કે કેટલાક અસંતુષ્ટ લોકપ્રતિનિધિઓ તેમના વિષે નિદાન્યજનક ઠરાવ લાગ્યા લોકોનો સ્વભાવ અમિ જેવો હોય છે પોતાના મોમાં ધીની ધારા રેડનાર યજમાનના હાથનેય ચાટી જવા અમિની જવાબા અચકાતી નથી એમ જ પોતાની સેવા કરનારનો, ઉપકાર કરનારનો વિરોધ કરતા, એમને જીતવતા બનાવવામાં, એટલું જ નહિ નીચા પાડતા અને તેમની વિડબના કરતા—અરે, મૃત્યુના ખાડામાં તેમને ફેંકતા સુદા કેટલાક અધ અને અમતુષ્ટ જીવો અચકાતા નથી—એમ જગતનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે એનો કડવો અનુભવ દાદાસાહેબને પણ ૧૯૫૪ની સાલના કિસેમ્બર મહિનામાં થયો

એવું બન્યું હતું કે એ વર્ષે નવેમ્બર મહિનામાં મથિપુરમાં પોલીસે લોકીમાર કરેલો અને ચર્ચા કરવા માટે પ્રજાસમાજવાદી પક્ષના પ્રતિનિધિએ દિલ્હીની સસદમાં સભામોકુદ્દીની દરખાસ્ત મૂકી એને દાદાસાહેબે પરવાનગી આપવાની ના પાડી સભામોકુદ્દીની દરખાસ્ત પ્રત્યે દાદાસાહેબને સામાન્ય રીતે નાપસદગી હતી સ્વરાજ્યમાં આપણું પ્રધાનમંડળ હોય ત્યારે લોકસભામાં માહિતી મેળવવા માટે અને સલાહ પૂછવા માટે જૂટ હોવા જના ગમે તેવા કુલ્લક કારણસર લોકસભાનું કામ મોકૂફ રાખવું તે દાદાસાહેબને ઠીક લાગતું નહોતું એમણે ૮૯ સભામોકુદ્દીની દરખાસ્તોમાંથી ૮૬

માટે તો તેમણે સભાસદોને પરવાનગી આપી નહોતી. પ્રતિનિધિઓના સુખદુઃખ સમજાવા માટે તેઓ દર સોમવારે અને ગુરુવારે પોતાના સાથે ચર્ચા કરવા માટે તેમને જૂથોમાં પક્ષવાર બોલાવતા પથ્રુ હતો. જે કોઈ સભાસદને લોકસભામાં સવાલ પૂછવા માટે તેમણે મનાઈ કરી હોય તો પથ્રુ તેને સમજૂતી આપવા માટે દલીલો કરી, તેમજ અગાઉના દાખલા ટાકી દસ દસ પાનાના પત્રો લખી મોકલતા આટલું કરવા છતાં પથ્રુ એકાદ અસત્વરે અપસખ્ય પક્ષ તેમના ઉપર નારાજ થાય તો તે બાબતમાં તેને તેઓ શુ કરી શકવાના?

દાદાસાહેબને અધ્યક્ષપદેથી દૂર કરવા માટે લોકસભામાં રજૂ કરવામાં આવેલી દરખાસ્ત એ આ નારાજીનું ક્ષણ પ્રજાસમાજવાદી, કમ્યુનિસ્ટ, હિન્દુ મહાસભાવાદી અને ખીન્ન પરચૂરણ—એવા પચાસ સભાસદોએ એવી દરખાસ્ત મૂકી કે 'સભાપતિ માવજી કર તમામ વાદ્યસ્ત સવાલોમાં સરકારનો ખુલેખુલો પક્ષ લે છે, અને સભાનું કામકાજ પક્ષપાતથી ચલાવે છે.'

આ દરખાસ્તનું ભવિષ્ય તો સ્પષ્ટ હતું ને તે દરખાસ્ત મૂકનારાઓને પથ્રુ તેની ખમર હતી, એટલે તો તેમણે બાધહોડના પ્રવ નો શરૂ કર્યા; પરંતુ દાદાસાહેબે સીધો મુકાબલો કર્યો. લોકસભામાં પ્રચલ બહુમતિથી દરખાસ્ત ઊડી ગઈ એટલું જ નહિ પણ વિરોધીઓના મોઢા ચકલી જેવા બની ગયા તેમનામાંથી આજા કોઈએ બોલવાની હિંમત જ કરી નહોતી અને જે બોલ્યા તે પણ એકદમ દમ વિનાનું! ફેલાકે તો કબૂલ જ કર્યું કે માવજી કરેલ વધારે સારા સભાપતિ મળવા અશક્ય છે આ આવશ્યાસની દરખાસ્તને કોંગ્રેસ પક્ષે તો જરા જેટલું ચે મહત્ત્વ આપ્યું નહિ, પરંતુ કોંગ્રેસવિરોધી 'કેસરી'એ પણ તેનું 'હાસ્યાપદ' સ્વરૂપ ખુલ્લું કર્યું પટનાના 'સર્વિસાર્ટ' અખબારે 'નિશાળીઆનો અત્યાચાર'— 'એ રફલ ઓયિશ આઉટરેજ'—એવી આ વાકેદખા પ્રકારની આટકણી કાઢી

દિલ્હીમાંની વડી ધારાસભા અથવા લોકસભાનું કામ સારી રીતે કરવામાં જ દાદાસાહેબ પોતાની કર્નવ્ય-સમાપ્તિ માનવા નહોતા. આ દેશમાં લોકશાહીની પરંપરા ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની શરૂ થાય, એ માટે પણ તેઓ પ્રયત્ન કરતા હતા. એટલું જ નહિ, બ્રિટિશ રાષ્ટ્રકુટુંબમાંની લોકશાહીનો વિકાસ કરવામાં અને તેની સંભાળ રાખવામાં તેઓ સદાય-ટેકો આપતા હતા.

ભારતમાંની તમામ વિધાન સભાઓના અધ્યક્ષો અને સ્પીકરોની પરિષદ ભરવાની પ્રથા ૧૯૨૧ની સાલથી ચાલુ હતી; પરંતુ એ પરિષદનું અધિવેશન નિયમિત દર વર્ષે ભરવાનો ચિરસ્તો દાદાસાહેબે પાંચો ૧૯૪૬ની સાલથી. એટલે કે દાદાસાહેબ દિલ્હીની વડી ધારાસભાના અધ્યક્ષ બન્યા ત્યારથી આવી પરિષદ જોડો નિયમિત ભરતા હતા. એમાં ૧૯૪૮ અને ૧૯૫૨ એમ બે વર્ષ લગ પડ્યો. આ પરિષદના કામકાજનું એક સુન્દર એ આવ્યું કે વિધાન સભાનો કર્મચારી વર્ગ સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ અને તેમની સ્વતંત્રતાને સરકારે અબાધિત રાખવી એવા મતભજ્જની કલમે ભારતના રાજ્યબંધારણમાં સામેલ થઈ. એવી જ રીતે સંસદના સભ્યોના હક્કો સંબંધી પરિષદે વખતોવખત જે અભિપ્રાયો વ્યક્ત કર્યા હતા તેમને પણ બંધારણમાં સમાવી લેવામાં આવ્યા.

લોકશાહીમાં લોક જ રાજ હોય છે અને તે પોતાના પ્રતિનિધિ મારફતે રાજ્ય કરે છે. આ પ્રતિનિધિઓની વિધાન સભા એ જ ખરી રાજ્યકર્તા. પ્રધાનમંત્રી રાજસત્તા ચલાવતું દેખાય છે, પરંતુ તેનાં મૂકો હોય છે. વિધાન સભાના હાથમાં વિધાન સભાને પ્રધાન જવાબદાર હોય છે, તેની ધ્વજા અમલમાં મૂકવા માટે બંધાયેલા હોય છે. આવી આ સર્વત્રેય રાજસંસ્થાની સ્વતંત્રતા અને પવિત્રતા જાળવવી અને વધારવી એટલે લોકશાહીનું લાલનપાલન અને સંવર્ધન કરવું-એ પ્રમાણેના મૂળભૂત વિચારો દાદાસાહેબ આવી પરિષદોમાં વારંવાર રજૂ કરતા.

ચૂંટણીઓ લોકશાહીનો પાયો છે ચૂંટણીઓ જોટલી વિશુદ્ધ રીતે થાય

તેટલો ભવિષ્યનો કારભાર સારી રીતે ચાલવાનો. જે મૂળ ઝરો જ ગંદો હોય તો તેના આગળના પ્રવાહમાંનું પાણી નિર્મળ કેવી રીતે રહે? આ દષ્ટિએ જોતાં ૧૯૫૨ની સાલમાં આપણા દેશમાં થયેલી ચૂંટણીએ દાદાસાહેબને આનંદ-દાયક લાગી. આ ચૂંટણીઓમાં ૨૧ વર્ષથી મોટી ઉંમરનાં તમામ પુખ્ત સ્ત્રી-પુરુષોને મતનો અધિકાર હતો. આવા સત્તર કરોડ મતદારોમાંથી દશ કરોડ લોકોએ શાંતિપૂર્વક પ્રત્યક્ષ મતદાન કર્યું હતું. લોકશાહી માટે આ બહુ મોટા શુભ શુકન હતા, એમ દાદાસાહેબ માનતા હતા. લોકશાહીનું પ્રથમ તત્ત્વ એ છે કે કોઈ પણ સવાલનો ઉકેલ બળ કે હિંસાથી ન લાવતાં ચર્ચા, દલીલો અને વાટાઘાટોથી લાવવો. ભારતના લોકોનો વિશ્વાસ આ વિષે દૃઢ થતો હોવાની સાક્ષી આ ચૂંટણીઓએ આપી એવું દાદાસાહેબને લાગ્યું.

ચૂંટણીઓમાં જે પક્ષ બહુમતી મેળવે છે તે જ રાજ્યકર્તા બને છે. વિધાન સભામાં તેની જ બહુમતી હોય છે. આને લીધે પ્રધાનમંડળ કહે તે પૂર્વદિશા એવો એકતંત્રી કારભાર શરૂ થવાનો ભય રહે છે. 'હું કહું તે ધોરણ અને હું બાંધું તે તોરણ' એવો અહંકાર બહુમતીવાળા પક્ષના મગજ ઉપર સવાર થતો જાય છે. એને લીધે સરકાર અકલ, અસહિષ્ણુ અને બેજવાબદાર બનવાની ભીતિ રહે છે એવો સ્પષ્ટ ઇશારો દાદાસાહેબે તેમનાં કેટલાંક લાપણોમાં કરેલો છે.

આપણા દેશમાંનું રાજકારણ મોટા પ્રમાણમાં વ્યક્તિમાહાત્મ્ય ઉપર જ ચાલે છે; સિદ્ધાંતો, તત્ત્વ, કાર્યક્રમ ઉપર નહિ. સરકારને સીધા રાહ ઉપર રાખી શકનારો વિરોધ-પક્ષ પણ આપણે ત્યાં સારી રીતે સંગઠિત નથી. અનેક વ્યક્તિઓનું, પક્ષોનું અને વિચારસરણીઓનું એક પોટલું હોય તેવું એનું સ્વરૂપ છે. મોટી જવાબદારી ઉપાડવા અથવા તો રચનાત્મક ટીકા કરવા માટે આ શંકુમેળો કેવી રીતે સમર્થ બને? એ વિચાર પણ દાદાસાહેબ લોકો સમક્ષ મૂકતા તેઓ પોતે સરકારના તીક્ષ્ણ ટીકાકાર હતા. નિઃપૃહતા

ને સીધે નિર્ણય બનેલું તેમનું મન કોંગ્રેસના પ્રધાનમંડળ ઉપર પણ ખુલ્લેખુલ્લી, સ્પષ્ટ અને સ્વતંત્ર ટીકા કરતું હતું.

રાજ્યશાસનની સર્વોદ્દેશ્ય પદ્ધતિ લોકશાહી છે. તેને સફળ કરવી એ પ્રત્યેક ભારતીયનું આજનું કર્તવ્ય છે.

‘સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે, અને તે હું મેળવવાનો જ.’ પહેલાં, ગુલામીની દશા વખતે, જેમ લોકમાન્યનું એ સૂત્ર હતું તેમ હવે સ્વાનત્ય-કાળમાં આપણા સર્વનો મુદ્દાલેખ હોવો જોઈએ—‘લોકશાહી એ મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે અને તેને હું સફળ કરવાનો જ.’

લોકશાહીનો એક મોટો દોષ છે વિલંબ. ‘એક ઘા અને બે કટકા !’ એવો તડકક નિકાલ લોકશાહીમાં નથી. વાટાઘાટો, ફરી વાર વાટાઘાટો, અને ફરી પાછી વાટાઘાટો—એ જ લોકશાહીનો માર્ગ. એ મારે સહિષ્ણુતા અને શાંતિ—એટલે જ અહિંસા—દરેકે અપનાવવી જોઈએ. તો જ સમાધાન ઘર્ષકોર્ષ પણ સવાલનો ઉકેલ નીકળે છે. વાટાઘાટોને સીધે વિલમ સાહજિક જ થાય છે. પરંતુ સાહજિકપણાની હદ પણ ઘણી વાર, સરકારી અમલદારોની ઢીલાશને કારણે, કર્મચારીને સીધે અથવા તો સાચુ સ્વતંત્રતા કારણે ઓળંગાઈ જતી હોય છે. એ વિષે દાદાસાહેબ હમેશાં કક્ક ટીકા કરતા. ગ્વાલિયરમાં ભરાયેલી સ્પીકર પરિષદમાં એમણે સરકારને એવો બહેર ઈશારો કર્યો કે ‘નાની બાળતોમાં પણ સરકારી ખાતાઓ દ્વારા એટલો વિલંબ થાય છે કે તેને કારણે લોકોની સહિષ્ણુતા ખૂટી જતી હોય તેમ દેખાય છે.’

એવી જ રીતે ધ્રુઈ ધ્રુઈ વખત વિધાન સભામાં પૂછાયેલા સવાલોના જવાબ પ્રધાનમંડળ તરફથી મેળવવામાં મોડું થાય છે. એ વિષે ટીકા કરતાં દાદાસાહેબ કહે છે કે ‘વિધાનસભામાં સવાલ પૂછવાનો સમાસદોનો હક્ક ખૂબ મહત્વનો છે: એને સીધે સરકારનો કારભાર જનજાના જોવામાં અને તપાસવામાં આવે છે. સરકારી કારભાર કુચળતાથી અને પ્રમાણિકપણે

ચલાવવા માટે તે ઉપર જનતાએ પોતાનો નજર માંડી રાખવી જોઈએ, એટલે સભાસદોના સવાલોના ઉત્તરો પ્રધાનોએ જલદીથી, સંપૂર્ણ અને સાચા આપવા જોઈએ—નહીંતર વિધાન સભાના અધ્યક્ષે તે તેવી રીતે અપાવવા માટે ફરજ પાડવી જોઈએ.

દિલ્હી ખંડાર, દેશમાં અને દેશબહાર રાષ્ટ્રકુટુંબમાં—‘કૉમનવેલ્થ’માં—લોકશાહી સુખ અને સામર્થ્યથી ફૂલેફાલે તે માટે દાદાસાહેબે ખૂબ મહેનત કરી. ૧૯૪૮ની સાલમાં લંડનમાં કૉમનવેલ્થમાંની સંસદોના અધ્યક્ષોનું સંમેલન ભરાયું હતું. તેમાં તેમણે ભાગ લીધો, એવી જ રીતે ખીજું અધિવેશન ૧૯૫૦ની સાલમાં ડબ્લિનમાં અને ત્રીજું અધિવેશન ૧૯૫૨ની સાલમાં ઑટાવા ખાતે ભરાયેલું તેમાં પણ દાદાસાહેબ હાજર રહેલા અને ત્યાં પોતાના અનુભવોનાં તારણ રજૂ કરેલાં. તેમના વિચારોનો ત્યાં ધણો આદર સત્કાર થયો. ૧૯૫૦ની સાલમાં લંડનમાં કૉમન્સ સભાની નવી ઈમારતનું ઉદ્ઘાટન થયું એ સમારંભમાં ભારતીય સંસદના અધ્યક્ષ તરીકે તેમણે હાજરી આપેલી, ત્યારે પણ તેમને ત્યાં મોટું માન આપવામાં આવેલું. એક વખતના ભારત-વજીર લૉર્ડ પેથિક-લૉરેન્સે જાતે દાદાસાહેબની મોટર શાધી કાઢી, તેનો દરવાજો ખોલીને એમને અંદર બેસાડેલા. ‘કૉમનવેલ્થ પાર્લિમેન્ટરી એસોસિયેશન’ના અધ્યક્ષ તરીકે દાદાસાહેબની ચૂંટણી ૧૯૫૬ની સાલમાં ન્યુયૉર્કમાં થઈ. આ ઉપરથી કૉમનવેલ્થના દેશોનો વિશ્વાસ તેમણે કેટલો સપાદન કર્યો હતો તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

*

૭. નવી સૃષ્ટિ

રોજ રોજનો ધધા કરી ફક્ત ખાતુ પીતુ અને શરીરનો ખીજો કઈ પણ વિશેષ ઉપયોગ ન કરતા જીવનયાત્રા પૂરી કરવી એટું દૃષ્ટિગિહ્ય પહેલેથી જ મારું નહોતું જનસમાજની સેવા કરીને પોતાનું જીવન પ્રભુ સેવામાં સમર્પણ એવો હેતુ હતો. જનસેવા માટે જ્ઞાન એકઠું કરવું એ આવશ્યક હોવાને લીધે જ પ્રવાસ અને દેશાટનને મેં જરૂરી માનેલાં છે.

પોતાના અથવા વિચાર દાદાસાહેબે પોતાની રોજનીશીમાં નોંધેલા છે ૧૯૨૬ની સાંસના અંતથી તેમણે રોજનીશી લખવાની શરૂઆત કરી અને પોતાની જિંદગીના આખર સુધી તે આતુ રહ્યા. રાવસાહેબ મહાલિકના જીવનચરિત્ર ઉપરથી તેમને રોજનીશી લખવાની પ્રેરણા મળી હતી. 'પૈસાનો હિસાબ રાખવાનો તો આયુષ્યનો કેમ નહિ?' એવો સવાલ તેમનું મન કરવા લાગ્યું અને તેના ઉત્તર રૂપે રોજનીશી લખવાની શરૂઆત—અને એક વખત કાર્પની શરૂઆત કરી એટલે એને સતત ચાલુ રાખવું એ તે દાદાસાહેબની સુદૃઢ વિશેષ લક્ષણ હતું.

૨. જન્મ રોજનીશીમાં, દરરોજના મહત્વનાં બનાવો અને તે વિશેષ પોતાના મનના પ્રતિભાવો દાદાસાહેબે પ્રમાણિકપણે અને વ્યવસ્થિત રીતે નોંધેલા છે રોજનીશી એટલે પોતાના મનનું દર્પણ જ! એમાં ધ્રુપાદવાનું કંઈ નહિ, ફત્તિમતા પણ નહિ. મનમાં આવ્યું તે સારુંખોટું બધું જ લખી નાખવાનું સમાજની ઢોંગી, લખાડ, સ્વચ્છંદી એવી વ્યક્તિઓ વિશે દાદાસાહેબને જે તીવ્ર અણગમો થતો તે તેમણે તીક્ષ્ણ સંદેશમાં રોજનીશીમાં ઉતાર્યો છે એ જ પ્રમાણે મહાત્મા ગાંધી, સરદાર પટેલ, અથવા પોતાના માતૃશ્રી વિશે તેમને જે ગાઢ આદરભાવ જણાતો હતો તે પણ

તેમણે મુક્તપણે વ્યક્ત કર્યો છે. એક દિવસ માટે એક બળે પાનાં પણ વપરાયા છે. આ રોજનીશી વાંચવી એટલે દાદાસાહેબના મનના અંતરંગમાં પ્રવેશ પામવો. તેમના માનસ-સરોવરમાં વાયક્રને નોકાવિદાર કરવાની તક રોજનીશી પૂરી પાડે છે. એમાંની કેટલીક રોજનીશી 'કાંઈ પાઉં'—'કેટલાંક પગલા' એ નામથી મરાઠીમાં બે ખડમાં પ્રગટ થયેલી છે. તે ઉપરથી તેમના પરદેશના પ્રવાસની જે માહિતી મળે છે તે અહીં આપવામાં આવી છે.

વક્રીલાતને નિમિત્તે દાદાસાહેબને મોટામોટા શ્રીમંતો સાથે મંથ બંધાયો અને દાદાસાહેબની શુણ્ણસંપત્તિને લીધે તેમના ઉપર એ શ્રીમંતોના સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો તથા પરસ્પર આત્મીયતાનો મંથ બંધાયો—તે એટલો બધો કે 'દાદાસાહેબ, દર વર્ષે ઉનાળામાં જ્યાં જ્યાં અમે જઈએ ત્યાં ત્યાં આપને આવવું જ પડશે' એવી આમ્રહભતી વિનતી સર ચિતુભાઈએ તેમને અત્યંત પ્રેમપૂર્વક કરી. તેની દાદાસાહેબ અવગણના કરી શક્યા નહિ. એટલે દાદાસાહેબે તેમને ઉત્તર આપ્યો કે 'હું આવીશ, પણ એક શરતે'

'આપની બધી શરતો હું કબૂલ કરું છું. બોલો તમારી શરત.'

'મારી શરત એટલી જ કે એક જ જગ્યાએ હું બે વખત આવીશ નહિ.'

આ ગોઠવણ મુજબ ૧૯૨૫ની સાલના ઉનાળામાં ચિતુભાઈની 'સાથે દાદાસાહેબ નૈનીતાલ ગયા અને તે પછીનાં બે વર્ષોમાં દાર્જિલિંગ અને ઉટાકામઝ. ૧૯૨૮ની સાલમાં ચિતુભાઈએ ઈંગ્લેન્ડ જવાનું નક્કી કર્યું અને દાદાસાહેબને પણ સાથે આવવાનો આમ્રહ કર્યો દાદાસાહેબનું મન પણ વિલાપત જવા તરફ આકર્ષાયું. જોવાલાયક અને શીખવા જેવી કેટલીય બાબતો ત્યાં છે એમ તેમણે સાશબ્યું હતું. ત્યાં જઈ આવેલા તેમના કેટલાંય રનેડીજનોએ પણ તેમને ત્યાંનાં રસસરપૂર અને માહિતીસપત્ત વર્ણનો સંમળાવ્યાં હતા; જ્વળી પ્રવાસ રૂઝા ત્રણ મહિનાનો—ઉનાળાની

રત્નઓનો; પણ તે માટે ખર્ચ થવાનું પાંચથી જ હત્તર રૂપિયા. એક વ્યક્તિના મુખ ખાતર આટલા પૈસા ખર્ચવા કૌટુંબિક દષ્ટિએ યોગ્ય લેખાય ખરું? તેમના મનમાં મંથન પેદા થયો.

એટલે તેમણે અંતરનો અવાજ સાંભળવાનું નક્કી કર્યું. કયા દિશિરી અંશનો અવાજ તેઓ સાંભળવાના હતા? કોનો નિર્ણય તેઓ આંખો મીંચીને સ્વીકારવાના હતા. તેમના જીવનમાં સર્વત્રેષઠ આરાધ્ય દેવી એવાં એક જ હતા અને તે માતૃદેવી. દિલ્હીની મસદનું અધ્યક્ષસ્થાન સ્વીકારવું કે નહિ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય તેમણે પોતાના માતૃદેવની સંમતિથી આપેલો. અધ્યક્ષ બન્યા પછી પણ તેમનાં માતૃશ્રી બીમાર પડવાથી દિલ્હીનું કામ પડતું મૂકી તેઓ તેમના ચરણે સેવાયાકરી કરવા બેસી મયા હતા. પુકલિકનો આદર્શ તેમની સમક્ષ હતો. માતૃશ્રીની ઇચ્છા કહો કે આરા મુશ્કેલ તેઓ જિંદગીભર આપ્યા હતા. તેઓ પોતાનાં માતૃશ્રીને ‘બાઈ’ કહેતા હતા.

બાઈ પાસે કરતાં કરતાં જ તેમણે વિદ્યાપત જવાની વાત કાઢી.

‘ચિનુબાઈ કહે છે, ઉનાળાની રમઝો છે એટલે જવું એમ થાય છે પણ—’

‘પણ અને બધું શાને? ક્યારેક તો તમારે વિવાહત જવું જ ને? તો પછી અત્યારે જવું એ સારું. ધરતો સમાધ છે, ચિંતા નહિ.’

માતૃશ્રીની મંમતિ મળી. છદ્દાસાહેબના મનને નિગત થઈ. ‘તેમની મરજી વિરદ્દ જવું નહોતું જ’ એવો કડક માપદંડ તેમનો હતો. એટલી બધી ઉન્કટ તેમની માતૃમક્તિ હતી.

માતૃદેવ પછી શુરદેવ છદ્દાસાહેબ મહાત્મા ગાંધીજીને મળ્યા. તેમણે પણ તેમના વિચારને ટકો આપ્યો. એટલું જ નહિ ‘મારો પોતાનો પણ ત્યાં જવાનો વિચાર છે. હજી નક્કી નથી. પણ આવતા આવડિયામાં નક્કી થશે’ એવું મહાત્માજીએ પણ કહ્યું. મહાત્માજી

જેવો સંન્યાસીનો ઉમ વૈરાગ્ય દાદાસાહેબમાં નહોતો એ સાચું પણ તેની સાથોસાથ સાધારણ સ્વાર્થી માણસની જેમ સંસારમાં વ્યાપવ્યા રહી વિલાસ ભોગવવાનો પણ તેમનો સ્વભાવ નહોતો. એને લોધે તેમના મનમાં એવો પ્રશ્ન પેદા થયો કે ‘પરદેશ જતી વખતે પરદેશી કાપડનાં જ અને પરદેશી પદ્ધતિનાં જ કપડાં પહેરવાં જોઈએ કે શું?’

મોટા મોટા દેશભક્તો પણ સ્વદેશનો કિનારો હોયો કે સ્વદેશીનું મત પણ છોડી દે છે. હિન્દુસ્તાનમાં ખાદીના સાદા પાંદડેવેશ વાપરનારા કેટલાયે નેતાઓ પરદેશમાં ગયા એટલે અસહ્ય વિલાયતી કપડાંના સુટબૂટમાં ફરવા લાગે છે. આ વિસંગતિ, આ દાલિકતા દાદાસાહેબના પ્રામાણિક અને તેજસ્વી મનને જરાય રુચે તેવી નહોતી. ‘તમે પરદેશી પોશાક વિના ઇંગ્લેન્ડ ગયા અને હિન્દી પોશાકમાં લંડનના રસ્તા ઉપર હરવા-ફરવા લાગ્યા તો અંગ્રેજ લોકો તમારા તરફ તાબીતાફીને જોશે, ખડખડાટ હસશે, મશ્કરીમાં આંગળી ચીંધશે, એટલું જ નહિ પણ આ જંગલી માણસ કોણ? એવું કહી છોકરાઓ પથરા પણ મારશે!’ એવો ડર કેટલાક સદ્ગૃહસ્થોએ રનેહભાવથી બતાવ્યો. પરંતુ દાદાસાહેબને લાગ્યું કે પરદેશમાં પણ પોતે સ્વદેશી પહેરવેશમાં જ રહેવું. અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાનમાં આવે છે ત્યારે તેઓ પોતાનો પહેરવેશ, પોતાની રીતભાન, પોતાની વિશિષ્ટતા છોડી દે છે ખરા? તો પછી આપણે જ સ્વાભિમાન શા માટે શ્રમાવતું? એવા વિચારનાં વાદળ તેમના મનમાં ઘેરાયાં. ગાંધીજી સમક્ષ તેમણે બંને ભૂમિકાઓ રજૂ કરી અને પોતાનો વિચાર પણ મૂક્યો.

‘તમારો જ વિચાર બરાબર છે. યુરોપમાં આપણી દેશી પદ્ધતિ મુજબ પહેરવેશ પહેરવો અને દેશી જ કાપડ વાપરવું અત્યંત આવશ્યક છે. અને બિલકુલ શક્ય પણ છે. પડિત મોતીલાલ નેહરુની જ વાત લો ને! તેઓ યુરોપ ગયા ત્યારે તેમણે હમેશાં સપૂર્ણ દેશી કપડા વાપર્યા હતાં. તેવો જ અનુભવ રાજેન્દ્રપ્રાસાદે અને બીજા ‘કેટલાયનો’-ગાંધીજીએ

તરત જ સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો, અને દાદાસાહેબના મનમાં જે કંઈ સંશય હતો તેનું નિરાકરણ કર્યું. દાદાસાહેબનું સ્વદેશીનું પ્રત જૂનું અને વ્યાપક હતું તેમના ઘરના કપ રકાળી તો દેશી જ હતા. પણ તેના ઉપર નામ પણ હિન્દી ભાષામાં અકિત કરેલું હતું.

દાદાસાહેબના વિચારને પુષ્ટિ મળી અને તેમણે સ્વદેશી કપડા તૈયાર કરાવવાની શરૂઆત કરી, અને કેવું આશ્ચર્ય? જોઈએ તેનું સ્વદેશી કાપડ મળતું હતું એમ તેમને જણાયું. દેશી મિલોએ હવે એટલી પ્રગતિ કરી છે કે શોખ ખાતર પણ પરદેશી કાપડ લેવાની જરૂર પડે તેમ નથી. પરંતુ પરદેશી જ વાપરવાનું પ્રત જેમણે લીધું હોય તે હગિના લાલની વાત જ નિરાળા!

બધા કપડા તૈયાર થયા તે જોઈ દાદાસાહેબનું મન ખુશ થયું. તેઓ કહેવા કહેવા લાગ્યા, 'એકદરે મારા કપડા ખૂબ સરસ થયા છે, જો કે બધી જ ખાદી નથી, તેમ છતાં પરદેશી એકદમ નથી એ જેવી સતોષની વાત! કોટમાનું અસ્તર, બગ્ન એવું કેટલુંક પરદેશી અદર ડોકિયા કરે છે, પણ હું અદ્યમતોરી જીવ આટલી નાનકડી આબજોહ મને ખપશે અત્યંત, એ ન હોય તો વધારે સારું પરંતુ તેટલું ટાળી શકાતું નથી એટલે કંઈ બધુમે બાહ્ય એ મૂકવું મને યોગ્ય લાગતું નથી.'

દાદાસાહેબ વિવાહનના પ્રવાસે જવાના હતા એટલે મંમદીએએ તેમને જોજન માટે બોલાવ્યા, ભેટો આપી અને વિદાયસમારણો ઠીકવ્યા. તેમનો મગધ અનેક સર્વિઝનિક સંસ્થાઓ સાથે! તેમણે પણ વિદાયના મેળાવડા કર્યા અને હારતોરા કરી તેમનું સન્માન કર્યું અમદાવાદમાંના મહારાષ્ટ્ર સમાજ, દમદળાભર્યો વિદાય સમારણ યોજ્યો તે વખતે આમાં માનતા દાદાસાહેબે પોતાના પ્રવાસનો હેતુ સ્પષ્ટ સમજાવ્યો તેમણે કહ્યું, 'સમાજમેવા સારું વધારે લાયક બનવા માટે પ્રત્યેક સેવકે પશ્ચિમની મંસ્કૃતિ, જેવી જોઈએ એ દેશમાં પ્રવાસ કરીને જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ કેવળ

પુરુષો જ આ જુએ એ પૂરું નથી, પણ સીઓએ સુધાં એ જોતું
 જોઈએ. રસોડા અને દીવાનખાનાના મત અને દૃષ્ટિબિંદુઓમાં આસમાન-
 જમીનનો ફરક હોવાને લીધે સમાજસુધારણા થતી નથી અને સંસાર
 પણ જોઈએ તેવો સુખદાયી થતો નથી. એટલે સમાન દૃષ્ટિબિંદુ બનાવવા
 માટે બન્નેએ જવું. જોઈએ એવું ધણું વર્ગોથી લાગે છે. જઈને શું શું
 જોવું એ નિશ્ચિત નથી. બધું જ જોતું અને જે જે પચાવતું શક્ય
 હોય તે પચાવવું

પ્રવાસ એટલે દોડધામ ! તા. ૧ મે ૧૯૨૮ને રોજ અમદાવાદ રેશન-
 થી દાદાસાહેબ મુળાર્ધ જવા નીકળ્યા. તે વખતે કેટલી બધી ધમાલમી !
 ઘરના માણસોના અંતઃકરંજુમથી તો લાગણીનાં અરણ્યં વહેવા લાગ્યાં જ,
 પણ મિનમડગની પણ એ જ સ્થિતિ એક મગજદાસે દાદાસાહેબને જમવા
 બોલાવ્યા હતા બોજનસમારભમા મોટા ઉદ્યોગપતિઓ, રજવાડાંઓના
 દીવાનો, મોટા વકીલો વગેરે લોકો હતા. સમયપાલન માટે આપણે આગ્રહ
 ન રાખતા હોવાથી જમણુ શરૂ કરવામા મોડું થયું. માડી ઊપડવાનો
 વખત થવા આવ્યો હતો. જમવાનું જેમતેમ આટોપીને દાદાસાહેબ રેશન
 તરફ ઊપડ્યા. મગજદાસે પેલાનું બોજન અર્ધું છોડ્યું, અને હારતોર
 તથા ભેટ આપીને તેમણે દાદાસાહેબને વિદાય આપી અને રેશન ઉપર
 તો શું વાત કરવી ? મિત્રોએ પ્રેમનો વરસાદ જ વરસાવ્યો. ‘આવશો નહિ’
 એવું કહેવા છતાં પણ બહુ લોકો આવેલા હારતોરાથી આખો ડબો
 ભરાઈ ગયો, અને એથી દાદાસાહેબનું અંતઃકરંજુ પણ ભરાઈ આવ્યું.

તા ૨ મે ને રોજ સવારે દાદાસાહેબ મુળાર્ધ પહોંચ્યા. અને
 ત્યાંથી તા ૫ ને રોજ છોલેન્ડ તરફ રવાના થવા સવારે ૧૧ વાગ્યે
 તેઓ બહાર ઉપર ગયા આગમોટ ઊપડતા પહેલાં વિદાય આપવા આવેલા
 લોકોને નીચે જિતવું પડ્યું ત્યારે તેમના માતૃશ્રી અને પત્નીની આખોમાં
 આસુ ઉતરાયા. દાદાસાહેબનું હૈયું પણ ખૂબ ભરાઈ આવ્યું પણ દાદા-

સાહેબનું મન આંસુ પાડે એટલું પોતુ નહોતું. વિદાય આપનારા બધાને એક પ્રકારનો આનંદ અને એક પ્રકારનું દુઃખ થતું જરોબર દોઢ વાગનાં આગખોટ ઊપડી, અને લગભગ પંદર મિનિટમાં તો બદર ઉપરના સોફા દેખાતા બંધ થયા.

આગખોટ એટલે હાલતો-ચાલતો રાજમહેલા બધો કારભાર ખાદશાહી ટળેના ધીમંતમાં ધીમંતને પણ ઘેર્ષ પ્રકારની જિજ્ઞાસ જણાય નહિ. માનવી દુનિયાથી અલગતા એ જ ફક્ત એક જિજ્ઞાસ! તે 'પૂરી' કરવા માટે આગખોટ ઉપર જ એક એવી મુદ્દર સૃષ્ટિ ઊભી કરવામાં આવે છે કે તે જોઈ વિશ્વામિત્રને આશ્ચર્ય ઊપજે—મયામુરને મોંમાં આંગળાં ઘાલવાં પડે! દરરોજના જમણવારની વાનગીઓની ડાપેલી યાદો બધા પ્રવાસીઓને આપવામાં આવતી. તેવી જ રીતે રમતગમતનાં ડાપેલાં ચોપાનિયાં પણ પ્રવાસીઓનો વખત કંટાળાસરેલો અને નહિ તે સારુ જુદાજુદા પ્રકારની રમતો માટે આગખોટ ઉપર સમવડ હોય છે—પત્તા, શતરંજ, રિંગ ફેકવી, નિશાનગાજી, વગેરે. દાદાસાહેબે રનિશની ગમતમાં લાગ લીધી. રમતો ઘોડાક જ દિવસ રમવાની તો પણ તે માટે પ્રવાસીઓની એક સ્વનંત સમિતિ નીમેથી. હોર્ડ દિલ્લિયત્રો તેના અધ્યક્ષ હતા. દરેક બાબત વ્યવસ્થિતપણે કરવાની અગત્યની દૃષ્ટિ. રાત્રે નાચગાનનો કાર્યક્રમ હોય. તરવા માટે સ્વનંત હોજ ઉતો. રોજના સમાચાર વાંચવા મળતા. આવા ભરચક કાર્યક્રમને લીધે આગખોટ ઉપરનો ચૌદ દિવસનો પ્રવાસ ચપટી વગાડતાં પૂરો થયાનું દાદાસાહેબને લાગ્યું.

આ ઘર્ષ આગખોટ ઉપરની મોજાં પણ આગખોટ ઉપરથી દેખાતી અને રોજરોજ ક્ષણેક્ષણે બદલાતી કુદરતની શેખા તો અવર્ણનીય હતી. 'તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે'—એવું દાદાસાહેબે વારંવાર લખેલું છે. સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત, સમુદ્ર ઉપરની તાંત્રીલીલા, વગેરે સૃષ્ટિ ચમત્કાર તો

દાદાસાહેબને અવર્યુનીય લાગ્યા જ, પણ તે પ્રમાણે યુરોપમાંના જુદા-જુદા દેશોમાંની રમ્ય, લવ્ય માનવ-કલાકૃતિઓ પણ તેમને અવર્યુનીય લાગી. તેમનું મન ચક્રિત થયું. દાદાસાહેબની દૃષ્ટિએ નવી, મોઢક, સાહસિક, રાત્રી અને સ્વાભિમાની સૃષ્ટિ જોઈ ત્યારે તેમની શુદ્ધિ વિરમ્ય પામી.

સાદું પાણી! પણ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં તે કેવો જુદો જુદો રંગ ધારણ કરે છે એ જોઈ દાદાસાહેબને ખૂબ આશ્ચર્ય ઊપજ્યું. તેઓ લખે છે : 'સૃષ્ટિસૌન્દર્ય વિશેષ મનોહર લાગ્યું. પાણીનો રંગ મુખઈ છોકરા બાદ લીલાશ પડતો લાગ્યો તે આગળ સાધારણ આસમાની થઈ જૂમધ્ય સમુદ્રમાં આવ્યા બાદ તો જંજીડિયો દેખાવા લાગ્યો. મોરધૂયાના જેવો એકદમ તેનો રંગ છે. તે તરફ ઠીક ઠીક વખત જોયા જ કરીએ એમ થાય છે.'

આતું સૃષ્ટિસૌન્દર્ય ફક્ત જોયા જ કરવું—કે જોવામાં જ મગ્ન રહેવું એ તો કવિ માટે જ શક્ય! પણ દાદાસાહેબ જેવા શુદ્ધિપ્રધાન, વિદ્વાન માણસો તો એ સૌન્દર્યનું આકંઠ પાન કર્યા બાદ તત્ત્વગાનમાં પ્રવેશે. એક વખત રાત્રે ચાંદની પથરાયેલી જોઈ દાદાસાહેબને લાગ્યું : 'રાત્રે મજાની ચાંદની હોય છે, એને લીધે ખૂબ જ શોભા વરતાય છે. ચારેય બાજુ જંજીરી પાણી જ પાણી અને વચ્ચે ફક્ત આગબોટ! મજાની ચાંદની, દરેક ખૂબ જ મનોહર છે; પણ કયા સુધી? સૂતેલી કુદરતનું સ્વરૂપ રમ્ય છે ત્યાં સુધી! જરા સરખું ઉમ સ્વરૂપ એણે ધારણ કર્યું તો દરેકનો જીવ ફફડી ઊઠતા જરાય વાર ન લાગે. મનુષ્ય પોતાની અક્કલની ગમે તેટલી બગાડ મારે, પરંતુ કુદરત પાસે કોઈનું કશું જ ચાલે તેમ નથી માનવપ્રાણી અને માનવકૃતિ કેટલો શુદ્ધ છે અને ફક્ત પરમેશ્વરની કૃપા વડે જ બધાનું અસ્તિત્વ છે એનું સંજ્ઞાસ્પદ લાન થાય છે. અમે બધાં—આગબોટ સુધ્યા પણ દરિયામાં ખસખસ અથવા ખસખસતો એક કણ!'

અને, એક વખત, યુરોપની ધરની ઉપર પગ મૂક્યા પછી તેં શું ? એક પછી એક ચમત્કાર જ ચમત્કાર ! પશ્ચિમની સુધારણાના અસામાન્ય-પણા વિશે દાદાસાહેબે પુષ્કળ વાંચ્યું હતું—સાંભળ્યું હતું. પણ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ જોતાં જ તેમની આંખો અંજાર મળી. મન સ્તબ્ધ બન્યું અને અનંકરણ્ય પ્રસન્ન થયું. એકેક દેશની નહિ, એકેક શહેરની નવીનતા એકદમ નિરાળી જ ! કોઈક સ્થળે ઐતિહાસિક વસ્તુ કે રચાપત્ય આશ્ચર્ય અને અભિમાન ઉત્પન્ન કરતાં હતાં; તો કોઈક જગ્યાએ નરી મોઢપોગ અને ચાનનાં ફળો મન તેમ જ છુદ્ધિને ચકિત કરી દેતાં હતાં.

બરોબર ચૌદ દિવસે તા. ૧૮ મે ને રોજ માસેંસ બંદરે દાદા-સાહેબની ખોટ પડેલો. ત્યાંથી તા ૧૯ ને રોજ તેઓ પેરિસ શહેરમાં ગયા. પેરિસ નગરી એટલે ઇન્ડુરીની પરી જ ! આખી દુનિયાની કલાતું એ કીડારવાનું. ત્યાંથી ‘ગ્રાન્ડ હોટેલ’ દાદાસાહેબે જોઈ ત્યારે ‘અરેબિયન નાઈટ્સ’માંના અદ્ભુત રાજમહેલોનું તેમને અરણ્ય થયું. એ હોટેલમાં ૧૦૦૦ ઓરડાઓ ! સુઈ, વિરાગ અને આગમદાયક ! બધે જ સ્ત્રીયા માલીયા પાથરેલા, ઉત્કૃષ્ટ ફર્નિચર ગોઠવેલું ! એવો જ લપોટા દુકાનોનો પણ ! ત્યાંની એક મોટી દુકાન જોઈ એમાં એક પચ્ચ ચીજ એરી નહિ કે જે ત્યાં ન મળતી હોય. કિંમત દગ્ગરેલી, વર્નન અદમ્યથ્ય. ગમે તેટલું પૂછે, ગમે તેટલો માલ કાઢવાનું કહો, અને તેમ છતાં એક પચ્ચ વસ્તુ હો નહિ તો પચ્ચ વેચનાર તરુણી હર્ષ કે શોક દર્શાવે નહિ. સમ્યક્ અને સ્વચ્છ દાદાસાહેબને બધે જ નગરે પડે.

ઇંગ્લેન્ડમાં ‘સેલ્ફિંગ્લિંગ્સ’ જોયા પછી દાદાસાહેબને એમ લાગ્યું કે, ‘પ્રત્યક્ષ જોયા સિવાય આ દુકાનની કલ્પના જ આવરી શકય નથી.’ જન્ય ઈમારત, પુષ્કળ વાસણ-કુસણ, ઓહો નહો. અને વધારે વેચાણ—એ ચાર લક્ષણો આ દુકાનના હતા. દુકાનમાં ઉપર-નીચે જ્યાં માટે બીજાના મોટાં સિદ્ધ, માલનું વેચાણ કરનારા હતા

ઉપરાત ઓપરુષ નોકરો ખરીદ કરેલા માલને વિના ખર્ચ ઘેર પહોં-
ચાડવાની વ્યવસ્થા મર્યા ને કાયમીરથી માડીને મોટરમાડી સુધીની
તમામ વસ્તુ વેચાણ માટે કુશળતાપૂર્વક ગોઠવેલી. આખી દુકાન જોતા
આખો દિવસ લાગે એટલે ઘસડકને માટે ખાવાપીવાની સગવડ કરેલી!
આરામ માટે દીવાનખાના! ધાળા ઉપર જથ્થુ જગીચો! વાચવા માટે
માસિકો, અખબારો લખવા માટે કાગળ, પરબિડિયા; દુકાનમા જ
ખાસ પોસ્ટ ઓફિસ ઉધાડેલી! આવી તમામ સુખસમગ્રોથી સુસજ્જ
એ દુકાન જોઈને દાદાસાહેબને આનંદ થયો

જર્મનીમા પણ એ જ અનુભવ; ત્યાંના એક લગ્ન રોડમા ચાર
હજાર નોકર કામ કરતા હતા સાત સાત લાખાઓ જાણનારી સ્ત્રીઓ
દુબાઈયાનુ કામ કરતી હતી જોઈએ તે વસ્તુ ત્યાં ઝટ મળતી હતી
ખીસામા જોઈએ તેટલા પૈસા ફક્ત ખખડતા હોવા જોઈએ

પણ પૈસાવાળા ના હોય તેમનુ શુ? તેમની પણ સગવડ મટિ
જુદી દુકાનો હોય છે ઇંગ્લેન્ડમા 'ગુલવર્થ'ની દુકાન ખામ ત્રીજી
સોફા માટે છે. ત્યાં છ પેન્સ કરતા વધુ કિંમતની ચીજો રાખવામા જ
આવી નહોતી. જીવનમા જરૂરી એવી ચીજો એકદમ ઓછા નફે ત્યાં
વેચવામા આવે છે,

જેવી હોટેલ, જેવી દુકાનો તેવા જ નાટકોના થિયેટર—રમ, લગ્ન,
પ્રત્યક્, આરામદાયક, સુવ્યવસ્થિત, આહ્લાદક અને કલામયન! એ જ
પ્રમાણે ઓક્સફર્ડ-કેમ્બ્રિજના વિશ્વવિદ્યાલયો જુદા જુદા રથજોના અધાલયો
અને ગ્રૂજિયમ, ન્યાયાલયો અને પાર્લમેન્ટના સભાગૃહો, વગેરે તમામ
મુખ્ય જોવાલાયક રથજો દાદાસાહેબે ઝીણવટપૂર્વક જોયા

ટ્યુબ (Tube) રેલવે એટલે ઇંગ્લેન્ડમાની એક નવાઈ જ તો!
જમીનની નીચે આશરે ૫૦-૬૦ ફૂટ પહોળા, મોટી મોટી લોખંડની
પાઈપો નાખેલી છે. એમા ચા આગ્રમાડી વીજળીનો મદદથી ચાલે છે

રોશનો પણ ખાસાં મોટાં છે અને અંદરથી પવન અને હવા આવવાની ઉત્તમ સગવડ છે. જમીનથી નીચે રોશનથી રોશન અને ઉપર આવવા માટે મોટાં 'સિફ્ટ' બનાવેલાં છે. ગાડીમાંથી બિનરુબર તમામ ઉતારુઓ એકદમ ઉપર આવી શકે છે. એકી વખતે આશરે ૭૫ ઉતારુને ઉપરનીચે લઈ જાય એવાં મોટાં 'સિફ્ટ' છે. જમીન ઉપર દરેક રોશનનું નામ, ટિકિટ ઓફિસ વગેરે હોય છે. બૂર્જી-માર્ગમાં (ગાડીમાં તેમ જ રોશન ઉપર) વીજળીના દીવાઓનો હમેશા ખૂબ પ્રકાશ હોય છે. આ ગાડીમાં બેસીને જતાં આપણે એક મોટા શહેરનાં ઇમારતો, રસ્તાઓ, ટ્રામો વગેરેની નીચે ભેંધરામાંથી જઈ રહ્યા છીએ એવી કલ્પના સુધ્ધાં આવતી નથી.

સેન્ટ્રલ રોશનમાં નીચે બિતરવા માટે સિફ્ટને બદલે પગથિયાં છે. પરંતુ આ દાદર એવા છે કે રેલની માળાની જેમ પગથિયાં ચાલુ કરના રહે છે. પગથિયાં ઉપર બિંબે રહેલો માણસ પગથિયાંની સાથેસાથ જાય છે અને છેક છોડે પહોંચીને જમીન ઉપર પગ મૂકે છે.

લંડનમાં મ્યુઝિયમો અને કલાપ્રદર્શનો જોયાં. 'ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ' માં તેમણે એક હાર્મોનિયમ જોયું. તે ટિપુ સુલતાને કરાવેલું હતું. એક અંગ્રેજ સિપાઈને મૈસૂરનો વાઘ ફાડી ખાય છે એવા આકારની તે પેટી હતી અને તેમાં સંગીતના સાત સૂરો ગોઠવેલા હતા. 'ડર્બી રેસ' નામે ઘોડાની ચરત પણ તેમણે જોઈ. તે જોવા માટે દસ લાખ લોકો એકઠા થયા હતા, પરંતુ જરા સરખી પણ ધાંધલ કે ગરબડ નહોતી. યુરોપ-માંથી હજારો લોકોનાં યોગાં વિમાનમાં ત્યાં આવ્યાં હતાં.

ઓક્સફર્ડ વિશ્વવિદ્યાલય એટલે ઈંગ્લેન્ડના પ્રધાનમંડળનું શિક્ષણસ્થાન જ! તેમાં એક એક ગ્રંથાલય આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે. સેંકડો વર્ષો પહેલાંના હસ્તલિખિત ગ્રંથો તેમાં છે. ગ્રંથાલયમાં અપાર પુસ્તકસપત્તિ છે. ત્યાંની વ્યવસ્થા અને ત્યાંનું વાતાવરણ જોઈ દાદાસાહેબને લાગ્યું : 'બધું જ જાણે વાચન, અભ્યાસ, સંતોષન, મનન અને ચિંતનને માટે ઉત્તેજન આપે

તેવું છે.' અને કેમ્બ્રિજ કે ઑક્સફર્ડ કરતાંય કેટલે દરજ્જે સુંદર અને રમણીય. એવું સમગ્ર વાતાવરણ કાવ્યરચના માટે પ્રેરણાદાયક છે એવું દાદાસાહેબને લાગ્યું. સ્ત્રીઓની કૌલેજમાં પહેરેગીરથી માંડી અધ્યાપક સુધી બધો જ અમલદાર વર્ગ કેવળ સ્ત્રીઓનો જ હતો.

એ વખતે હિંદુસ્તાનની આખરી સર્વોચ્ચ રાજસત્તા બ્યાંકેન્સિસ થઈ હતી તે આમની સભા તથા ઉમરાવ સભા દાદાસાહેબે જોઈ, તેની ચર્ચાઓ સાંભળી. પ્રિવી કાઉન્સિલ પર પણ તેમણે નજર નાખી લીધી. તે ઉચ્ચતમ ન્યાયમંદિરમાં ન્યાયાધીશ અને વકીલ સમાન ભૂમિકાએ ચર્ચા કરતા હતા એમ દાદાસાહેબને લાગ્યું.

ઈંગ્લેન્ડનાં ઐશ્વર્ય અને સામ્રાજ્યસત્તાનો આ એક છેડો, તેવો જ ગરીબાઈ અને સેવાનો ખીજો છેડો બનેલા ભાગને પણ દાદાસાહેબે આરંભપૂર્વક જોયો. આ બન્ને છેડા જોઈને તેમના મનમાં વિચાર આવ્યો કે 'આ વિષમતાને કારણે જ સમાજવાદ ફેલાઈ શકે. આવી શ્રીમંત રહેણીકરણી માટે ઈંગ્લેન્ડને ખીજા દેશો કંઈકે કરી તેની સંપત્તિ લૂંટી લાવવી પડે છે. આ આર્થિક પદ્ધતિ ગદસ્યા વિના ઈંગ્લેન્ડની સામ્રાજ્ય-તૃષ્ણા નષ્ટ થવાની નથી.' અને તે નષ્ટ નહિ થાય ત્યાં સુધી જગતમાં શાંતિ રથપાવાની નથી.

આવી એક ગરીબ વસતિમાં તેઓ ગયા હતા ત્યારે તેની સમક્ષ ભાષણ કરવાની દાદાસાહેબને વિનંતી કરવામાં આવી. એ પ્રસંગે તેમણે ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે વાતો કહેલી: 'જાંધોળને અમે મહાત્મા કહીએ છીએ. એ સત્ય, અહિંસા અને પ્રેમ એ તેમનો સંદેશ છે. તમામ જગતમાં વિશ્વખંધુત્વનો પ્રચાર આ જાણ બાળતો સિવાય થતો નથી. તમારા પ્રત્યે અમને ખંધુભાવ છે. જે કંઈ વિરોધ છે તે સામ્રાજ્યવાદી લોકો સામેનો છે. સહુએ સમાનતા અને સુખમાં રહેવું એવું અમારું સ્પષ્ટ કહેવું છે.'

રત્ના ઉપર મરીઓને સ્ત્રીખ માસવાની ઈસેન્ડમાં મનાઈ છે. તો પછી લિખારીઓનું શું કરવું? તેમને માટે લિમ્બુકુદો—poor houses—છે. ‘ઇસ્ટ એન્ડ’માં રહેનારા અંગ્રેજોને દાદાસાહેબ મળ્યા, તેમની સાથે એમણે વાતો કરી. બાર-પંદર ફૂટની ચોરડીમાં પાંચ નાન માણુ-સોનું કુટુંબ રહેતું તેમણે જોયું. એક જ ચોરડીમાં સ્મૃત કરવાની, મૂલાનું, બેમવા જીવાનું—બધું જ. નહાવાની જુદી મગવડ નહિ. સૂવા માટે પાળીઓ કઢવી પડતી. ઊંઘ, ઇજુદરનો ત્રાસ રહેતો. ‘લડનના ‘વેસ્ટ એન્ડ’ ભાગ ઉપરથી ઈસેન્ડ સ્વર્ગનું નંદનવન સાજે, પણ ‘ઇસ્ટ એન્ડ’ ઉપરથી જીવતું દોઝખ સાજે એમાં આશ્ચર્ય નહિ’—એવી નોંધ દાદાસાહેબે લખી છે.

ઈસેન્ડમાંના ભારતીય લોકોના સમારંજમાં દાદાસાહેબ તથા હતા, સંપૂર્ણ ભારતીય પહેરવેશમાં—તે પછી આદીની સુરવાલ, અચકન અને ફેટા પહેરીને. પોતાની જેમ રાત્રે-દિવસો પછી પહેરવેશ સ્વદેશી જ છે એ જોઈ દાદાસાહેબે સંતોષ અનુભવ્યો હતો. બંનેના વિચારો એકદમ મળતા આવતા હતા. તેમના સિવાય બીજા દિંદો લોકો તો અસહ્ય અંગ્રેજોના જેવા દેખાતા હતા, બોલતા હતા, વર્તતા હતા.

ઈસેન્ડ પછી દાદાસાહેબ આયર્લેન્ડ ગયેલા. ત્યાંની પાર્લિમેન્ટમાં તથા ત્યારે તેમને ડી વેયેરા, કોસગ્રેવ વગેરે સ્વાતંત્ર્ય-સફળોના દર્શન થયેલાં. તેમને જોઈને દાદાસાહેબે ધન્યતા અનુભવી અને પોતાનો મુરોખનો સફર એના લીધે મફત થઈ એવું એમના મનમાં થયું.

ન્યારે તેઓ બેલ્જિયમમાં તથા ત્યારે ત્યાં સ્વાતંત્ર્યદિનનો ઉજવ ચાલતો હતો. ક્ષત્રિ-સમાનો સ્વાતંત્ર્યસ્તંભ તેમને આકર્ષક લાગ્યો. એ સંસની નીચેના ચોનાનો બન્ને બાજુએ બે તિંદો લોઈ બગાજર વચ્ચે એક મોટી પથ્થરની દીવીમાં સતત બળેતી જત્યા કરે છે

બેલ્જિયમમાંથી જર્મની; ત્યાં કસોત ગ્રામમાં પ્રિન્સ ગિરમાઈનું ભવ્ય પૂજનું તેમણે જોયું. ત્યાર બાદ તેમણે પોંડ્રસડેમમાં ફેડરિક્સે પ્રયાગ

રાજમહેલ જોયો. એ રાજમહેલમા જસોયો વધારે સુદર મૂર્તિઓ છે. દીવાનખાનામાં પણ જુસો મૂર્તિઓ છે. એમાંથી કેટલીક તો કેવળ સગેમરમરની છે, તો કેટલાકના ચાલલા અને ભંતિ રત્નજડિત છે.

રાજમહેલનો નજદીકમા એક પવનચક્કો તેનું ઐતિહાસિક મહત્વ આગતુ જ છે રાજમહેલ બધાયો તે પહેલા તે અહીં હતી. તે કાઢી નાખવા માટે રાજાએ એના માલિક સાથે વાતચીત કરી ખૂબ પૈસા આપવાનું કહ્યું. પરંતુ વડીલોપાર્જિત વારસો હતો એટલે પવનચક્કોનો માલિક તે આપતો નહિ આખરે આ અધડો કોર્ટ ગયો. કોર્ટ રાજાની વિરુદ્ધમા નિર્ણય આપ્યો રાજાએ તે કબૂલ રાખ્યો એટલે પેલી પવનચક્કી આશરે ૨૦૦ વર્ષો પછી પણ હજી ત્યાં જ છે; અને રાજાની ન્યાયપરાયણતાનો ગીતલવકાર પવનની પાંખે ચડીને દશે દિશામા પ્રસરી રહ્યો છે.

જર્મનીમા દાદાસાહેબે જેમ ૪૫૦ ફૂટ લંબાઈનું 'રેડિયો ટાવર' જોયું તે જ પ્રમાણે એવું જ ૧૦૦૦ ફૂટ લંબુ 'એફિલ ટાવર' પણ તેમણે પેરિસમા જોયું આ 'એફિલ ટાવર' ઉપર જવા માટે ૭૦૦ થી વધારે પગથિયા છે, ઉપરાંત લિફ્ટ પણ છે. ખાસ તો ટાવરના ઉપર ઉપહાર-ગૃહ, રનાનાગૃહ, પોસ્ટ ઓફિસ, દુકાનો વગેરે બધી સગવડો છે એ ટાવર ઉપરથી આખું પેરિસ શહેર દેખાય છે અને ત્યાંની આસપાસનો ૪૦ માઈલનો પ્રદેશ પણ

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમા આલ્પ્સ પર્વતના હિમાચ્છાદિત શિખરો દાદાસાહેબે જોયાં, અને ત્યાંથી રેલવેમા યુગ્ગાહિ નામના હિમશિખર ઉપર તેઓ ગયા રસ્તામા ટ્રુમેવમાક ધ્રોધ તેમણે જોયો તે દર-તેમને અપૂર્વ લાગ્યું. 'આજે તો પ્રત્યક્ષ કેલાસ દર્શન લાખું — શુભ્ર અને લવ્ય રક્તિકમય ધવલગિરિને જોઈને આખો કૃતાર્થ થઈ હોય એમ લાગ્યું' આવો રોમાચ-કારક અનુભવ ત્યાં દાદાસાહેબને થયો આ હિમપર્વતમાળામા પાંચ માઈલ

સંબાઈતો એક બોગદો છે. આ ધોધનું પાણી ૧૩૦૦૦ ફૂટથી નીચે પડે છે. એ પાણી ભેખડોની નરાડમાંથી આવે છે અને તે ઉપર સ્વિમ સરકારે વીજળીના પ્રકાશના ધોધ છોડેલા છે.

ચુંદાલિ બરફના પર્વત ઉપર ફરીથી ૧૯૪૮ અને ૧૯૫૦ની સાલમાં પણ દાદામાહેમ ગયા હતા. ‘મને તો એનું એટલું આકર્ષણ છે કે ત્યાં ફક્ત જવા ખાતર પણ હું ફરી યુરોપનો પ્રવાસ કરતાં કંટાળું નહિ’ એવું એ કહેતા. એનું કારણ છે ત્યાંનું વિલક્ષણ, રમ્ય અને અદ્ભુત સ્થાન! ત્યાં બરફનો મહેલ છે; જે રીતે પથ્થરમાંથી શુક્રાઓ કાતરાય છે તે જ પ્રમાણે બરફમાંથી કાતરેલો એ મહેલ! ઉપર આશરે ૧૦૦ ફૂટ બરફનો ઘર અને અંદર જવા માટે મુંઠ રસ્તા, વીજળીના દીવા, પગ લપસે નહિ માટે ઢેકઢેકાણે પગથિયાં અથવા કાથીના કાપળાઓ, અંદર એક બરફની મોટર, એક ઓરડામાં પ્રાર્થનાગૃહ અને તેની બાજુમાં દુકાન, બે મોટા વિશાળ ઓરડાઓ,—નૃત્ય કરવા માટે અને લપસણી ખાવા માટે; નગદીકમા બે ઢેકાણેથી બરફનો પર્વત જોવાની પણ સગવડ છે. ત્યાં સાંખા બોગદામાંથી જવાનું હોય છે. છેલ્લે બે પર્વતની વચ્ચેની સાંકડી સાંખી નદી બાજુે શુભ રથી ભરેલી! બધું જ બરફમય.

ત્યાં લોકો કૂતરાગાડીમાં જાય છે. કેટલાક પગને સાંખા પટા આડા બાંધી, હાથ ટેકવવા માટે મોટી સાકડી લઈ લપસે છે, અનેક પ્રકારોની રમતો રમે છે. આશરે ૩૫૦ ફૂટથી પણ હળુ વધારે ઊંચે જવાની સગવડ કરવામાં આવેલી છે. ખાસ સિફ્ટ છે. ઉપર ગયા એટલે બંને બાજુ બરફના ઊંડા દરિયા દેખાય છે. અને આલુબાલુ પથરાયેલા આખા પર્વતનાં દર્શન થાય છે. ‘અહીં જોવા જ કરીએ એવું લાગે છે. અમે ખરેખર પ્રત્યક્ષ કૈલાસનાં જ દર્શન કરીને આવ્યા એવું કહેવામાં વાધા નથી. ઈશ્વરનું આ સ્વર્ગભૂ સ્વરૂપ લબ્ય, ઉદ્ધત, મનોહર અને આકર્ષક છે’—એવું વર્ણન ઘાઘાટેબે કરેલું છે.

ઘટાલી એટલે ઇતિહાસશ્રુતિ! રોમ અને પોમ્પી એ જે શહેરો
 તે કાળપુરુષનાં ક્રોડાસ્થાન જ હતાં. રોમમાં દાદાસાહેબે પોપનો રાજમહેલ
 જોયો અને ત્યાંનું કલામંદિર પણ જોયું. સીઝર અને ઍન્ટનીનાં પગલાંથી
 અંકિત થયેલી રોમની ધરતી જે રીતે તેમનાં જ્ઞાનચક્ષુને દેખાઈ તે રીતે
 જ પાયલેટના ન્યાયમંદિરમાંથી ઇસુખ્રિસ્ત જે પગથિયાં ઉપરથી જીતરીને
 ગયા હતા તે પણ તેમનાં શ્રદ્ધા-ચક્ષુને દેખાયાં. અઘ્યાવીશ પગથિયાંની આ
 સંગેભરભરની સીડી તે જાણે સ્વર્ગે જવાનો રસ્તો છે એવી ભાવિક લોકોની
 માન્યતા છે.

કેસિનોમાં દાદાસાહેબે કાલ્દાપુરના જનપતિની જગી જોઈ. ૧૮૭૦ની
 સાલમાં રાજરામ મહારાજ ઈંગ્લેન્ડથી સ્વદેશ પાછા ફરતા હતા ત્યારે
 ત્યાં સ્વર્ગવાસ પામેલા. એ જ નદીના કિનારે, વૃક્ષરાજીની છાયામાં,
 મરાઠાઓના રાજનું એ સ્મારક જોઈને, દાદાસાહેબની લાગણી જિભરાઈ
 આવી. ત્યાં જનપતિનું અર્ધપૂતળું બેસાડવામાં આવ્યું છે અને એના ચોતરાની
 ચારે બાજુએ સોનેરી રંગમાં મરાઠી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ઇટાલિયન
 એમ ચાર ભાષાઓમાં સ્મૃતિલેખ લખેલા છે. મરાઠી ભાષાનો ધ્વજ લેટિન
 ભાષાના પિથરમાં રોપાયો બદલ તેમણે જોરવ અને આનંદ અનુભવ્યાં.

આવી રીતે જુદા જુદા દેશોમાંથી જુદાં જુદાં કલા, ઐશ્વર્ય, ઇતિહાસ
 અને સુધારણાનાં પ્રતીકો અને સ્મારકો જોઈને અને તેમાંથી જ્ઞાન તેમજ
 આનંદ મનમાં એકઠાં કરીને, બરાબર ચાર મહિને એટલે કે તા. ૧૭
 સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮ને રોજ સવારે દાદાસાહેબ મુંબઈ પાછા આવ્યા. પોતાની
 સાથે તેઓ કેટલીક કલાકૃતિઓ લાવેલા, બાળકોને માટે કેટલીક રમતો-
 રમકડાં લાવેલા; કેટલાંક પુસ્તકો અને કેટલાંક ચિત્રો પણ લાવેલા; પરંતુ તે
 બધાંથી વધારે મહત્ત્વની અને અધિક ચિરસ્થાયી એવી એક દોલત લાવેલા.

એ દોલત એટલે નવી દષ્ટિ. વ્યાપક વિચાર અને વિશાળ દષ્ટિકોણ-
 નો લાભ તો તેમને મળ્યો જ પણ તે કરતાં વધારે લાભ તો પશ્ચિમના

લોકોના રહેણીકરણી, રીતરિવાજ, નીતિસંસ્કૃતિના જે સંસ્કાર તેમના મન ઉપર પડ્યા તે અને જે છાપ તેમના મન ઉપર પડી તેનો છાપ તેમને જ નહિ, પરંતુ તેમના દ્વારા આખા દેશને મળ્યો

યુરોપના રાષ્ટ્રોમાં તેમને ચાર મુખ્ય વાતો જણાઈ (૧) શિરત, (૨) સ્વચ્છતા, (૩) સામાજિક છાવના, (૪) સ્વદેશીનુ આચરણ અને સ્વદેશ માટે પ્રાણત્યાગ કરવા સુધીની તૈયારી

યુરોપ જર્મને હિંદના સ્વરાજ્ય વિષે દાદાસાહેબને વધારે આશા જણાવા લાગી ‘ઓકસફર્ડની કૉલેજમાંથી બહાર પડનાર હિંદી વિદ્યાર્થી—જો તેને હૃદય અને આખો હોન તો—સ્વદેશ માટે મરી છીટનારો જ નીકળવાનો’, એવી દાદાસાહેબને ખાતરી થઈ

શારીરિક તાકાતની વાતમાં કે માનસિક વિભસની બાબતમાં પશ્ચિમના લોકો આપણા કરતા કેટલા બધા આગળ છે! ‘ત્યાની ઓઝોની જે શારીરિક શક્તિ-તદ્દુરસ્તી છે તે આપણે ત્યાં પુરોષમાં નથી, તો પછી આપણી ઓઝોની તો વાત જ કેવી કરવી? માનસિક વિભસની બાબતમાં તો ન બોલવામાં નવશું આવી આપણી રોચનીય સ્થિતિ દેખાય છે’

એવું જ ‘ધર્મ, રાજનીતિ, રમતગમત, મનોરંજન, રહેણીકરણી વગેરે બધી જ બાબતોમાં ઓ પુરુષોની સમાન શક્તિ (level) દેખાય છે અને એને લીધે જ આપણી પાસે બધી ચીજવસ્તુઓ અનુકૂળ હોવા છતાં, માનસિક અમંતોપના કારણે બગતરા ઠર્યાં કરવાની પ્રવૃત્તિ રહેતી હોઈ સત્સાર દુ ખમય બને છે અથવા ઓછો સુખદાયી હોય છે, તેવી એ સમાજની સ્થિતિ જણાતી નથી’ ઓ પુરુષમાં અસમાનતાને કારણે આપણું આખું જીવન કેટલું દુ ખમય બને છે એની દાદાસાહેબે કરેલી આ મીમાંસા જેટલી મૂલ્યવાન છે એટલી જ માર્ગદર્શક પણ છે

પશ્ચિમના ઘણાખરા રાષ્ટ્રોમાં, ઉપર ઉપરથી બેનારને પણ, ત ત

આંખે વળગે એવી' વાત તે તેમનું! ઉત્કટ દેશાભિમાન : 'મારો દેશ બધાથી ચડિયાતો, મારી ભાષા ચડિયાતી', મારા લોકો ચડિયાતા અને યુરોપમાં પણ જો કોઈ દેશ વધારે જોવા જેવો હોય તો તે મારો દેશ! એવી ભાવના એમના બોલવા ઉપરથી સમજ શકાય છે. એવું ખુદેખુદે તો એ બોલતા નથી, પણ પોતાના અને બીજા દેશો વિષે બોલવામાં ઉત્સાહમાં જ ફરક અને અલગતા-ભાવ જોવા મળે છે તે ઉપરથી ઉપરનું અનુમાન કરવામાં વાધો ન આવે.'

ત્યાંની પોલીસના મનમાં પણ 'પોતે જનસમાજની સેવા માટે છે' એવી સભાનતા પ્રવર્તે છે. સર્વત્ર સમ્યક્તા, સ્વચ્છતા અને શિસ્તનું સામ્રાજ્ય જોવા મળે છે.

દાદાસાહેબને મધ્યમવર્ગના લોકોનાં ઘર સુધાં એકદમ સ્વચ્છ જણાયાં. ત્યાં ઘર ભાડે લેતું એટલે ફર્નિચર સહિત લેવાનું. ખુરસીઓ, સોફા, ગાલીચા, વાસ્ત્રો, પિયાનો વગેરે આસરે ૧૦૦૦ પાઉન્ડનું ફર્નિચર પણ ૧૦૦૦ પાઉન્ડ ભાડાના ધરમાં આપોઆપ મળતું હોય છે.

ખાસ વાત તો એ છે કે પશ્ચિમના લોકો નવીન ચીજના શોધકો હોવા છતાં જૂની વસ્તુઓના અભિમાની છે. 'જૂની વાતો, જૂનો વહીવટ ચાહુ રાખવા માટે ત્યાં ખૂબ જ આગ્રહ દેખાય છે. જૂનો ઇતિહાસ પણ ત્યાં એવો તો જીવંત રાખવામાં આવ્યો છે કે આપણને તેની હાલના પણ ન આવે.' તેમની જૂની સમડીઓ, જૂના શિરછત્ર અને જૂનાં પગરખાં. પશ્ચિમના લોકોનો ઇતિહાસ-પ્રેમ અને દેશાભિમાન જોઈને દાદાસાહેબને જેટલો આનંદ થયો તેટલો જ તે ગુણોનો અભાવ આપણામાં છે એ યાદ આવતાં મનમાં વિષાદ થયો. એમને વારંવાર થતું કે, 'ઇતિહાસની શી કિંમત છે તે યુરોપમાં ટેરફેર અનુભવવા મળે છે અને બીજી તરફ આપણે ત્યાંની દુર્દશા તો જુઓ! આવક હોવા છતાં યે સકુચિત તીર્થક્ષેત્રની કે આછીપાતળી અવ્યવસ્થા! જેણે સ્વર્ગન-

સ્થાપના કરી અને જોનાં મીઠા ગીત મહારાષ્ટ્ર ગેજ ગાય છે તેનું પણ સમારક નહિ। જન્મ મૃત્યુ-સ્થળને તીર્થસ્થાનો તરીકે ગણવામાં આવતા નથી.’

યુરોપમાં ગયેલા દિંદી લોકો પોતાનું ભારતીયપણું કયાય પ્રગટ કરતા નથી એ વાનનો તેમને એક થયો હતો. દિંદી લોકોનો સમારક હોય ત્યારે પણ હિન્દી લોકો અંગ્રેજી ઢંગે અને અંગ્રેજી કાપડના સુટ પહેરીને ડાઝરી આપતા। ભારતીયતાથી આપણે એટલા પરાયા બન્યા છીએ કે શુદ્ધ એવો પ્રશ્ન તેમના મનમાં વારંવાર ઘર્ષ આવતો. તેમણે પોતે સ્વાભિમાન કે દેશાભિમાન કયાય પણ ત્યજ્યા વિના, દારના ટીપાનો કે માસના કણનો સ્પર્શ કર્યો રિના, દોઈની પણ ‘હા હા-હા’ કરીને સાચારી ન સ્વીકારતા, પોતાનું મન ખુલ્લું રાખીને, જિગાસાવૃત્તિ અને શોધક બુદ્ધિથી યુરોપમાં ગયું મહિના પ્રવાસ કર્યો, એને એટલે જ તો એ આટલો લાભકારક નીવડ્યો.

*

૮. સ્વભાવની સુવર્ણરેખાઓ

‘દિલ્હીમાં દેશના દેવો વસે છે એમ કહેવાય છે। આપ પણ દેવ ખરાને? બધા કહે છે કે આપ દિલ્હીના મોટા દેવ છો. અમારે પણ દેવ બનવું છે; અને દિલ્હીના બનવું છે. અમે પણ દેવ બનીશું ને? શરૂઆતમાં મરાઠીમાં એટલે કે માતાની ભાષામાં અમારું શિક્ષણ થયું. તો પછી અમે દેવ બનીશું ખરા કે? દેવની ભક્તિ કરવાની અને નમસ્કાર કરવાના એવું શરુછ કહે છે. એટલે અમે બધાં આપને આદરપૂર્વક ભક્તિભાવથી નમસ્કાર કરીએ છીએ. આપ અમારી ઓળખાણ રાખશે ને? અમારી ઓળખાણના ચિહ્ન તરીકે અમે આ ભાવપત્ર આપને અર્પણ કરીએ છીએ.’

દાદાસાહેબે જિંદગીભર જનતાની સેવા કરી અને જનતાએ તે સેવાની પેટ ભરીને પ્રશંસા કરી. સેવાનું વૃક્ષ કંઈ કંઈ તેનાં ફળો માટે વાવવું હોતુ નથી. પરંતુ દાદાસાહેબનું નસીબ જ એવું કે તેમના સેવા-વૃક્ષને માનનાં, ધનદોસતનાં, સત્તાનાં, પ્રશંસાના —એવા વિવિધ મધુર ફળ આવ્યાં. કૌંસેસજનોમા તેમનું સ્થાન આદરભર્યું હતું, આઝાદ સરકારમાં તેમને સ્વીકારનું ઉચ્ચ સ્થાન વારંવાર અર્પણ કરવામાં આવ્યું, અને જનતાએ તો તેમને પ્રમુખપદો આપીને અને માનપદો અર્પણ કરીને તેમની સેવાની કદર કરી.

ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં તેમને મળેલાં અનેક સંસ્થાઓના માનપત્રોની સંખ્યા સવાસો ઉપરાત સહેજે થઈ જાય. તેમાં પણ નગરપાલિકાઓના માનપત્રોની સંખ્યા વધારે. વેપારી, વકીલ, વૈદ્ય એવા વર્ગો તરફથી પણ કેટલાક માનપત્રો તેમને અર્પણ થયેલાં.

સાસવડ-રાત્રપુરથી માંડીને, મગસ-અમૃતસર મુધી ફેલાયેલી સંસ્થાઓ તરફથી તેમને માનપત્રો અર્પણ કરવામાં આવેલાં છે. એ તમામ માનપત્રોમા મગસની મગદી પ્રાથમિક શાળામાંના વિદ્યાર્થીઓએ આપેલું માનપત્ર વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ છે અને ધણું જણું કદી જાય તેવું છે. એટલે તો ખાસ તે આ પ્રકરણની શરૂઆતમા આપું આપવામાં આવ્યું છે તેની શાખા બાળકોની હોવાં છતાં એ લાગણી તો સર્વસામાન્ય જનતાની જ છે.

દિગ્વીમાંના પેલા સદ્ગુણિ, પેલા પ્રધાન, પેલા સરસેનાપતિ એટલું જ નહીં પણ પેલા એપદાર પણ—સર્વસામાન્ય લોકોને અસામાન્ય લાગે છે, અતિમાનવ જણાય છે. સ્વર્ગના દેવોની જેમ અંતરિક્ષમાં ચાલનારા એ દિવ્યપુરુષો છે એમ તેઓ માને છે. અત્રાઉ જેમ ગળને વિધ્વના અવતાર તરીકે ઓળખવામા આવતા હતા તેવા જ પ્રકારના આ। પરંતુ એ વાત લોકશાહીમા તો સંપૂર્ણ વિસત્રા છે. દેશમાંના કોઈ પણ નાગરિક હવે કોઈ પણ ઉચ્ચ સ્થાને બેસી શકે છે. જે પ્રમાણે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક જીવ એ તત્ત્વતઃ સ્વદેવ જ છે તેજ પ્રમાણે લોકશાહીમાં પ્રત્યેક ન્યક્તિ સદ્ગુણિ સેનાપતિ અને રાષ્ટ્રીય ધવાને યક્તિમાન છે। ફક્ત તે પદને પાત્ર બનવાના ગુણ તેનામા હોવા બેઈએ. તે મુલ્યે ક્યા? તે કદી રીતે પ્રાપ્ત કરાય? તેનાં મૂળ તત્ત્વો કેવા હોય છે? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર એટલે દાદાસાહેબનો જીવનચરિત્ર-પટ।

શુદ્ધ ચારિત્ર્ય એ દાદાસાહેબના શુભોનો મેરુમથિ। તેમના જીવનનો કોસ્તુક! તેમના સ્વભાવનું સુવર્ણ। સત્ય શબ્દ ઉચ્ચારવાથી માંડીને લાખો રૂપિયાનો વ્યવહાર ચોખ્ખી રીતે કરવા સુધી જાય જ તેમનું આચરણ નિર્મળ રહેતું. પછી વહીલાવ હોય કે કૌંઘેસની સેવા હોય અથવા સગકારી અધિકાર હોય—એક પણ પેસનો લોભ તેમણે કદીયે રાખ્યો નથી, અને એકેય પાર્શ્વની પણ શૂલ કદી કરી નથી. અમદાવાદ-કૌંઘેસ અધિવેશન વખતે લાખો રૂપિયાનો અણિશુદ્ધ હિસાબ તૈયાર કરી

તેમણે યોધીસ કલાકની અદર સુપરત કર્યો હતો. સને ૧૯૩૦થી ૧૯૩૪-
આ ચાર વર્ષોમાં ચલાવેલી સરઘાઓની ઓછામાં ઓછી ૩ લાખ રૂપિયા
ની લેન્ડરેવડ દાદાસાહેબે કરેલી પરંતુ બધો હિસાબ ભૂલ વિનાનો—
દર્પણ સરખો સ્વચ્છ દુશ્મનને પણ શકા ઉઠાવવાનો તબક્કર અવકાશ
મળે નહીં

આવા નિ શક ચારિત્ર્યને લીધે દાદાસાહેબને અનેક સરઘાઓના ટ્રસ્ટી
બનાવવામાં આવ્યા હતા. બાર કરોડ રૂપિયાનો 'ગ્રાધી રમારક નિધિ'
હોય કે સવા કરોડ રૂપિયાનો 'કસ્તુરબા રમારક નિધિ' હોય, તેના
અધ્યક્ષ દાદાસાહેબ. ધૂળિયાનું 'વાગ્દેવતા મંદિર' હોય કે કલકત્તાની
'એશિયા આફ્રિકા સળધ સરઘા' હોય—તેના અધ્યક્ષ દાદાસાહેબ. સામર-
મતીનો 'હરિજન આશ્રમ' શુ, પિલાનીનું 'મિરલા શિક્ષણ ટ્રસ્ટ' શુ, કે
આણંદ અને વ લલ વિદ્યાનગરમાંનું 'અરોતર વિદ્યામંડળ' શુ—આ બધાના
અધ્યક્ષ દાદાસાહેબ જ. સૌરાષ્ટ્રમાંની મામવિદ્યાપીઠ હોય કે સુગતની
'જીવનભારતી' હોય અથવા મયુરનું 'શ્રીકૃષ્ણ જન્મભૂમિ ટ્રસ્ટ' હોય—એ
તમામના અધ્યક્ષ દાદાસાહેબ. અને ખુદ અમદાવાદમાં તો 'ગુજરાત
વિદ્યાસભા', 'રાયકલ શિક્ષણ સરઘા', 'ભારતી સાહિત્ય સઘ', 'બ્રહ્મચારી
વાડી', 'ગુજરાત મેડિકલ શિક્ષણ સરઘા' એવી અનેક સંસ્થાના તેઓ
અધ્યક્ષ. એ એક જ શહેરમાંના પર ટ્રસ્ટોના તેઓ અધ્યક્ષ હતા ગ્રાધીજીના
સામગમતી આશ્રમના પણ તેઓ ટ્રસ્ટી હતા અને, દરેક સંસ્થાને સાગે કે
પોતાનું કામ જલદી થાય. ખુદ ગ્રાધીજીને પણ તેવું જ લાગતું કોઈ
કોઈવાર વિનોદી ભાષામાં તેઓ દાદાસાહેબ પાસે પ્રેમાળ તગાદો કરતા

૧૮૨૯ની સાલની વાત! 'નરજીવન'ન ટ્રસ્ટ-ડીડ કરવાનું કામ ઠીકઠીક
દિવસોથી પડી રહ્યું હતું ત્યારે ગ્રાધીજીએ તેમને લખ્યું 'હવે હું તમને
શુ લખુ? તમારી પાસે અનેક કામ નહીં તમારે બારણે મારા જેવા
ભિક્ષુક ઝિલા રહેલા હોવાના જ પણ ભિક્ષુકનો હક્ક ફી આપનારાઓથી
આગળ હોય છે તેમનો હક્ક હોય તો પહેલો નહીં તો કદાપિ નહીં'

ખૂબી તો એ છે કે આવાં અનેકવિધ અધ્યક્ષસ્થાન માટે દાદાસાહેબે કદાપિ અલિલાવા રાખી ન હતી, ખટપટ કરી ન હતી, આસક્તિ સેવી ન હતી. ‘અમારી પામે આ કામ માટે આવો કાયક માણસ જ ખીજો ઠાઈ નથી’ એવા જે હિંગારો વલ્લભભાઈએ દાદાસાહેબ માટે એક વખત કાઢ્યા હતા તે જ આ બધી મંથાઓના સંચાલકો કાઢ્યા. અને દાદાસાહેબના હાથમાં બધાં સૂત્રો અત્યંત વિશ્વાસથી સોંપતા. આ સોંકોનો વિશ્વાસ એ જ દાદાસાહેબના જીવનની ખરી કમાણી! તે અમોલ છે તેવી જ અદ્ભુત પશુ છે. આ સંસ્થાઓ પાસેથી તેઓ પોતાના માટે પાઈ પશુ લેતા નહોં, એટલું જ નહોં પણ સરકારી કાયદાથી ઠરાવેલો પગાર લેવામાં પણ તેમનું દ્રવ્ય-પરદુષ્ટ મન અચકાતું હતું. નહોં તો, લક્ષાધિ-પતિને દ્વેષ્યાધિપતિ થવાના વચખાં હોય છે જ.

દિલ્હીની સોકસભાના અધ્યક્ષ તરીકે કાયદા પ્રમાણે દાદાસાહેબને મહિનાતો ૩,૦૦૦ રૂપિયા પગાર મળતો. પરંતુ આ ગરીબ દેશમાં એટલો પગાર લેવાનું તેમના જીવને ખટકતું હતું. દિલ્હીની રહેણીકસણી મેંધવારી-થી ભરેલી અને તેમણે સ્વીકાર એટલે તો વધારે ખર્ચાળ, તેમ છતાં આવનાર-જનારાઓની સીક તો તેમના બગલામાં હમેશાં થતી જ હોય. સમગ્ર ભારતમાંથી આવનારા મહેમાનોની કતાર તેમને ત્યાં લાગેલી જ હોય. મહેમાન ન હોય એવો ખાલી દિવસ તો કવચિત જ! એ બધાની ઘોડી-ધણી સરભન કરવાની એટલે તો દેટલો બધો ખર્ચ થાય! દાદાસાહેબને ૨૬૯૯૯૯ તો અત્યંત આરથા કાળજી દાખવનારો અને પરોષ્યાગત કરનારો. એટલે દર મહિને તેઓ ૨,૦૦૦ રૂપિયાનો પગાર લેતા. અને આગળ જતાં તો ૧૫૦૦ રૂપિયા જ તેમણે લેવા માંડેલા. હવે સોકસભાના કાયદાએ જ અધ્યક્ષને પગાર ૨૨૫૦ રૂપિયા ઠરાવેલો છે.

સરકારી મહેમાનોના આદરસત્કાર માટે અધ્યક્ષને દર મહિને ૫૦૦ રૂપિયા સરભરા લેવા પટે મળતા હોય છે. તે બધો જ રકમનો હમેશા ખર્ચ થાય છે એવું નથી એમ દાદાસાહેબને જણાતું એટલે એમણે

નક્કી કર્યું કે મહેમાનગતિમાં ખરેખર જેટલો ખર્ચ થાય તેટલો જ લેવો, અને બાકીની રકમ સરકારને પરત કરવી.

આવા યોજના વ્યવહારને લીધે ભારતીય જનતાનો દાદાસાહેબ ઉપર માઠ વિશ્વાસ બેઠો એમાં નવાઈ નથી. પરંતુ પરદેશના લોકો પણ તેમના ઉપર એવો જ વિશ્વાસ મૂકતા. તેનો અનુભવ તેમને સને ૧૯૨૩ની સાલમાં જ થયો. એ વર્ષે તેમણે અસહકાર માટે એક વર્ષ મોકૂફ રાખેલી વકીલાત ફરી શરૂ કરવાનું જાહેર કર્યું. અને તે જ દિવસે 'માવળંકરજી, આપ ફરી વકીલાત શરૂ કરો છો એ ખૂબ આનંદની વાત. અમારું બધું કામ પહેલાંની જેમ આપની પાસે જ !' અમદાવાદની ઇલેક્ટ્રિક કંપનીના અંગ્રેજ મેનેજરે દાદાસાહેબને ઘેર જઈને આ ઉદ્દગાર કાઢ્યો. જેટલો વિશ્વાસ ! કેવું ગૌરવ !! અંગ્રેજ સરકાર સાથે અસહકારનું યુદ્ધ કરનાર ભારતીય વકીલને એક અંગ્રેજ મેનેજર કોર્ટનું પોતાનું કામકાજ આંખો મીંચીને સોંપે એ ઉકીલત દાદાસાહેબની વકીલાત-કુશળતા અને સચ્ચાઈ માટેનું જેટલું મોટું પ્રમાણપત્ર છે !

દાદાસાહેબ અમદાવાદ નગરપાલિકાના પ્રમુખ હતા. ત્યારે એક માણસે એન્જિનિયરની જગ્યા માટે અરજી કરી હતી. તેની લાયકાત પૂરેપૂરી હતી; પણ દાદાસાહેબના એ બતેવી હતા આ જ એક 'નાલાયક'ને લીધે દાદાસાહેબે તેમની નિમણૂંક કરી નહીં. નિષ્પક્ષપાતપણાનું આ કેવું નિર્મળ ઉદાહરણ !

દાદાસાહેબ જેવા ઈશ્વર-નિષ્ઠ હતા, તેવા જ માનવપ્રેમી પણ હતા. તેઓ જેટલા સનાતની તેટલા જ મુદ્ધારક પણ હતા ! શ્રાદ્ધ, પિંડદાન, પ્રાયશ્ચિત્ત, તહેવાર, ઉત્સવ એ તમામ ધાર્મિક વિધિ તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરતા. સને ૧૯૫૦ની સાલ સુધી તેઓ બને વખત મંથ્યા પણ કરતા. ગીતાના ૧૮ અધ્યાય ધણાખરા તેમને મોઢે હતા. પદરમો અધ્યાય તેઓ દરરોજ રનાન કરતી વખતે તેઓ બોલતા શ્રીસમર્ચના 'દાસબોધ'નો તેઓ રોજ પાઠ કરતા. ૧૯૨૩ની

સર્વમાં શ્રી મનેશ્વરની પાલખી સાથે મહારાજે આજીવીયા દારકા પંથપાળા આણી હતી. રસ્તામાં અમદાવાદ ખાતે ત્રણ દિવસ એ પાલખીનો મુકામ હતો. ત્યારે ભગ્ન-મંડળી સર્પ દાદાસાહેબ પાલખીનું સામેયું કરવા ગયેલા. તેમની પાછળ સેંકડો ભક્તભાવિષ્ઠ હતા; તેમાં ગુજરાતી ભાષાઓ પણ સામેલ થયા હતા. દરરોજની પ્રાર્થના તો તેમણે જીવનના અંત સુધી ચાલુ રાખી હતી. યુરોપના પ્રવાસમાં હતા ત્યારે પણ શ્રીકૃષ્ણની જન્માષ્ટમી તેમણે જિજ્ઞેષી. ચાંદીની એક કળીમાં તેઓ પોતાની પાસે બાળકૃષ્ણની નાની મૂર્તિ સદૈવ રાખતા. કેવળ ‘હરિ! હરિ!’ બોલીને, તિલકગાળા પહેરીને, ધર્માચરણ કરવું, પરંતુ વ્યવહારમાં તો કેવળ બધા અધર્મ એવું અલગ અલગ વિભાગોમાં વહેંચાએવું તેમનું જીવન નહોતું. તેમની ધાર્મિક વૃત્તિનો પરિ-પાક વ્યવહારમાં જિતરેલો દેખાતો. ‘ધધાનું કામ અશ્વિશુદ્ધ કરવું એ પણ એક પ્રકારનું ઈશ્વરભજન જ છે’ એવું તેઓ માનતા.

અંતરમાં ઈશ્વરનિષ્ઠ, વ્યવહારમાં પ્રામાણિકતા અને પરોપકારમાં સેવાવૃત્તિ—એવું તેમનું જીવન અગ્રેનું તત્ત્વજ્ઞ હતું.

હિન્દુ ધર્મના તેઓ ચુસ્ત અનુયાયી હતા, તેમ છતાં તેમાંની અરપૂરવા જેવી કુદ રૂઢિના તેઓ ભક્ત નહોતા. એ વ્યક્તિમાં તેમના વિચાર કેવા પ્રગતિશીલ અને ક્રાન્તિકારી હતા એની કલ્પના ખીજાઓને ન હતી. એક વખત ૧૯૨૮ની સાલમાં દાદાસાહેબ ગુંબઝ મથા હતા અને તે વખતના સોલિસિટર ખેરની આફિસમાં બેસા હતા. ત્યાં તેમને ડૉ. અણિકરે મળ્યા. ‘અરપૂર્યોએ ધર્માન્તર કરી મુસલમાન થવું’ એવો આત્મલિક રોષમયો વિચાર આણિકરે કહી મંત્રણાવ્યો ત્યારે તેમની સમક્ષ બીજા બાબુ રજૂ કરતા દાદાસાહેબે રપટ કહેલું: ‘હિન્દુ ધર્મમાં રહીને એ ધર્મ સુધારવો એ જ ખરા નિષ્ઠાવાન હિન્દુનું કર્નવ્ય. ધર્મત્યાગ કરવો એટલે તો રણમેદાનમાંથી પાછીપાની કરવા જેવું થાય.’

તે વખતે દાદાસાહેબના મનમાં એવો વિચાર પણ ઉદ્ભવેલો કે

‘હું અન્યજ હોત અને હિન્દુ-સમાજે જો મારી સાથે આવો વર્તોવ કર્યો હોત તો પશ્ચિમની સ્વતંત્રતા, સમાન હક્ક વગેરેની કલ્પના મેળવ્યા પછી, હિન્દુ સમાજરૂપી પથ્થરની દીવાલો ઉપર મેં માથું ફૂટ્યું હોત કે ધર્માન્તર કરી વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા મેળવી હોત? અને લાગે છે કે સ્વતંત્રતા જ મેળવી હોત.’ વિચારની કેવી નિખાલસતા છે આ !

અરપૂર્ય બાંધવો વિષેની દાદાસાહેબની આ તીવ્ર લાગણી તેમનાં કાર્યોમાં પણ પ્રગટ થતી હતી.

સને ૧૯૪૭ની વાત. સાને ગુરુજીએ પઢરપુરના વિઠોબાનું મંદિર હરિજનો માટે ખુલ્લું મુકાવવા માટે મહાન આદેશન કરેલું. સનત ચાર મહિના સમગ્ર મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચારનો જાણે વરસાદ વરસાવ્યો અને અંતમાં એ મહાધરમા પોતાના જીવની આહુતિ આપવાનું નક્કી કર્યું.

“ધીર નહીં માફવા મના । કાય કરૂ નારાયણા ॥” (મારા મનમાં હવે ધીરજ રહી નથી; હે નારાયણ, હવે હું શું કરું?) એ-રી બેચેની સાને ગુરુજીના ચિત્તમાં થઈ. તા. ૧ મે થી પઢરપુરમાં ગુરુજીએ આમરણાત ઉપવાસ શરૂ કર્યા.

ગુરુજીનો આ આત્મ યત્ન સફળ કરવા માટે દાદાસાહેબ પઢરપુર દોડી ગયા. ગુરુજી એટલે ‘નિષ્પાપ, નિર્મળ, નિષ્કપટી સાદા અને સરળ’ એવી દાદાસાહેબની ભાવના. ‘શ્યામચી આઈ’ જેવું એમનું ઉદાત્ત, રસભરપૂરું પુસ્તક વાચતા દાદાસાહેબની આખોમાથી આશ્ચર્ય વહેવા લાગેલા. એ ભાવપૂર્ણ પુસ્તકમાં તેમના હૃદયનો તલસાટ દેખાતો; પ્રયત્નોની મથામણ અને મનની મૃદુતા દેખાતાં અને પઢરપુરનું તેમનું કામ તો દાદાસાહેબને પ્રાણ જેવું પ્રિય. એટલે તેઓ ગુરુજીની મદદે પઢરપુર ખાતે તા. ૫મીએ તાત્કાલિક ગયા.

ત્યાં તેમને શું જણાયું? ચારેય બાજુએ વિરોધની દીવાલો જ દીવાલો! સન્નાતની હિંદુઓ તેમની વિરુદ્ધ, ‘બડવે’—પૂજારી લોકો તેમની

વિરુદ્ધ, અને સૌથી વધારે વિરમવની અને વિપાદની વાત તો એ કે પોતાને અદ્વૈત માનનારા અને આખો જન્મારો હરિજનો માટે પ્રાણ અરચનાગ અને પોતાને પુનર્જન્મ લાગે પેટે મળે એવી પ્રાર્થના કરનાર, ભારતના સર્વશ્રેષ્ઠ નેતા મહાત્મા ગાંધી પણ વિરુદ્ધ જ! કોઈકે જૈનસમજ જીવી કરી હોય તે કારણે દરો પરતુ ગાંધીજીએ ગુરુજીના ઉપવાસ બૂસભરેલા છે, સરકારનો કાયદો ટૂંક વખતમા જ ચલાવે હોવાથી ઉપવાસ મિનગરૂરી પણ છે એવો પોતાનો વિરોધી મન સ્પષ્ટપણે ગુરુજીને જણાવ્યો હતો.

પરતુ ગુરુજી ગાંધીજીના જ એના! દક્ષિણ આફ્રિકામા ગાંધીજીએ ૧૯૧૪ની સાલમા ત્રણ કોરી કમિશનનો બહિષ્કાર કરવાનું ઠરાવેલું તેમના ગુરુ માનનીય જોખસેએ તેમને ‘બહિષ્કાર કરતા નહીં, સરઘસ કાઢતા નહીં’ એવો તાર કર્યો હતો. પરતુ ગાંધીજીએ ૧૦૦ પૌંડ ખર્ચી સામે તાર કર્યો હતો કે ‘પરમેશ્વર જ અમારો સાક્ષી છે—વાળી છે સરવત્ર નીકળે અને બહિષ્કાર પણ કરવામા આવતો’ ગાંધીજીનો આ જ ગુરુમત માનીને, ગુરુજીએ ગાંધીજીના વિરોધને પણ બાજુએ મૂકી પોતાના પ્રાણ-ચતના શ્રીમદ્દેશ માડયા હતા. ગાંધીજીના નિકર સંઘવાતમા આવેલા અને માઠ વિશ્વાસપાત્ર માવજનર પદ્મપુર આવે છે એવું જાણીને ગુરુજીએ તમાધાન અનુમત્યું.

દાખલાદેએ આખી પરિસ્થિતિનો અદાજ એમની રોષક છાદયી તરત જ મેળવીને ગાંધીજીને તાર કર્યો ‘આપના અભિપ્રાયમા કશીકે જૈનસમજ કે અપૂર્ણતા છે આપનો વિરોધ છે એમ જાણતું મઠી પૂજારીઓ પોતાનો બચાવ કરે છે અને હરિજનોને ન્યાય નગરે છે’ ગાંધીજીનું મન ગરાગળા જેવું! જૈનસમજનો કાદવ નીચી જતા તો સ્વચ્છ જન્યું ખીજે દિવસે જ તેમને ઉત્તર તાગથી શ્રી કાખસાદેમ ખર્ચે ઉપર આવ્યો કે, ‘હરિજનો માટે મદિર ખુલા મૂકવાના તમામ પ્રયત્ન કરવાનું પદ્મપુર મહિના દરગીઓને કહો આ માટે કયા ઉપાયો

ચોજવા એ બાબતમાં તેમણે દાદાસાહેબ માવળંકરની સલાહ લેવી.’

દાદાસાહેબની ધર્મનિષ્ઠા એવી કે પઢરપુર પહોચતા જ એમણે ચંદ્રભાગમાં રનાન કર્યું. પુંડલિકનાં દર્શન કર્યાં. અને વિઠ્ઠલના મંદિરમાં પણ મૂક્યો પણ —

‘બસ, અહીં સુધી જ હું આવી શકીશ. આથી આગળ આ મંદિરમાં હરિજનોને પ્રવેશ નથી ને! તો મને પણ પ્રવેશ નહીં.’

આવા સૌમ્ય પણ કડક ઉદ્દગાર કાઢો દાદાસાહેબ સંત ચોખાબાની સમાધિ પાસે જઈ બિલા રહ્યા. તેમણે એ અનાથના નાથને મનોમન વંદન કર્યાં. દાદાસાહેબ સપૂર્ણ ઈશ્વરભક્ત! રામનામ જપનારા, ભજન-કીર્તનમાં તાંત્રીન બનનારા ઢાંઢાપુર જાય તો અંગમાતાનાં દર્શન કરનારા. યાનેશ્વર-તુકારામ વગેરે સતોએ પોતાનું શિર નમાવેલું તે પાહુરગના પવિત્ર પદ્મમળ ઉપર પોતાનું મસ્તક ટેકાવી પોતે ધન્યતા અનુભવવી એવી તેમની કેવી પ્રબળ ભિંમિ! પરંતુ તે પણ તેમણે ન્યાયશુદ્ધિ અને વિવેકથી દબાવી રાખી અને હરિજનોને દર્શન આપવા શ્રી વિઠ્ઠલ પાસે કરચ્છા યાત્રી પૂજારીઓએ પુષ્પહાર પહેરાવી તેમનો સત્કાર કર્યો, પણ તે તેમણે ચોખાબાની સમાધિ પાસે જ સ્વીકાર્યો.

દાદાસાહેબના કાયદાવિષયક પાકિત્યની આ પ્રમંત્રે ખરી કસોટી થઈ. ત્યાંના પૂજારીઓની તેમણે મુલાકાત લીધી અને તેમનું દષ્ટિબિંદુ શાંતિથી સમજી લીધું. ‘જનમતનો આદેશ લો’ એવો આગ્રહ પૂજારીઓએ બતાવ્યો. દાદાસાહેબે તેમને સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ્યો કે ‘કૌંએસે સને ૧૯૩૭ અને સને ૧૯૪૬ની સાલમાં પોતાના ચૂટણી જાહેરનામાઓમાં અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનો ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ કર્યો હતો. એ ચૂટણીઓમાં કૌંએસ-પક્ષને લોકોએ જાહુમતીથી ચૂટી કાઢ્યો છે. એનો અર્થ એ જ કે જનતાએ અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ માટે અનુકૂળ સમતિ આપી એ પછી મુખાર્ધના કૌંએસ પ્રધાનમંડળે ૧૯૩૮ની સાલમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો

કાયદો કયો એના સિવાય જનતાનો બીજો કયો આદેશ જોઈએ?'
 એની સાથેમાથે દાદાસાહેબે પૂજારીઓને ધર્મની બાબતમાં એવો પણ
 ઉપદેશ આપ્યો કે, 'જો અરજીના જ ધર્મનું અથ સમજવામાં આવે
 તો ધર્મરક્ષણ માટે તમારે કાયદાનો પણ વિરોધ કરવો જોઈએ અને
 એક શુ સો ગુરુજી પ્રાણ ત્યજો તો પણ તેની પરવા તમારે ન કરવી'

હરિજનો માટે વિદ્યુત મંદિર ખુલુ મુકવા સારુ ૮૩માથી ફક્ત ૨૭
 વડવા—પૂજારીઓ તૈયાર હતા એને લીધે આખુ માફુ અટવાઈ પડ્યું
 હતું પરંતુ દાદાસાહેબે પોતાની વહીલાત ચતુરાઈ એવી બનાવી કે હાઈકોર્ટ
 મંજૂર કરેલી યોજના પ્રમાણે પૂજારીઓની સમિતિના પાંચ સભાસદો
 માધી નથુની સંમતિ મળે તો ગુરુજીની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થતી હતી દિવસ
 ભર જ નહોં પશુ રાત્રે ૧૨-૧૨ વાગ્યા સુધી વાટઘાટો કરીને દાદા
 સાહેબે ત્રણને બદલે ચાર સભાસદોની બહુમતી મેળવી એનો અર્થ
 વિદ્યુત મંદિર હરિજનો માટે ખુલ્લું થાય એ જ હતો એથી દાદાસાહેબના
 આનંદનો પાર નહોતો 'ઉપાત'—ગોર મડળાએ પણ રક્ષિણીનું મંદિર
 હરિજનો માટે ખુલ્લું મૂકવાનું લખી આપ્યું પછી પૂજારી સમિતિની
 વિનંતીથી દાદાસાહેબ, હકુરબાપા, અપ્પાસાહેબ પત, રાવસાહેબ પંવર્ધન
 વગેરેની ટુકડી વિઠોળાના દર્શને ગઈ માના વિગઈના ચરણે દાદાસાહેબે
 પોતાનું માથું મૂક્યું ત્યારે તેમની લાગણીનો આવેશ રોષો રોકાય ના
 'હે વિકૃત્તા, કેટકેટલી કૃપા કરી તે આ પામર ઉપર! એમ કહી તેઓ આસુ
 સારવા લાગ્યા। જેયશ મળ્યો તે સર્વ પાકુરમની કૃપાનો અને મહાત્માજીની
 અને ગુરુની તપશ્ચર્યાના ફળનો છે હું તો કેવળ નિમિત્તમાત્ર।' એવી
 દાદાસાહેબની નમ્ર ભાવના હતી

તા ૧૦મીએ મોસળીનો રસ લઈ સાને ગુરુજીએ ઉપવાસ હોડ્યા
 એક હરિજનને તેમણે હાર પહેરાવ્યો તેમનો ખાટલો આગળમાં લાવીને
 મુકાયો અને તેમની સમક્ષ લોકીએ પ્રાર્થના કરી રાત્રે ચણલાગાની રેતીમાં
 પ્રયત્ન સલા ભરાઈ દસ હજારથી વધુ શ્રોતાઓ એકઠા થતા આજીબાજી

દાર્જાનું—ચંદ્રજ્યોતનો પ્રકાશ કરી લોકો પોતાના આનંદ અને ઉત્સાહને અભિવ્યક્ત કરતા હતા. રાત્રે એક વાગ્યા સુધી સભા ચાલી. સાને ગુરુજી અને દાદાસાહેબની બધાએ મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી.

દાદાસાહેબની ધર્મવિષયની દૃષ્ટિ સમતોલ છે. ધર્મમાંનાં સનાતન તરવો કાયમ રાખી, પરિસ્થિતિ પ્રમાણે રૂઢિચાળોમાં ફેરફારો કરવા-એવો મધ્યમમાર્ગ તેમની મૃદુ મનોવૃત્તિને મંજૂર હતો. તેઓ કહેતા કે: ‘તમામ ધર્મોનાં મૂળતરવો લગભગ એક જ હોઈ બધા જ ધર્મોમાં હિન્દુ ધર્મ જૂનો છે. એમાં ન હોય પણ બીજા ધર્મમાં હોય એવું હજી સુધી તો સાંભળ્યું નથી. ૩૬ ધર્મવિષયમાં, ૩૬ રિવાજોની બાબતમાં મતભેદ સ્વાભાવિક છે. તેમાં સુધારણા જરૂર કરવી’.

દાદાસાહેબના જીવનમાં જેવી ઈશ્વરશ્રદ્ધા તેવી જ માંધીનિષ્ઠા અને તેવી જ માતૃપિતૃભક્તિ. દિલ્હીનું લોકસભાનું કામ છોડી, સ્પીકર પરિષદ બાબુ પર મૂકીને દાદાસાહેબ પોતાની માતાની છેલ્લી માંદગીમાં, અમદાવાદમાં રહીને તેમની સેવાશુભ્રષા કરતા હતા. ૮૨ વર્ષનાં થઈને તેમનાં માતૃશ્રી તા. ૭ ઓક્ટોબર ૧૯૫૧ને રોજ સ્વર્ગવાસી બન્યાં. ‘એમની માતૃભક્તિ જ મને સૌથી અધિક આકર્ષક લાગતી હતી’ એવું વર્ચુન કાકાસાહેબ કાલેલકરે કહ્યું છે.

આ નિઃસીમ માતૃભક્તિ આગળ દાદાસાહેબે બધું તુચ્છ લેખેહું પોતાની માન્યતાઓ પણ! ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ પિતૃભક્તિ આગળ પોતાની તત્ત્વનિષ્ઠા બાબુએ મૂકેલી એવો જ એમનો આ કંઈક પ્રકાર હશે. ૧૯૨૮ની સાલમાં દાદાસાહેબ વિલાયતથી પાછા આવ્યા ત્યારે કેટલાક સનાતની આપ્તજનોએ ‘પ્રાયશ્ચિત્ત કરો’ એમ કહી ટોક્યા કહ્યું. ‘પાપ જ કયાં નથી ત્યાં વળી પ્રાયશ્ચિત્ત શાનું?’ એવું દાદાસાહેબ કહેતા: પરંતુ જ્યારે એમને એવું જણાયું કે બાઈના એટલે કે માતૃશ્રીના મનમાં પોતે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિનાનો હોઈશ તો અતિશય દુઃખ થશે, ત્યારે તેમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું અને પોતાના મનનું સમાધાન કહ્યું કે ‘માતા માટે આ ત્યાગ એટલે કંઈ જ નહિ. ત્યાગ કરવો એ જ પુત્રધર્મ’.

તેણે જ વડોદરા ખાતે હોળ મહારાજની ગુરુપૂજા માટે બાઈએ સોનાની વોટી, બમડીઓ, ચાંદીની થાળી વાકળી, સાડી ઉપરણા વગેરેના ૬૦૦ રૂપિયા ખર્ચ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી ત્યારથી આ ખર્ચ દાદાસાહેબને વધારે લાગતો હતો તો પણ તેમણે તે ખર્ચ કંચવાટ વિના કર્યો એટલું જ નહીં, પણ પોતે ગુરુપૂજા વખતે વડોદરા ગયા ‘તીર્થ સ્વરૂપ માતૃશ્રીની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ કાર્ષ્ઠ્ય ધર્મ આ એક જ વિચાર થી મને ખૂબ મતોષ થયો’ આ એક વાક્યમા તેમનું આનંદસિદ્ધ વલણ સ્પષ્ટપણે પ્રતિબિંબિત થયેલું છે

સુદૈવ એવું કે તેમના માતૃશ્રી તેમની નવ નવીન પ્રવૃત્તિઓની વચમા કદીયે આનંદ ન હતા તરુણનું મહત્વાકાંક્ષી મન ચરક પ્રમાણે આમશમા જાયે જાયે હરુન કરવામા સદૈવ તરુપર હોય છે તેને પાછો ખચનારી માનની બેડી ન નાખનાર આત્મજનો ડાહ્યા માતૃશ્રીમા એટલી ઉદારતા અને જમાનાની સમજ હતી દાદાસાહેબ જ્યારે છોનેડના પ્રવાસે જ્યા નીકળ્યા ત્યારે તેમણે તરત જ તેમને સંમતિ આપી તેવી જ રીતે ‘અમારી પામે પ્રત્યેક સ્થાન માટે એકેકથી ચક્રિયાતી વ્યક્તિઓ છે પરંતુ લોક સમાના અધ્યક્ષ થવા માટે દાદાસાહેબ સિવાય બીજા કોઈ લાયક વ્યક્તિ નથી’ એવું કહીને વદનબાઈએ ૧૯૪૬મા તેમને દિલ્હીનું અધ્યક્ષપદ સ્વીકારવા માટે દયાણુ કર્યું ત્યારે પણ દાદાસાહેબે માતૃશ્રીની અનુમતિની શરત કરી હતી, પણ તે અનુમતિ આપવાનું ઔદાર્ય માતૃશ્રીએ દાખરું દિલ્હીની લોકસમાના અધ્યક્ષસ્થાને દાદાસાહેબની નિયુક્તિ થઈ તેમનું ગૌરવ બધાના મોઢેથી સંભળાવા માંડ્યું ત્યારે ૮૦ની ઉંમરે પહેલેણા તેમના માતૃશ્રીને દિલ્હી જવાનું મન થયું અને ૧૯૪૬ની સાલમા એક દિવસ એક કલાક સુધી ‘સ્પીકર્સ ગેલેરી’મા બેસી તેમણે આનંદાત્મ સાર્થ શિવાજી મહારાજનો રાજ્યાલિષેક બેનારા જિજ્ઞાસાના સહભાગ દાદાસાહેબના માતૃશ્રીએ અનુભવ્યું

જેવી માતૃમકિત તેવી જ પિતૃમકિત પણ ખરી ‘હું સમજ્યો ચઈ

તેમની સાથે વિચારવિનિમય કરી શકું એટલી મોટી વયનો થઈ ત્યાં સુધી તેઓ હયાત હોત તો પરમેશ્વરની કેટલી કૃપા થઈ હોત! પરંતુ ઈશ્વરે તેમનું પુત્રત્વ આપ્યું છે તે કઈ ઝાણુ છે?" પોતાના મનનું આવું સમાધાન તેઓ કરતા.

૧૯૨૮ની સાલમાં રાજપુર ખાતે શાળાના સંમેલનમાં જવાનું દાદા-સાહેબે નક્કી કર્યું. એ મુજબ પત્ર લખતાં, ત્યાંની નદીમાં પિતાશ્રી પડેલા તે પ્રસંગની યાદ આવી. તેમને માટે પોતાનો આજીવન મુકનાર હરિ બેલીફ-અદાલતનો હુકમ બજાવનાર-યાદ આવ્યો. પિતાશ્રીનું આવું તાજું રમરણ થતાં વેત ૨૪ વર્ષ પછી પણ દાદાસાહેબની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યા.

આ માતૃપ્રેમરૂપી સિક્કાની બીજી બાજુ એટલે પુનઃપ્રેમ. નાનાં બાળકો વિષે દાદાસાહેબનું મન ખૂબ સુઝમળ હતું. એક વખત એમની પુત્રી 'તાર્છ'ની સોનાની કંડી ગળામાંથી પડીને ખોવાઈ ગઈ, એ ખબર પડતાં જ દાદાસાહેબ ગુસ્સે થયા. એ રોષના આવેશમાં તેમણે 'તાર્છ'ને બે તમાચા માર્યા. પરંતુ બીજી જ દિવસે તેમનું વિવેકી મન બગૃહ થયું. તે મન કહેવા લાગ્યું. 'મને લાગે છે કે મેં મોટી ભૂલ કરી. એ બિચારીનો શો વાક? પહેલું તો બાળકને મારવું થોડું નથી. તેમણે પણ જે ભૂલ તેની નથી તે વિષે રોષ કરવો એ તો ખૂબ જ ખોટું થયેલી ભૂલ બદલ પ્રાયશ્ચિત્ત કેમ કરવું? ચિ. તાર્છની માફે માગવી એમ થાય છે. પરંતુ તે સમજી શકે એટલી તો એની સમજણ હોવી જોઈએ ને? તો પછી તેને એક નવી કંડી કરાવી આપવી એ જ ઉત્તમ માર્ગ જણાય છે.'

આ જ પ્રમાણે તેમનો એક દીકરો હડે ચઢ્યો હતો, ત્યારે દાદા-સાહેબ ગુસ્સે થયેલા, અને તેમણે તેને થોડોક માર મારેલો. પોતાની આ ભૂલભરેલી વર્તણૂકની ખીમાસા તેમણે પોતાની તે દિવસની રોજનીશીમાં ખૂબ ઝીણવટપૂર્વક કરી હતી. તેમા તેમણે લખ્યું છે : 'બાળકને શારી-

રિક શિક્ષા કરવી એ બૂલભર્યું છે જ, આ બાબતમાં સંદેહ નથી; પરંતુ તે નિવારણ માટે જે સહનશક્તિ અને ધીરજ જોઈએ તેનો અસાવ છે. સહનશક્તિ છે એમ લાગે છે, પરંતુ ધીરજ નથી. ધીરજ નથી એ તો બીજા વ્યવસાયેને કારણે. આ ઉપરાંત મોટી મુશ્કેલી તો છે વાતાવરણની. હું ન હોઉં ત્યારે બીજા લોકોનું દિવસમાં સાકારેવીસ કલાક જે વાતાવરણ હોય છે, તેમને મારું દૃષ્ટિબિંદુ કે મનોવૃત્તિ ક્યાં ખબર હોય છે? ક્યાં ગળે ઊતરેલું હોય છે?’

દાદાસાહેબનું સાંસારિક જીવન એકંદરે સંપૂર્ણ સુખસમાધાનભર્યું હતું. ૧૯૦૫ની સાલમાં એમનાં પ્રથમ લગ્ન થયાં. સળંગ અદિરકરની આઠ વર્ષની પુત્રી કાશી, ‘મનોરમા માત્રગંકર’ બની. ૧૫ વર્ષ સંસારસુખ ભોગવી ૧૯૨૦ની માર્ચમાં મનોરમાબાઈનો દેહાંત થયો. તે વખતે તેમને કમળા નામની દસ મહિનાની બાળકી હતી. ૧૯૨૧માં દાદાસાહેબે બીજું લગ્ન કર્યું. બીજા પત્ની સુશીલાબાઈ. તેમને બધા ‘વહિની બાઈ’ કહેતા. તેમને પાંચ પુત્ર થયા. તેમાં ગોવિંદ (લાઉ) એક વર્ષની અંદર જ મૃત્યુ પામ્યો. હમણાં કૃષ્ણ (બાળ), વિષ્ણુ (બાપુ), પુરુષોત્તમ (અવળા) અને નરહરિ (નાના)—એ તેમનાં નામ ઉપનામો—એમ ચાર હયાત છે. તે બધાએ વિદ્યાભ્યાસ કરી પરદેશની મુસાફરી પણ કરેલી છે.

ત્રીજા હયાત પુત્ર પુરુષોત્તમભાઈ (અવળાસાહેબ) તો ઇંગ્લેન્ડ જઈને રાજનીતિના પ્રેરિસર લેરકીને ત્યાં બે થી ત્રણ વર્ષ રહી, ઇતિહાસ અને રાજ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી અમદાવાદ પાછા આવ્યા છે.

રાજ્યશાસ્ત્રનો વિદ્યાવ્યાસંગ યુવાનોમાં વધે એ માટે એક નવી સંસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર અવળાસાહેબના મનમાં આવ્યો. એ પ્રમાણે એમણે પોતાની ઇચ્છા દાદાસાહેબને દિલ્હી ખાતે ૧૯૫૩ના નવેમ્બરમાં પત્ર લખીને જણાવી. એ પાંચ પાનાનો ટાઈપ કરેલો પત્ર પુરુષોત્તમભાઈની સેવાશુદ્ધિ અને શાનપિપાસાનો સુંદર સમન્વય છે. બે નિર્મળ જલપ્રવાહનો સંગમ

જોઈ તેનું એક સુદ સરેવર બનાવાય તેવો એ પત્ર છે અને તે સરેવર-
ના જળરાશિ ઉપર ઊગતા સૂર્યના રાતા કિરણો જેણે એ પ્રમાણે
પિતૃવાત્સલ્યના તેજ એ પત્ર ઉપર વિલસે છે નિ અર્થ જુદીથી કાઢવામાં
આવતી પોતાની આ સરથાને દાદાસાહેબ કાળો આપે એ માટે અણ્યા
સાહેબ આ પત્રમાં એમના ‘નાનકડા હાથ પ્રેમથી આપની આગળ પ્રસાર
છુ’ એમ જણાવીને પોતાના વિદ્યાપ્રેમી અને ઔદાર્યમય પિતાજીને લાડભરી
રીતે વિનવણી કરે છે કે ‘પ્રેમ કારણસર મારા આ સાહસિક પ્રયત્નને આપ
કાળો ન આપી શકતા હો તો ધરતી મપત્તિમાં મારા ભાગની રકમમાંથી
આપરો તો પશુ ચાલશે, ભરિબરમાં વહેંચણી વખતે એટલી રકમ
મારે ખાતે લખતી’

આ ત્યાગવૃત્તિથી જ્યકાતો અને સેનામાવથી ઉમરાતો, પોતાના
પુત્રનો પત્ર જોઈ દાદાસાહેબનું પ્રેમાળ હૃદય પિંગળુ હશે એમાં શકા
નથી તેમણે વળતી ટપાલે ઉત્તર મોકલ્યો ‘અણ્યા, તરુણ અવસ્થા
માં નારી હિંદાર ભાવના ઝૂં કેવી રીતે કચડી શકુ? એવું મારા હાથે
કદી થનાર નથી। તારી ભાવનાને યોગ્ય રસ્તો કરી આપવો એ જ મારું
કર્તવ્ય।’ આ કર્તવ્ય દાદાસાહેબે કેવી રીતે પાર પાડ્યું?

અણ્યાસાહેબની સરથાને ભદ્રમાનુ પોતાનું વડીલોપાજિત મકાન
જ તેમણે અર્પણ કર્યું, અને સાથોસાથ જ પોતાનો સમગ્ર સમૃદ્ધ
ઘાઘદાશાસ્ત્રનો ગ્રંથસંગ્રહ પણ।

વાત્સલ્યના આવા રથૂસ અને દૃશ્ય કાર્યો દાદાસાહેબના હાથે
કેન્સામે થતા હશે, પરંતુ તે બધા કરના તો અધિક સૂક્ષ્મ, રમ્ય હતી
તેમની પ્રેમભાવના। એકાદ જગલમાં, ઘાસના લીનાજમ મેદાનમાં જાતા
મતાના વહેતા નાના પશુ તેજસ્વી જળપ્રવાહની જેમ તેમનું વાત્સલ્ય,
કમલેપગલે અને પત્રપત્રે દેખાઈ આવે છે એક વખત અણ્યાસાહેબે
તેમને દિલ્હી એક પત્ર લખ્યો તેને તેમના કારકુને બૂલથી બે પૈસાની જ

ટિકિટ લગાડેલી; અને લીધે દાદાસાહેબને દિલ્હીથી બે પૈસાનો દંડ આપવો પડ્યો. તેમણે પોતાના પત્રમાં પુત્રને આ બૂલ બતાવી. દેવુ એ કે ફરી એવી બૂલ ન થાય, પરંતુ સાથેસાથ પ્રેમજ સૂચના પણ આપી દીધી કે 'ટિકિટ આછી કેમ લગાડાઈ તેનો ખુલાસો આપવા બેસીશ નહિ, અને નકામો સમય અને શ્રમનો ખર્ચ કરીશ નહિ.' અરુ વાતસહ્ય કહેવાય તે આ ! પોતાના પુત્રને બે લીટી લખવાનો નિષ્કારણ બોલે ન પડે એવી ઠાળજી દાદાસાહેબ દિલ્હીમાં રહીને પણ રાખના હતા. બીજા એક પત્રમાં તેઓ લખે છે : 'અણ્ણા, તું લાંબા લાંબા પત્ર લખે જઈશ નહિ; તેથી તારાં શક્તિ અને સમય ઉપર તારું પહોંચશે મુદ્દા લખવા એટલે પત્ર.' 'પ્રેમાળ પિતા' એ વર્ણન દાદાસાહેબને સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પડે છે.

૧૯૫૫ના નવેમ્બરની વાત. દાદાસાહેબને લલ્લનનો વિકાર જણાવા માંડ્યો હતો. એને લીધે તેઓ મેડા ઉપર એકદમ ચડતા નહોતા, પણ આજે ?

'આપ્પો; આનંદ, હું આપ્પો !' એવું કહેતા કહેતા દાદાસાહેબ દાદર ચડી મેડા ઉપર ઝટપટ આવ્યા. આનંદ એ તેમનો નાનો પૌત્ર. (પુરોહિતમહાર્જીનો પુત્ર). તે વિધિમંત્રવરમાંથી તબ્બો જ ઊઠેલો. બધાને આનંદ, આનંદ થયેલો. તે મીઠી વાત બધાને જણાવાય એ માટે મોટા ગાજવાના એક પક્ષામાં તેને બેસાડ્યો અને બીજા પક્ષામાં ગોળ મૂક્યો. 'ગોળ-તુલા' થઈ. બધાને ઘેર ગોળ વહેંચ્યો. તે ગોળ-સમારંભ જોવા દાદાસાહેબ ઉપર આવ્યા હતા.

દાદાસાહેબ બહારગામ કે પરદેશ જાય એટલે ત્યાંથી પાછા આવતાં નાનાં બાળકો માટે રૂબો લાવવાનું તેઓ કદી વીસરતા નહિ. કેટલીક વખત ટપાલની ટિકિટો લાવીને તેમને આપતા.

પોતાનાં બાળકો સહવર્તની થાય અને પોતાના કુટુંબનો યશ વધે એ દાદાસાહેબની તીવ્ર ઈચ્છા તેમના અનેક પત્રોમાં પ્રગટ થયેલી દેખાય છે. ૧૯૫૧ની સાલમાં તેમના નાના પુત્ર ચિરંજીવ અણ્ણાસાહેબ એમ.એ. થઈ રાજ્યશાસ્ત્રનો લિટી અગ્રયાસ કરવા લાંડન જવા નીકળ્યા

ત્યારે દાદાસાહેબે તેમને પોતાના હાથે લખેલો ૨૨ પાનાનો પત્ર મોકલ્યો. તેમાં પ્રેમ છે, અનુભવ છે, આદર્શવાદ પણ છે. એ વખતે અપણાસાહેબ ૨૩ વર્ષના. તેમની કુમળી વય ધ્યાનમાં રાખી વિલાયતની ‘ધટોત્કચની માયા’થી અલિપ્ત રહેવાનો ઉપદેશ તેમણે આગ્રહપૂર્વક આપ્યો છે. અને ‘નિષ્પાપ ચારિત્ર્યશીલ’ પૂર્વજોનું સ્મરણ કરાવ્યું છે. નાની નાની વિમતવાર સૂચનાઓ પણ તેમાં આપેલી છે—જેવી કે ‘નિવર્તિત વ્યાયામ કરવો. સતત મનન કરવું. રાજકારણમાં મીન પાળવું. લેખ કે સમાચારપત્રમાં લખવામાં પડતું નહિ. ઘેર પત્રો લખવાના તે પણ ટૂંકા હોવા જોઈએ. અમારી ઉપર એક પત્ર આવશે એટલે અમે જ તેના મુદ્દાઓ, જુદે જુદે સ્થળોએ વસતાં આપતજનોને જણાવતા રહીશું. સમયની કરકસર કરવી. અડવાડિયાના અંતમાં શહેર બહાર આરામ કરવા જવું. આવા ‘અડવાડિયાના અંતના’ પર્યટનથી જ્ઞાન પણ ખૂબ સાંપડે છે. જ્ઞાન અને અનુભવની પેઢીમાં આરભમાં ખૂબ જમા કરતા રહો. એટલે પછી અહીં આવ્યા બાદ તમને ટેક ફાડતાં ફાવશે. ફ્રેન્ચ અને જર્મન ભાષા તો શીખવી જ પણ ટાઇપિંગ અને ફોટોગ્રાફીની કલા પણ હસ્તગત કરવી. બને તો પ્રવાસ ત્રીજા વર્ગમાં જ કરવો. ગોમાંસ, મદ્યપાન, દૂધપાન એ સર્વદા વર્જ્ય કરવા. શાકાહાર જ લેવો, તેમાં ફળ વધારે લેવા. આપણા કુટુંબનું અને આપણા દેશનું ગૌરવ વધે એવું જ વર્તન સદૈવ રાખવું.’

પોતાના બાળકના શારીરિક, બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસની હાળજી દાદાસાહેબ જેવી રાખતા હતા તેવી જ સમગ્ર રાષ્ટ્રની નરુણ પેઢીની પણ રાખતા હતા. તે માટે કેળવણી પ્રત્યે તેઓ સતત ઝીણવટથી ધ્યાન આપતા હતા. અમદાવાદ નગરપાલિકામાં હતા ત્યારે તેમણે શિક્ષણ સુધારણા પ્રત્યે લક્ષ આપ્યું જ હતું. પરંતુ તે પછી પણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી, તેના દ્વારા શિક્ષણનું ધોરણ ઊંચું આવે એ માટે તેઓ પ્રતિ વર્ષ યત્નશીલ રહેતા હતા. એ યુનિવર્સિટી માટે સરકારે

૧૮૪૭ની સાલમા જે સમિતિ નીમેલી તેના અધ્યક્ષ દાદાસાહેબ હતા એ યુનિવર્સિટી માટે તેમણે લાખ ઉપરાત રૂપિયાનુ દાન એકઠુ કર્યુ હતું યુનિવર્સિટી દ્વારા જ્ઞાનવિજ્ઞાનની કઈ કઈ શાખાઓ કેવી રીતે વધારવી એ વિષે તેમને ચોક્કસ ખ્યાલો પહોં હતા

આવી રીતે જૂન, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ ત્રણેય કાળમા યુનિવર્સિટી ઉપર પિતૃપ્રેમનુ છત્ર મનનાર દાદાસાહેબ જ તેના પ્રથમ ઉપકુલપતિ થવાને યોગ્ય હતા ‘યુજ્જગત વિશ્વવિદ્યાલય’ સ્થાપવામા સૌથી અધિક પરિશ્રમ દાદાસાહેબે જ કર્યો છે’ એવુ ય પ્રશસ્તિપત્ર દાદાસાહેબને તેમની જેમ જ યુજ્જરાત સાથે સમરસ મનેવા આચાર્ય કાલેલકરે આપેલ છે દાદાસાહેબના પશુ મનમા આ સંસ્થાના ઉપકુલપતિ બનવાની સાત્ત્વિક અલિલાષા હતી એટલ જ નહિ, એ એક જ એવી અલિલાષા હતી કે જે તેમના જીવનમા ઉદ્ભવી હતી—જ્ઞાનદામધાન કે ઉપરાધ્યપતિ કે એવા બીજા કોઈ સ્થાનની નહિ થયું તેમની એ સરળ સાત્ત્વિક અલિલાષા આખરે સુધી આતુષ્ટ જ રહી તાજકીવ જૂથમધીની તામસી પ્રવૃત્તિએ તેમની સાત્ત્વિક અલિલાષાને ધક્કો માર્યો માનવજીવન આતુ જ રહેવાનુ કેની તમામ છેડાઓ આજ સુધી પૂર્ણ થઈ છે?

દાદાસાહેબ જેટલા મહારાષ્ટ્રીય હતા તેટલા યુજ્જરાતી હતા અને તેના જ ભારતીય પશુ હતા સમગ્ર ભારતની કેળવણીના વિકાસ પરત્વે તેમનું લક્ષ મહેતુ તેમણે વડોદરા ખાતેની પોતાની જગ્યા એક સ જાને ભેગ આપી હતી રાજપુર ખાતેની હાઈસ્કૂલને પશુ તેમણે મદદ કરી હતી પૂનાની ‘ગ્વિજ્ઞ મહાગૃહ વિદ્યાપીઠ’ની સરકૃત શાળા માટે રૂ. ૧,૦૦૦ રૂપિયાની જરૂર હતી તે રકમ તેમણે એકઠી કરી આપવી એવી વિનંતી મહારાષ્ટ્રીય નેતાઓએ તેમની સમક્ષ કરી ૨૩ સમરજુપોગ પશુ આવ્યા એક દિવસે સવારે દાદાસાહેબ જીઠ્યા અને તેમણે સાત પત્રો લખ્યા અમદાવાદના મીમન મિત્રોને તે લખ્યા હતા દરેકે પાંચ પાંચહજાર રૂપિયા સંસ્કૃત વિદ્યા

માટે આપવા એવી વિનતી દાદાસાહેબે કરી હતી તેમની અટકળ એની હતી કે એક બે જણ જો 'ના' પાડી દેશે તો પણ એ રકમ પૂરી થઈ જશે પરંતુ તેમનો પ્રભાવ એવો વિલક્ષણ કે સાતે જણાયે પાચ-પાચ હજારના એક મોકલ્યા, અને તે પણ તે જ દિનમે! દાદાસાહેબે ૩૫,૦૦૦ રૂપિયાની એ રકમ 'ટિળક વિદ્યાપીઠ' ઉપર મોકલી આપી સાર્વજનિક કામ માટે લાખો રૂપિયા જોતજોતામાં જીભા કરવા તે દાદાસાહેબને માટે પ્રમાણમાં સહેલા વાત હતી

દાદાસાહેબનું દાન એટલે ગીતામાના સાત્ત્વિક દાનનું ઉદાહરણ જ ૧૯૫૫ના મે મહિનામાં એમને કાને વાત આની કે મહારાષ્ટ્રના વયોવૃદ્ધ ઇતિહાસ સંશોધક શ્રીયુત વા સિ બેન્ડે, તુકાગમચરિત્રનું સંશોધન કરી ગયા છે થોડા વખત પછી દાદાસાહેબ પૂના ગયા હતા ત્યારે સામે ચાલીને તેમના ઘેર ગયા, તેમના કામની ઝીણીઝીણી માહિતી તેમણે મેળવી, અને એક બે મહિનાની અંદર પાચ હજાર રૂપિયાની ભેટ બેન્ડેના ઘેર સામે પગલે આનીને જીલી! દાદાસાહેબનું દાન તે આવું 'દેવો કાલે જ પાત્ર ચ' આપવાનું, એટલે સામી થઈ પણ અપેક્ષા રાખ્યા વિના આપેલું હોય—'વસંત, અવજ્ઞાન' એવું નહિ, જિલ્લે 'અયાગિત હોય વધારે પેસાની જરૂર જણાય તો જરૂર માગણી કરજો' એવી સહાય સૂચના પણ તેઓ આપતા

પોતે જ શાળામાં અભ્યાસ કરતા હતા તેમાંના એક શિક્ષકનું મૃત્યુ થયેલું તેની પત્નીને દાદાસાહેબ, દર મહિને ૫૦ રૂપિયા, જીવ્યા ત્યાં સુધી અચૂક મોકલાવતા હતા આવા 'અનન્ય દાનો' તેમણે ઠેકલાયે કર્યા હશે તે તો એ જ જાણે

દાદાસાહેબનું જીવન એટલે મહારાષ્ટ્રભૂમિ અને ગુર્જરભૂમિનું સમિલન જ! સાદાઈ, સ્વાભિમાન, અમપરાનજીતા અને ત્યાગ એ મહારાષ્ટ્રીય ગુણોનું ક્રીડાગણ તેમના અતઃકળમાં જેવું શોભતું હતું

તેનું જ હિમાવની બાળનમાં કુશળતા, નિયમિતપણું, મધુરતા, વ્યવહારચાતુર્ય, ઉદારતા વગેરે ગુજરાતી ગુણોને બાળ પશુ નેમાં ખીસેલો હતો. પાઈપાઈનો હિસાબ રાખવાની કચકસર શક્તિ જેમ તેમનામાં હતી તેવી જ ઉમરે રૂપિયાની દાન કરવાની ઉદાર છુદ્ધિ પણ તેમનામાં હતી તેમના જીવનને એક ગુજરાતી લેખકે 'જનહિતાર્થ મક્ત દવાખાનું' એવી ઉપમા આપી છે. ગુજરાતી જનતાએ તેમના પર ખૂબ વિશ્વાસ હતો અને તેમ છતાં ગુજરાતી ઉદ્યોગપતિઓ તેમની મૂડીમાં હતા એમ કહીએ તો ચાલે.

મહાત્મા ગાંધી, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ આ ત્રણ નેતાઓની હરોળમાં ગુજરાતી જનતાએ દાદાસાહેબ માવળીકરને ખેસાડ્યા હતા. સકલ ગુજરાતી અને સકલ મહારાષ્ટ્રીય મળીને જે મહાદ્વિભાષિક નિર્માણ કરવામાં આવ્યું તેના નેતારથાને એટલું જ નહિ પણ રાજ્યપાલપદે ખેસવા લાયક દાદાસાહેબ જેવો બન્નેને કબૂલ એવો નેતા મળવો મુશ્કેલ પરંતુ કાળ જ આગ્રે આવ્યો.

ગુજરાતની, મહારાષ્ટ્રની, ભારતની નિર્લોભ અને સક્રિય સેવા સતત ચાળીશ વર્ષ પર્યંત કરનાર દાદાસાહેબનું શરીર દિવસે દિવસે શ્રમિત થતું ગયું. ૧૯૩૩થી શરીરને શોષવાનું કામ મધુમેહ નામનો રોગ કરતો હતો જ, એના સમમાં ૧૯૫૨થી હૃદયરોગ થયો. મધુમેહને લીધે તેમને હમેશાં પડેલ પાળવી પડતી. ચા અને દૂધ ખાંડ વિનાના જ લેતા અમદાવાદ ગયા ત્યારથી ૨૪ વર્ષ સુધી તેઓ નિયમિત સવારે સામરમતી નદીએ સ્નાન કરવા જતા, વ્યાયામ કરતા અને સવારે જ મહાર્ચના કામે પતાવતા.

ફરોજ ૧૬-૧૬, ૧૮-૧૮ કલાક કામ કરનાર શરીર, આ જે રોગની કાતરમાં સપડાયું. લોકસભામાં અધ્યક્ષની ખુરશી ઉપર પણ દાદાસાહેબ બધો વખત ખેસી શકતા નહિ. પરંતુ વડા પ્રધાન વગેરેએ

તેમને અધ્યક્ષ તરીકે રહેવાનો આમહ કર્યો ત્યારે બે-ત્રણ કલાક જ અધ્યક્ષસ્થાને બેસીને ઘેર જતા. પણ ઘેર ગયા એટલે તેમને આરામ શાનો મળે? દિલ્હીમાં '૨૦, અકબર રોડ' એ એમનો બંગલો પ્રાંતપ્રાંતના કાર્યકર્તાઓથી સદૈવ ગાજતો હોય ભોજન લેતા પણ મુલાકાતો વાટાઘાટોનું કામ ચાલુ હોય. વરસે દહાડે પાંચ ૭ હજાર પત્રો આવતા અને તેમના તત્કાળ, સવિસ્તર અને આસ્થાપૂર્ણ પ્રત્યુત્તર જતા. તેમનું મન સદૈવ ઉંલાસી હોય, પરંતુ શરીર ધીરેધીરે ઘસાતું જતું હતું. અને આખરે—

૧૯૫૬ની સાલનો ફેબ્રુઆરી મહિનો. દાદાસાહેબ ઉદાખાદ આશ્રમા પ્રવાસ પૂરો કરી અમદાવાદ પાછા આવ્યા હતા. ડૉક્ટરોની દવા ચાલુ જ હતી. શ્રીમતો પણ શુદ્ધિ કરતા હતા. 'હવે તબિયત સારી છે ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. હવે પછી તબિયત વિશે જુલેટિન કાઢવાનું પણ કારણ નથી' એવું જુલેટિન ડૉક્ટરોએ કાઢ્યું

અને સાચે જ! ત્યાર પછી જુલેટિન કાઢવાનું કારણ રહ્યું નહિ તબિયત સુધરી પણ પરિસ્થિતિ એકદમ બગડી તા. ૨૭ ફેબ્રુઆરીના દિવસે અમદાવાદમાં કદીય ન થયો હોય તેવો વાદળોનો ગડગડાટ શરૂ થયો. પવનનું તોફાન જીપડ્યું—વરસાદ મશળધાર તૂરી પડ્યો! સમગ્ર કુદરત જ જાણે કોપાયમાન થઈ. સૃષ્ટિએ આવું રોદ્ર સ્વરૂપ કારણ ન કર્યું હોત તો દાદાસાહેબ આ ધાતમાથી બચી ગયા હોત. પ્રજુની ઇચ્છા!

'ગઢગઢાટ જયકારત્વ હોતા દેવાની રેલેલ્લ।

પુષ્પજીવ જો પાંચારી પ્રસુ ઊઘડુનિ સ્વર્ગદ્વારા।

વાસ્તવ્ય રૂઢલેકી જયાંચ્યા પાવન ભૂમિ ફાલી

સ્પર્શાયા તિજ વર્ષિત ધારા સ્વર્ગાગા ક્ષણ વઢલી!!'

આ સ્વર્ગગામા સ્નાન કરવા માટે દાદાસાહેબનો પવિત્ર જીવ પ્રભાતે સાત અને પચાસ મિનિટે ઇહલોકમાથી જોડી ગયો. આપણું જીવન જાણે રોશન ઉપરના વેઈટિંગ રૂમ જેવું છે. આગાડી આવે ત્યાં સુધી જ

ત્યા બેસવાનું, બધા સરસામાન સંભાળીને બેઠવાની તૈયારીથી જ ત્યા બેસવાનું મુસાફરખાનામાનો મુકામ પૂરો થયો એટલે થયો ઉતારુ શાત બેસી રહેતો? ગાડીની સિસોટી કાને પડતા જ તેનું મન આનંદિત થઈ જાય. તેવી જ સ્થિતિ મૃત્યુ વિશે વિવેકી જનોની। શુદ્ધ જીવન જીવનારા અને કૃતકૃત્ય બનેલા વિચારવન માણુઓ મૃત્યુને પ્રસન્ન મને જ ભેટ છે દાદાસાહેબ એ જ ઈચ્છી કાઢિના હતા તેમનું જીવન ધન્ય હતું—અને તેનું જ તેમનું મૃત્યુ પણ ધન્ય બન્યું.

કાપર્ધિના આરે આ ગજર્ધિના દેહને અગ્નિરનાન દરવામા આવ્યું 'સેવા કુટિર થી નીકળેલ તેમની રમસાનયાત્રા બપોરે બાર વાગ્યાથી સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધી ચાલતી હતી તેમા હજારો લોકોએ કૃતજ્ઞતાથી ભાગ લીધેલો અને ઘેરઘેરથી હજારો સોપુરોએ પોતાની અગ્નિજ્વલિ દાદા સાહેબના સેવાશીલ દેહ ઉપર અર્પણ કરી હતી.

આ અન્યયાત્રામા જેમ હિન્દુઓ હતા તેમ મુસલમાન પણ હતા જેમ મહારાષ્ટ્રીય હતા તેમ ગુજરાતી પણ હતા ૯૮ વર્ષની ઉંમરના મહત્ત પણ હતા દાદાસાહેબે પુનર્જન્મ આપેલો ખાડપાટુ મોતી ઝીણા આસુ સારતો હતો, તો રોહંદેરથી દાદાસાહેબના આત્મીય બનેલા ઉદ્યોગપતિ કરતુરભાઈ ખૂસકે ખૂસકે રડતા હતા.

મૃત્યુ સમયે દાદાસાહેબ લોકસભાના અધ્યક્ષ હતા—સરકારમા ઉચ્ચ સ્થાને હતા એટલે પોલીસોની ઘોડેસવારોની ટુકડી પણ રમસાન યાત્રામા સામેલ થઈ હતી.

મધ્યાહ્નનો સમય હતો ૫૦,૦૦૦ લોકોનું દુઃખપૂર્ણ સરધસ ભારે પગલે સપર્ધિના આરે આવ્યું ચદનની ચિતા ઉપર દાદાસાહેબને પાર્થિવ દેહ મૂકવામા આવ્યો એના ઉપર ગાનના ધીની ધાર કરવામા આવી. મુખાર્ષિ તાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન માનનીય મોરારજી દેસાઈએ દાદાસાહેબને અગ્નિ આપતું પ્રવચન કર્યું બધાના અત્ત કરણ દોકપૂર્ણ બન્યા દેશની

તમામ ધારાસભાઓનું કામકાજ દુઃખ વ્યક્ત કરવા માટે મોકલે રહ્યું. દિલ્હીની લોકસભામાં પંડિત નેહરુએ શોક-કંપિત અવાજે બહેર કયું : 'આપણી લોકસભાના પિતા આજે કાળધર્મ પામ્યા'. આ ઉપરાંત કેટલાંય શોકપૂર્ણ ભાષણ થયા બાદ લોકસભાની બેઠક પણ મોકલે રાખવામાં આવી. સમગ્ર દેશ ઉપર દુઃખની છાયા ફેલાઈ. ગાંધીજીનાં ૯૦ વર્ષનાં બહેન રળિયાતબહેને પણ સાંત્વનનો સંદેશો મોકલ્યો.

દાદાસાહેબના અવસાન પછી તેમનાં પત્ની સુશીલાબહેનને લોકસભાનાં સભાસદ તરીકે સર્વાનુમતે ચૂંટવામાં આવ્યા. તા. ૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૬ને રોજ વડા પ્રધાન પંડિત નેહરુએ દાદાસાહેબનું તૈલચિત્ર દિલ્હીની લોકસભામાં પ્રદર્શન મૂક્યું અને સ્વતંત્ર ભારતના આ પહેલા રપીકરની સ્મરિત અને પ્રેરણાદાયક સ્મૃતિ શાશ્વત સ્વરૂપમાં ભારત સમક્ષ ખડી કરી.

પરિશિષ્ટ

જી ગણેશ વામુદેન માવજાદર

ચરિત્ર-૫૮

વર્ષ

વિષય

- ૧૮૮૮ જન્મ, વડોદરામાં, તા ૨૭ નવેમ્બર ને રોજ
 ૧૯૦૪ મૅટ્રિક
 ૧૯૦૮ બી.એ.
 ૧૯૧૧ એન્. એન્. બી (પ્રથમ વર્ગમાં)
 ૧૯૧૩ વકીલાતની શરૂઆત, અમદાવાદમાં
 ૧૯૧૬ ‘ગુજરાત સભા’ના મંત્રી
 ૧૯૧૭ ખેડા સત્યાગ્રહમાં સામેન
 ૧૯૧૮ ગુજરાતમાં ઈન્ડિયન એન્જીના રોમચાળા વખતે લોકોની સેવા
 ૧૯૧૯ દુકાળગ્રસ્ત ગુજરાતી જનતાને સહાય
 અમદાવાદ નગરપાલિકાના સભ્ય
 ૧૯૨૧ અસહકાર આંદોલનમાં એક વર્ષ માટે વકીલાત છોડી
 ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં કાયદાના પ્રાધ્યાપક તરીકે અઢી વર્ષ સેવા
 અમદાવાદમાં મળેલા ઈંગ્લેસ-અધિવેશનની સ્વામનસમિતિના
 મુખ્ય મંત્રી
 ૧૯૨૭ ગુજરાતમાંના દુકાળગ્રસ્ત લોકોને સહાય
 ૧૯૩૦ રાણપુર તપાસ સમિતિના પ્રમુખ
 અમદાવાદ નગરપાલિકાના અધ્યક્ષ (સને ૧૯૩૦થી સને

૧૯૩૩; ફરી, સને ૧૯૩૫ થી સને ૧૯૩૬).

કાનૂનભંગને કારણે કારાગૃહવાસ

૧૯૩૩ રત્નાગીરીમાં અટકાયતમાં—સોળ મહિના સુધી

૧૯૩૭ મુખાર્ધ ધારાસભાના સ્પીકર

૧૯૪૦ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ માટે જોડયાત્રા (તા. ૨૭ નવેમ્બર ૧૯૪૦થી તા. ૧૮ નવેમ્બર ૧૯૪૧)

૧૯૪૨ 'કિવ્હ ઇડિયા' લડત વખતે અટકાયત (તા. ૯ ઑગસ્ટ ૧૯૪૨ થી તા. ૧૦ માર્ચ ૧૯૪૪)

૧૯૪૬ વડી ધાનસભાના પ્રમુખ (તા. ૨૪ જાન્યુઆરી ને રોજ)

૧૯૪૭ સ્વતંત્ર ભારતની પહેલી ધારાસભાના અધ્યક્ષ (તા. ૧૭ નવેમ્બર ને રોજ)

૧૯૫૦ લોકસભાના સ્પીકર (તા. ૨૬ જાન્યુઆરીથી)
કસ્તુરબા રમારક નિધિ અને ગાંધી રમારક નિધિ—એ બંને સંસ્થાઓના અધ્યક્ષ.

૧૯૫૨ લોકસભાના સ્પીકર તરીકે ચૂંટાયા

૧૯૫૬ અમદાવાદ ખાતે અવસાન (તા. ૨૭ ફેબ્રુઆરી ને રોજ)

*

*

*

❖ ❖ હાહાસાહેબ માવળીકરનાં કેટલાંક વિચારપ્રબોધો

* 'દેશ અક્ષત છે. કાર્યક્ષેત્ર પણ વિશાળ છે. દરેક કાર્યની કઠોર ઉપ-યોગિતા પણ અવશ્ય છે જ તો પછી અદરોઅંદર વાદવિવાદમા વખત અને શક્તિ શા સારુ ખર્ચાડવા ?'

* 'દરેક જગ્યાએ અહંભાવને કારણે, સ્વાર્થને લીધે, મત્સરબુદ્ધિને કારણે આપણા ઝળઝાએ થવા જોટલા, કમભાગ્યે, આપણે સામાજિક દૃષ્ટિએ પતિત છીએ.'

- * 'મને જો અત્યારે શિક્ષણ પ્રધાનની જગ્યા મળે તો, પરદેસી માન કાપડ પહેંશે તો દમથી પરદેસીને વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ જાણા રહેવાની હિંમત કરનાર દરેક પર જુ તાબડતો : બરતક્કીનો હુકમ હોડીશ'
- * 'મને જો અહીં કક્ષાક ગવર્નર નીમવામાં આવ્યો તો પહેલે જીજ્ઞાસુ જેવી પ્રગીષ્ઠ તે જો કે ઘોડાની દોડ બંધ કરવી

*

*

*

જીજ્ઞાસુ માવગકરનું ચેખન સાહિત્ય

ગુજરાતી	(૧) માનસ્તાના ઝરણા (૨) મરમરણા
મરાઠી	(૧) કાંઈ પાગલ—ચંદ્ર ? (૨) કાંઈ પાગલ—ચંદ્ર ? (૩) માનવતંત્ર પાસર (૪) માજા ચુરાપ્તવા પ્રવાસ
હિંદી	(૧) માનવતંત્ર ન જ્ઞાન
English	(1) My Life at the Bar (2) My College Days (3) Constitution of India

*

*

*

જીજ્ઞાસુ દાદાસાહેબના કેટલાક પ્રવાસો

રૂઝદેશ	ઈ સ ૧૮૩૩	કાશ્મિર
	ઈ સ ૧૮૫૦	કન્યાકુમારી
	ઈ સ ૧૮૫૩	આસામ
	ઈ સ ૧૮૫૬	આંધ્રપ્રદેશ

પરદેશિઃ ઈ. સ. ૧૯૨૮, ૧૯૪૮, ૧૯૫૦, ૧૯૫૩ બ્રિટન ૭
 ઈ સ ૧૯૫૨ કૅનેડા અને અમેરિકા
 ઈ. સ. ૧૯૨૮, ૧૯૪૮ યુરોપ

* * *

લોકસભાના પિતાને અંજલિઓ

પરિત જવાહરલાલ નેહરુ (વડા, પ્રધાન):

“માવળકર લોકસભાના પિતા હતા, કોઈ વાર અમને સહાય કરતા તો કોઈ વાર અમને ઠપકો આપતા, પણ હમેશાં અમને યોગ્ય માર્ગ પર તેઓ દોરી જતા નવી પરપરાઓ સ્થાપીને એમણે લોકશાહી જીવનને આકાર આપ્યો. સાચે જ તેઓ આ લોકસભાના માર્ગદર્શક દેવતા જ હતા. તેમના અવસાનથી આ લોકસભા કોઈ એક શિર-વિહોણા ધડ જેવી આજે દેખાય છે. ગાંધી નિધિ જેવી સંસ્થાઓનો વહીવટ કરતી વખતે તેઓ બીજીવટલરી વિગતો તરફ પણ ધ્યાન આપતા એમની આવી મૂલગ્રાહી અને સર્વરેખાઈ કાર્યપદ્ધતિનો કેટલાકને ઠંટાળો લાગતો. પણ જાહેર નાણાની બાબતમાં જેટલી દક્ષતા લેવાય તેટલી એાછી છે. માવળકરની સુજનતા, એમનો શાત સ્વભાવ અને એમની નિશ્ચયવૃત્તિ, એ શ્રેયો આદર્શ હતા. લોકસભામાના સહુ સભ્યોને જોડનાર સેતુ તરીકે એમણે મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે. એમના વ્યક્તિત્વની છાપ અને પ્રતિમા લોકસભા પર પડેલી સ્પષ્ટ દેખાય છે. માવળકરના નિધનથી આપણે અનાથ બન્યા છીએ.”

ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ (રાષ્ટ્રપ્રમુખ):

“જે જે કાર્યમાં તેઓ લાગી જતા તે તે કાર્ય સર્વાંગ પરિપૂર્ણ કરવા સારુ તેઓ મથામથુ કરતા.”

શ્રી ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી (પ્રથમ ભારતીય ગવર્નર-જનરલ):
 “ભાવળંકર એટલે અત્યંત કાર્યદક્ષ અને પ્રામાણિક મહાપુરુષ.”

પ્રાદેસર હિરેન ચુકરજી (સામ્યવાદી નેતા અને પાર્લિમેન્ટ સભ્ય):
 “હવે સ્વીકરની આ ખુશી પર એ હસતો ચહેરો, એ રૂઆં-
 દાર ચાલચલગત, સંવાદો-વાતચીતોમાંની એ પ્રતિષ્ઠા અને એકંદર
 વ્યક્તિત્વની શાન હવે પછી ક્યારેય જોવા નહીં મળે, એનો વિચાર
 મનમાં આવતાં દુઃખ થાય છે.”

શ્રી ગોપાલન (સામ્યવાદી નેતા અને પાર્લિમેન્ટ સભ્ય):
 “ભાવળંકર જેવા પ્રચંડ પુરુષો અસ્ત પામી રહ્યા છે, પણ એમની
 જગ્યા લેનારા માણસો દૂર ક્ષિતિજ પર પણ દેખાતા નથી.”

શ્રી અટલ બિહારી વાજપાઈ (જનસંઘના નેતા અને પાર્લિમેન્ટ સભ્ય):
 “આપણી મંત્રુતિમાં જે જે કંઈ ઉદાત્ત છે એ તમામની સગુણ
 મૂર્તિ એટલે દાદાસાહેબ ભાવળંકર.”

‘એશિયન રેકૉર્ડર’ (અંગ્રેજી સંસ્કૃત સાપ્તાહિક):
 “સમગ્ર વિશ્વમાંના ઉત્તમ અધ્યક્ષોમાં ભાવળંકરની ગણના અવશ્ય
 થાય છે.”

કનેડાની પાર્લિમેન્ટના સ્વીકર:
 “રાષ્ટ્રકુટુંબમાંની બધી મંત્રદોની શ્રી. ભાવળંકરે ખૂબ મોટી સેવા
 કરી હતી.”

આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર:
 “સ્વગળ્યના ઇતિહાસમાં દાદાસાહેબનું નામ સુવર્ણક્ષેત્રે અકિત
 થઈ ચૂક્યું છે. ધર્મ, અર્થ અને કામના યથોચિત સેવન વડે તેઓ
 મોક્ષની યાત્રાના અધિકારી બન્યા.”